

El MARQ en imágenes
en imatges

© Fundación C-V. MARQ

Edita: Fundación C-V. MARQ
Diseño: GPD. General de Producciones y Diseño, S.A.
Ilustraciones y bocetos: Javier Hermida, Raúl Martín, Juan A. López Padilla

Reservados todos los derechos.
Prohibida la reproducción total o parcial
sin la debida autorización

I.S.B.N: 00-0000-000-0
Depósito Legal: A-0000-2003

Imprime: Gráficas Díaz

Índice

5	Prólogo Ilmo. Sr. Presidente
8	Introducción: El MARQ en imágenes
15	Prehistoria
41	Íberos
69	Cultura Romana
95	Edad Media
127	Edad Moderna y Contemporánea
151	Ficha técnica

Índice

	Pròleg Ilmo. Sr. Presidente
	Introducció: El MARQ en imatges
	Prehistòria
	Ibers
	Cultura romana
	Edat mitjana
	Edat moderna i contemporània
	Fitxa tècnica

Prólogo

Presentación Presidente "EI MARQ EN IMÁGENES"

El Museo Arqueológico Provincial de Alicante, MARQ, alberga una magnífica Exposición Permanente destinada de una parte a explicar de manera didáctica la metodología propia de la arqueología y, de otra, a recoger la evolución histórico-cultural de la Provincia de Alicante desde la Prehistoria hasta el primer tercio del S. XX.

En este volumen, que ahora llega a sus manos, se recogen por vez primera los textos e imágenes que acompañan las casi más de 3.000 piezas que se muestran en las Salas de Prehistoria, Iberos, Cultura Romana, Edad Media, Moderna y Contemporánea del MARQ. Contenidos todos ellos fruto del esfuerzo de un gran equipo de profesionales encabezados por Rafael Azuar, Manuel Olcina y Jorge A. Soler, quienes en coordinación con otros profesionales de reconocido prestigio nacional e internacional, han sabido sintetizar los conocimientos más actuales de nuestro pasado en la excelente y vanguardista exposición del MARQ, permitiéndonos calificarlo como uno de los primeros museos del S.XXI.

El MARQ en imágenes, es el primer libro que, editado por la Fundación del MARQ, recoge diversos aspectos de este ilusionante y apasionante proyecto hoy hecho realidad. En un futuro, deberán plantearse otras ediciones, como la presente, que permitan tanto a los visitantes como a todos cuantos por una u otra razón nos acercamos a diario al MARQ a recordar nuestra estancia en sus salas, acercándonos - en distintas lenguas - al público en general, haciéndonos comprensible a todos tanto la complejidad de la actividad arqueológica, valorando en su justa medida tanto esfuerzo, trabajo e investigación, como toda esa inmensa riqueza de contenidos que el MARQ nos ofrece, valiéndose de medios audiovisuales, reconstrucciones escenográficas y soportes interactivos.

Espero que el esfuerzo del personal del MARQ alcance en los próximos años resultados tan brillantes como los conseguidos hasta la fecha. En lo que al ejercicio de mi responsabilidad afecta, es mi propósito que la actividad público-administrativa apoye toda iniciativa encaminada a conseguir la inserción plena del Museo en una sociedad moderna, culta y cada vez más exigente como la nuestra ofreciéndole una oferta cultural amplia, con contenido y de calidad, al alcance de todos.

MARQ. Premio al Mejor Museo de Europa 2004

Pròleg

Presentació President "EI MARQ EN IMATGES"

El Museu Arqueològic Provincial d'Alacant, MARQ, acull una magnífica Exposició Permanent destinada, d'una banda, a explicar de manera didàctica la metodologia pròpia de l'arqueologia i, d'altra, a recollir l'evolució historicocultural de la província d'Alacant des de la Prehistòria fins al primer terç del S. XX.

En este volum, que ara arriba a les seues mans, es recullen per primera vegada els textos i imatges que acompanyen les gairebé més de 3.000 peces que es mostren en les sales de prehistòria, ibers, cultura romana, edat mitjana, moderna i contemporània del MARQ. Continguts, tots ells, que esdevenen el fruit de l'esforç d'un gran equip de professionals encapçalats per Rafael Azuar, Manuel Olcina i Jorge A. Soler, qui, en coordinació amb d'altres professionals de prestigi nacional i internacional reconegut, han sabut sintetitzar els darrers coneixements del nostre passat en l'excel·lent i avantguardista exposició del MARQ, i que a hores d'ara ens permetet de qualificar-lo com un dels primers museus del S.XXI.

El MARQ en imatges és el primer llibre que, editat per la Fundació del MARQ, recull aspectes diferents d'este il·lusionant i apassionant projecte que ara ha estat una realitat. En un futur, hauran de plantejar-se altres edicions, com la que ara presentem, que permeten tant als visitants com a tots els qui, per una o d'altra raó, ens acostem diàriament al MARQ, recordar la nostra estada a les seues sales, i apropar-les -en llengües varies- al públic en general, i fer comprensible a tots la complexitat de l'activitat arqueològica perquè puguem valorar, en la seua justa mesura, tot l'esforç, el treball i la investigació, com també tota la immensa riquesa de continguts que el MARQ ens ofereix, amb l'ajuda dels mitjans audiovisuals, les reconstruccions escenogràfiques i els suports interactius.

Espere que l'esforç del personal del MARQ obtinga en els anys vinents resultats tan brillants com els aconseguits en un temps ençà. Pel que fa a l'exercici de la meua responsabilitat, és el meu propòsit que l'activitat publicoadministrativa done suport a tota iniciativa encaminada a aconseguir la inserció plena del Museu en una societat moderna, culta i cada vegada més exigent, com ara la nostra, i oferir-ne una oferta cultural àmplia, amb contingut i de qualitat, a l'abast de tothom.

José Joaquín Ripoll Serrano,
President de l'Excma. Diputació Provincial d'Alacant.

MARQ

El MARQ en imágenes El MARQ en imatges

La nueva sede del Museo ARQueológico de la Diputación Provincial de Alicante fue inaugurada el 28 de mayo de 2002 por su Majestad la Reina acompañada por el Molt Honorable President de la Generalitat Valenciana y el Ilmo. Sr. Presidente de la Excm. Diputación Provincial de Alicante. Queda en su exposición permanente el esfuerzo de un amplio equipo de profesionales en hacer confluír en una acción divulgativa resultados de trabajos científicos y de alto rigor histórico con el uso de medios atractivos y de vanguardia en los ámbitos de la comunicación audiovisual.

En el diseño del montaje se ha sido consciente de la necesidad de hacer, de un museo custodio de un extenso patrimonio, un producto atractivo, un referente cultural en un territorio, la provincia de Alicante, de alto interés turístico no sólo por la benignidad de su clima, sino también por los valores patrimoniales que contiene, resultado o legado de las distintas civilizaciones y culturas que lo ocuparon en el pasado. La exposición desarrolla su contenido desde la Prehistoria hasta el primer tercio del s.XX, finalizando con la inauguración del Museo Arqueológico Provincial de Alicante, el 17 de enero de 1932, por parte del entonces Presidente de la República.

Desde aquella fecha, en diferente modo y alcance, la institución museística se ha entregado a las tareas de conservación, investigación y difusión de buena parte del Patrimonio Histórico de Alicante. Aunque de manera obvia en las siete décadas que median entre aquella inauguración y la del MARQ han variado enormemente las funciones que caracterizan a las instituciones museísticas, el nuevo y actual montaje también participa o, de manera más expresiva hunde sus raíces, en la intención que guardaron sus impulsores de validar el propio museo dentro de la comunidad que lo generaba, la sociedad de aquel Alicante de la década de los años 30 del pasado siglo que comenzaba a sentir la cultura como un valor de progreso. Fruto de aquel tiempo la muestra con la que se abría la sede en el Palacio de la Diputación intentaba recoger todo lo que la Comisión Provincial de Monumentos había atesorado mediante donaciones, compras y excavaciones arqueológicas, y su inauguración por parte de la máxima representación del Estado, quedaba como un enorme refrendo institucional de la importancia de la globalidad de las actuaciones de un grupo de pioneros de la arqueología en Alicante, como José Lafuente Vidal, Francisco Figueras Pacheco, José Senent Ibáñez y Pedro Ibarra Ruiz integrados en la mencionada Comisión Provincial de Monumentos que, presidida primero por Miguel de Elizaicín España y después por José Guardiola Ortiz, se volcaba del todo en la inmensa tarea de la salvaguarda del Patrimonio Arqueológico.

Como cualquier institución, un Museo es reflejo de la época en que se genera y se debe a la sociedad que lo impulsa a la vez que lo reclama o incluso, lo activa. En buena medida el éxito que puede tener ahora el MARQ reside en su perfecta consonancia con los valores que marcan la España del último cuarto del siglo XX con el advenimiento y consolidación de la Democracia y del Estado de las Autonomías. Concebido como un Museo de todos y para todos, en los textos de los paneles de la muestra permanente que en este volumen se editan, se anota la intención de transmitir valores de progreso y avance en lo social que sugieren muchas de las realizaciones humanas que a lo largo del tiempo se han venido conservando. En un cuidado discurso histórico expresado en valenciano, castellano y con resúmenes en inglés son continuas las referencias al papel que en ese devenir han jugado las mujeres y los hombres, a la

La nova seu del Museu Arqueològic de la Diputació Provincial d'Alacant va ser inaugurada el 28 de maig de 2002 per Sa Majestat la Reina acompanyada pel Molt Honorable President de la Generalitat Valenciana i l'Il·lm. Sr. President de l'Excm. Diputació Provincial d'Alacant. Queda en la seua exposició permanent l'esforç d'un ampli equip de professionals a fer confluír en una acció divulgativa resultats de treballs científics i d'alt rigor històric amb l'ús de mitjans atractius i d'avantguarda en els àmbits de la comunicació audiovisual.

En el disseny del muntatge s'ha estat conscient de la necessitat de fer, d'un museu custodi d'un extens patrimoni, un producte atractiu, un referent cultural en un territori, la província d'Alacant, d'alt interès turístic no només per la beniginitat del seu clima, sinó també pels valors patrimonials que conté, resultat o llegat de les distintes civilitzacions i cultures que el van ocupar en el passat. L'exposició desenvolupa el seu contingut des de la Prehistòria fins el s. XX finalitzant amb la inauguració del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant, el 17 de gener de 1932, per part de l'aleshores President de la República.

Des d'aquella data, en diferent manera i abast, la institució museística s'ha lliurat a les tasques de conservació, investigació i difusió de bona part del patrimoni històric d'Alacant. Encara que, de manera òbvia, en les set dècades que intervenen entre aquella inauguració i la del MARQ han variat enormement les funcions que caracteritzen a les institucions museístiques, el nou i actual muntatge també participa o, de manera més expressiva, enfonsa les seues arrels, en la intenció que van guardar els seus impulsors de validar el mateix museu dintre de la comunitat que el generava, la societat d'aquell Alacant de la dècada dels anys 30 del segle passat que començava a sentir la cultura com un valor de progrés. Fruit d'aquell temps, la mostra amb la qual s'obria la seu en el Palau de la Diputació intentava recollir tot el que la Comissió Provincial de Monuments havia atresorat mitjançant donacions, compres i excavacions arqueològiques, i, la seua inauguració, per part de la màxima representació de l'Estat, quedava com una enorme ratificació institucional de la importància de la globalitat de les actuacions d'un grup de pioners de l'arqueologia a Alacant, com José Lafuente Vidal, Francisco Figueras Pacheco, José Senent Ibáñez i Pedro Ibarra Ruiz integrats en l'abans esmentada Comissió Provincial de Monuments que, presidida primer per Miguel de Elizaicín España i després per José Guardiola Ortiz, es volcava del tot en la immensa tasca de la salvaguarda del patrimoni arqueològic.

Com qualsevol institució, un Museu és reflex de l'època en que es genera i es deu a la societat que l'impulsa alhora que el reclama o, fins i tot, l'activa. En bona mesura l'èxit que pot tenir ara el MARQ resideix en la seua perfecta consonància amb els valors que marquen l'Espanya de l'últim quart del segle XX amb l'adveniment i consolidació de la democràcia i de l'estat de les autonomies. Concebut com un Museu de tots i per a tots, en els textos dels panells de la mostra permanent que en aquest volum s'editen, s'anota la intenció de transmetre valors de progrés i avanç en el social que suggereixen moltes de les realitzacions humanes que al llarg del temps s'han vingut conservant. En un acurat discurs històric expressat en valencià, castellà i amb resums en anglès són contínues les referències al paper que en aquest esdevenir han jugat les dones i els homes, a la infància, a l'alimentació, al treball i les artesanies, a la problemàtica social de cada època, a les tradicions i costums, a les creences, a les institucions, a l'educació, a la integra-

infancia, a la alimentación, al trabajo y las artesanías, a la problemática social de cada época, a las tradiciones y costumbres, a las creencias, a las instituciones, a la educación, a la integración cultural o a la importancia del medio y el entorno en el que los seres humanos han ido progresando.

Se concibe el MARQ como un museo de su tiempo, realizado en esa referencia testimonial que siempre conllevan las obras del principio de un siglo. Es su exposición toda una declaración a los visitantes, a la ciudadanía del interés que deben guardar los museos en la transmisión de la cultura y los valores de los pueblos, de su utilidad como auténticos centros didácticos y pedagógicos, de su concepción como lugares de ocio y esparcimiento, de su definición, en definitiva, como dinámicos y atractivos centros culturales.

La confluencia en el montaje permanente de una buena selección de piezas arqueológicas debidamente restauradas, textos cortos, directos y claros y paneles retroiluminados con dibujos acordes a la temática que se propone en cada una de las salas, son rasgos que en sí mismos hacen de la exposición del MARQ un producto de alto interés pedagógico. Si a ello se añade la presencia de recreaciones de gran formato mediante el dibujo, el uso de medios audiovisuales con escenas bien conseguidas y del todo sugestivas en movimiento, la existencia de cuidados efectos de luz, la incorporación del sonido o la disposición de una amplia información en soportes interactivos y mediante audioguía, puede indicarse que en unos 2000 m² se consigue una exposición que, sobrepasando los presupuestos de una intención didáctica, contribuye a hacer del mismo museo uno de los principales lugares de referencia en lo cultural tanto para los residentes en la provincia como para todo ese inmenso público que de manera anual visita Alicante en la intención de disfrutar de su paisaje, de su costa y de su buen tiempo.

Muchos de los conceptos que consiguen el carácter innovador del MARQ resultan de toda una trayectoria y de un cúmulo de experiencias trazadas en la pequeña sede que hasta el año 1999 dispuso el Museo en la mitad septentrional de la planta baja del Palacio de la Diputación. Queda en la historia la remodelación que del montaje inaugural trazara en 1943 el que fuera Director del Museo, José Belda Domínguez, prescindiendo de los fondos de Bellas Artes, lienzos, fundamentalmente del s.XIX que colgaban de las paredes de la sala y que ahora forman parte del nuevo Museo de Bellas Artes de Alicante -MUBAG-, consiguiendo una abigarrada muestra compuesta exclusivamente por elementos arqueológicos; la reordenación y mejora de la exposición de esos objetos que a finales de la década de los 50 realizara José Lafuente con la ayuda de una investigadora de la talla de Solveig Nordström; o las correcciones que poco a poco se fueron introduciendo con el que fuera Director del Museo desde 1965 a 1996, Enrique Llobregat del material expuesto en ese reducido espacio de no más de 250 m².

Muy probablemente, la estancia en aquella pequeña sede nos permitió a los conservadores conocer muy de cerca los intereses del público. Se asumía con normalidad oír la algarabía de los escolares en los despachos adjuntos a la sala de exposición y se tenía como obligación, bien ejemplificada desde la misma dirección, atender las dudas o las preguntas de cualquiera de los visitantes que se asomara a una exposición que al final mostraba en unas veinte vitrinas una cuidada selección de piezas arqueológicas. También allí, de la mano del Dr. Llobregat nos entregábamos a la investigación centrando buena parte de nuestros esfuerzos en la Prehistoria, el Mundo Ibérico, la Época Romana y la Edad Media, resultando un anhelo compartido y muchas veces explicado la necesidad de disponer de más espacio para desarrollar las tareas propias de cualquier institución museística.

De manera evidente el tamaño reducido de la sala donde se ubicaba la exposición permanente del Museo no era acorde con la potencialidad que a mediados de los noventa caracterizaba a la institución, quedando muy lejos de resultar ese referente cultural que merecía una ciudadanía a la

ciudadanía o a la importancia del medio y el entorno en el que els éssers humans han anat progressant.

Es concepció el MARQ com a un museu del seu temps, realitzat en aquesta referència testimonial que sempre comporten les obres del principi d'un segle. És la seua exposició tota una declaració als visitants, a la ciutadania, de l'interès que han de guardar els museus en la transmissió de la cultura i els valors dels pobles, de la seua utilitat com autèntics centres didàctics i pedagògics, de la seua concepció com a llocs d'oci i esplai, de la seua definició, en definitiva, com a dinàmics i atractius centres culturals.

La confluència en el muntatge permanent d'una bona selecció de peces arqueològiques degudament restaurades, textos curts, directes i clars, i panells retroil·luminats amb dibuixos concordes a la temàtica que es proposa en cadascuna de les sales, són trets que en si mateixos fan de l'exposició del MARQ un producte d'alt interès pedagògic. Si a això s'afegeix la presència de recreacions de gran format mitjançant el dibuix, l'ús de mitjans audiovisuals amb escenes ben aconseguides i del tot suggestives en moviment, l'existència d'acurats efectes de llum, la incorporació del so o la disposició d'una àmplia informació en suports interactius i mitjançant audioguia, pot indicar-se que en uns 2000 m² s'aconsegueix una exposició que, sobrepasant els pressupostos d'una intenció didàctica, contribueix a fer del mateix museu un dels principals llocs de referència en el cultural tant per als residents en la província com per a tot aquell immens públic que de manera anual visita Alacant amb la intenció de gaudir del seu paisatge, de la seua costa i del seu bon temps.

Molts dels conceptes que aconsegueixen el caràcter innovador del MARQ resulten de tota una trajectòria i d'un cúmul d'experiències traçades en la petita seu que fins l'any 1999 va disposar el Museu en la meitat septentrional de la planta baixa del Palau de la Diputació. Queda en la història la remodelació que del muntatge inaugural va traçar el 1943 el qui va ser director del Museu, José Belda Domínguez, prescindiendo dels fons de Belles Arts, teles, fonamentalment del s. XIX, que penjaven de les parets de la sala i que ara formen part del nou Museu de Belles Arts d'Alacant -MUBAG-, i aconseguint una bigarrada mostra composta exclusivament per elements arqueològics; la reordenació i millora de l'exposició d'aquests objectes que a la fi de la dècada dels 50 va realitzar José Lafuente amb l'ajuda d'una investigadora de la talla de Solveig Nordström; o les correccions que a poc a poc va anar introduint, el qui va ser director del Museu des de 1965 a 1996, Enric Llobregat, del material exposat en aquest reduït espai de no més de 250 m².

Molt probablement, l'estada en aquella petita seu ens va permetre als conservadors conèixer molt de prop els interessos del públic. S'assumia amb normalitat sentir l'algaravia dels escolars en els despachos adjunts a la sala d'exposició i es tenia com a obligació, ben exemplificada des de la mateixa direcció, atendre els dubtes o les preguntes de qualsevol dels visitants que traguera el cap per una exposició que al final mostrava en unes vint vitrines una acurada selecció de peces arqueològiques. També allí, de la mà del Dr. Llobregat ens lliuràvem a la investigació centrant bona part dels nostres esforços en la prehistòria, el món ibèric, l'època romana i l'edat mitjana, resultant un anheli compartit i moltes vegades explicat la necessitat de disposar de més espai per a desenvolupar les tasques pròpies de qualsevol institució museística.

De manera evident les reduïdes dimensions de la sala on se situava l'exposició permanent del Museu no era acord amb la potencialitat que a mitjan dels noranta caracteritzava a la institució, quedant molt lluny de resultar aquell referent cultural que mereixia una ciutadania a la qual havia d'arribar la importància del patrimoni arqueològic d'Alacant. D'una banda el museu conservava importants fons, incloent els d'època moderna i contemporània que era impossible mostrar; tampoc havia cap possibilitat d'enriquir el muntatge amb alguns productes com maquetes o audiovisuals que permeteren incrementar l'interès d'un públic que solament podia visitar el museu en el seu horari d'oficina; i d'una altra

que debía llegar la importancia del Patrimonio Arqueológico de Alicante. De una parte el museo conservaba importantes fondos, incluyendo los de Época Moderna y Contemporánea que era imposible mostrar; tampoco había ninguna posibilidad de enriquecer el montaje con algunos productos como maquetas o audiovisuales que permitieran incrementar el interés de un público que solamente podía visitar el museo en su horario de oficina; y de otra resultaba toda una utopía considerar la posibilidad de disponer de un servicio de atención al público que pudiera incluir algún espacio para guardarropía o para la venta de libros como el que ahora tiene.

Puede que todo ese panorama constituyera el mejor de los estímulos para que procedieramos a redactar un proyecto museológico pensando en un futuro museo que, gracias a las gestiones que a partir de 1995 realizaron los máximos responsables políticos de la Diputación Provincial, ha terminado emplazándose en el antiguo Hospital de San Juan de Dios, edificio de uso sanitario diseñado en 1926 por el arquitecto Juan Vidal Ramos, y muy bien adecuado para el desempeño de funciones museísticas por el arquitecto de la Conselleria de Cultura, Julián Esteban Chapapriá. Mientras se realizaban las obras de adecuación del antiguo Hospital, se adjudicaron las propuestas museográficas recogidas en un documento previo a la empresa General de Producciones y Diseño (GPD), siendo finalmente Boris Micka quien ha dirigido su ejecución desarrollando un sinfín de conceptos creativos que, mejorando ostensiblemente las intenciones de los que subscriben, han hecho realidad lo que ahora es el MARQ.

Ahora el Museo Arqueológico Provincial de Alicante dispone en su vertiente expositiva de cinco salas, de unos 220 m² cada una, en las que desarrolla un completo discurso histórico combinando la exhibición de 3000 piezas arqueológicas con el uso de medios audiovisuales y soportes informáticos interactivos. Mostrar lo esencial de cada época y su conocimiento como hecho resultante de procesos de investigación han sido intenciones que han guiado los montajes de las salas de Prehistoria, Iberos, Cultura Romana, Edad Media y Edad Moderna y Contemporánea. Además, el Museo destina otros 1000 m² a las denominadas salas temáticas, donde ofrece la oportunidad de conocer bien el atractivo y la complejidad de la metodología que hace suya la práctica de la Arqueología en tres ámbitos: una cueva como referente de las intervenciones en el campo; bajo una nave gótica, como ejemplo de las excavaciones urbanas; y bajo el agua, dando a conocer la problemática de los trabajos de extracción de un pecio.

En un discurso histórico trazado desde una perspectiva arqueológica, consigue el MARQ un montaje que, sin menoscabar la personalidad de cada época, guarda una homogeneidad, asegurando que el público perciba bien los contenidos exhibidos. A la entrada de cada una de las cinco salas antedichas, soportes informáticos interactivos permiten acceder los yacimientos arqueológicos más importantes de la provincia, completando de manera acorde, a la vez que diferenciada, el contenido que se ofrece. Es la única concesión a la fotografía arqueológica que se plantea en la exposición del discurso histórico, una vez que en la misma se quieren recrear los contextos culturales que generaron los objetos y no los emplazamientos donde en la actualidad se descubren. Dentro de las salas, la potencia de los efectos visuales y audiovisuales facilita enormemente la comprensión de épocas, bien abordadas mediante una síntesis de presentación al inicio de su recorrido.

En el volumen que aquí se presenta se aborda ese recorrido que el visitante puede hacer desde los Cazadores - Recolectores del Paleolítico hasta la sociedad que impulsó la modernización de Alicante. Con la edición del mismo se ha guardado la pretensión de hacer llegar a sus lectores buena parte del contenido de cada una de las salas, recogiendo de una manera muy gráfica y concisa lo esencial de las distintas épocas, mediante los textos que integran la globalidad de los paneles del MARQ y los dibujos, recurso éste del todo próximo a la población en formación, en los que se abordan distintos aspectos de los contextos cultura-

resultava tota una utopia considerar la possibilitat de disposar d'un servei d'atenció al públic que pogera incloure algun espai per a guarda-roba o per a la venda de llibres com el que ara té.

Pot ser que tot aquest panorama va constituir el millor dels estímuls perquè procedirem a redactar un projecte museològic pensant en un futur museu que, gràcies a les gestions que a partir de 1995 van realitzar els màxims responsables polítics de la Diputació Provincial, ha acabat emplaçant-se en l'antic Hospital de Sant Joan de Déu, edifici d'ús sanitari dissenyat en 1926 per l'arquitecte Juan Vidal Ramos, i molt ben adequat per a l'acompliment de funcions museístiques per l'arquitecte de la Conselleria de Cultura, Julián Esteban Chapapriá. Mentre es realitzaven les obres d'adequació de l'antic Hospital, es van adjudicar les propostes museogràfiques recollides en un document previ a l'empresa General de Producciones y Diseño (GPD), sent finalment Boris Micka qui ha dirigit la seua execució desenvolupant un sens fi de conceptes creatius que, millorant ostensiblement les intencions dels quals subscriuen, han fet realitat el que ara és el MARQ.

Ara el Museu Arqueològic Provincial d'Alacant disposa en el seu vessant expositiu de cinc sales, d'uns 220 m² cadascuna, en les quals desenvolupa un complet discurs històric combinant l'exhibició de 3000 peces arqueològiques amb l'ús de mitjans audiovisuals i suports informàtics interactius. Mostrar l'essencial de cada època i el seu coneixement com a fet resultant de processos d'investigació han estat intencions que han guiat els muntatges de les sales de prehistòria, ibers, cultura romana, edat mitjana i edat moderna i contemporània. A més, el Museu destina altres 1000 m² a les denominades sales temàtiques, on ofereix l'oportunitat de conèixer bé l'atractiu i la complexitat de la metodologia que fa seua la pràctica de l'Arqueologia en tres àmbits: una cova com a referent de les intervencions en el camp; davall d'una nau gòtica, com exemple de les excavacions urbanes; i davall de l'aigua, donant a conèixer la problemàtica dels treballs d'extracció d'un derelict.

En un discurs històric traçat des d'una perspectiva arqueològica, aconseguix el MARQ un muntatge que, sense menyscar la personalitat de cada època, guarda una homogeneïtat, assegurant que el públic perceba bé els continguts exhibits. A l'entrada de cadascuna de les cinc sales abans esmentades, suports informàtics interactius permeten accedir als jaciments arqueològics més importants de la província, completant de manera conxorde, alhora que diferenciada, el contingut que s'ofereix. És l'única concessió a la fotografia arqueològica que es planteja en l'exposició del discurs històric, una vegada que en la mateixa es volen recrear els contextos culturals que van generar els objectes i no els emplaçaments on en l'actualitat es descobreixen. Dins les sales, la potència dels efectes visuals i audiovisuals facilita enormement la comprensió d'èpoques, ben abordades mitjançant una síntesi de presentació a l'inici del seu recorregut.

En el volum que aquí es presenta s'aborda aquest recorregut que el visitant pot fer des dels caçadors-recol·lectors del paleolític fins la societat que va impulsar la modernització d'Alacant. Amb aquesta edició s'ha guardat la pretensió de fer arribar als seus lectors bona part del contingut de cadascuna de les sales, recollint d'una manera molt gràfica i concisa l'essencial de les distintes èpoques, mitjançant els textos que integren la globalitat dels panells del MARQ i els dibuixos, recurs aquest del tot pròxim a la població en formació, en els quals s'aborden diferents aspectes dels contextos culturals amb els quals es relacionen els objectes que es mostren en l'exposició. Són dibuixos didàctics, amb un contingut traçat en un sens fi de reunions entre els tècnics del Museu i els de l'empresa GPD, ben esbossats per Juan López Padilla, després elaborats del tot per l'hàbil i detallista mà de Javier Hermida i finalment integrats en un acurat disseny elaborat per César Lorente. Només en l'últim tram de l'exposició, aquell bloc de la sala de moderna i contemporània que, amb el títol De la monarquia a la República, acull diferents esdeveniments entre 1874 i 1932, es prefereix l'ús de la fotografia com a document gràfic.

les con los que se relacionan los objetos que se muestran en la exposición. Son dibujos didácticos, con un contenido trazado en un sinfín de reuniones entre los técnicos del Museo y los de la empresa GPD, bien abocetados por Juan López Padilla y luego elaborados del todo por la hábil, cuidada y detallista mano de Javier Hermida. Sólo en el último tramo de la exposición, aquel bloque de la sala de Moderna y Contemporánea que, con el título De la monarquía a la República, acoge distintos acontecimientos entre 1874 y 1932, se prefiere el uso de la fotografía como documento gráfico.

Completa la información una interesante selección de las piezas que conforman la exposición realizada con la ayuda de Jose Luis Menéndez Fueyo, Julio Ramón Sánchez y Juan López Padilla, por su total implicación, perfectos conocedores de este enorme montaje expositivo que se ha conseguido en Alicante. Disponer de los textos e ilustraciones de los paneles que integran el discurso histórico del MARQ puede resultar muy útil para didáctas y para todo ese público escolar que de manera continuada accede a la exposición permanente. Pensando en su perfil se trazaron buena parte de las directrices que se han seguido para la elaboración de estos textos cortos y de lenguaje directo que recogen distintos aspectos de índole histórica, social, económica, cultural, tecnológica, habitacional o funeraria. De su redacción han participado, además de los que subscriben, buenos profesores e investigadores de la Historia y de la Arqueología como Enric Guinot, Javier Martí, Enrique Jiménez y Francisco Sevillano, contando siempre con la inestimable ayuda de Lorenzo Abad y Mauro Hernández, quienes han dejado muchas de sus horas en la consecución de todo este gran logro que es el MARQ.

Tratar de una manera pedagógica la dimensión del tiempo ha resultado una de las preocupaciones principales en la elaboración de estos textos. Para ello en los títulos se ha recurrido a la expresión "Hace (número) años". Con ello, se pretende una lectura sencilla e inmediata, que salve los problemas que puede implicar referenciar el pasado en milenios o siglos antes o después de Cristo. Esta aplicación comienza con la época del neandertal (Hace 100.000 años) y finaliza con las claves de nuestra época contemporánea (Hace 100 años). Otros recursos, como el uso de mapas, a la vez que permiten ubicar perfectamente en el espacio desarrollos y hechos culturales que, con mucho sobrepasan la geografía de la provincia de Alicante, refuerzan esa dimensión temporal, una vez que en los libros de texto se tratan más los hechos del ámbito de la Comunidad, del Estado o de Europa, que los que se ciñen al territorio de Alicante. En esos mapas puede representarse la complejidad del mundo romano en la época de Trajano o la temporalidad propia de nuestro Neolítico - Calcolítico, con dibujos de piezas o monumentos contemporáneos del ámbito Mediterráneo, más avanzadas y conocidas como, por ejemplo, la esfinge de Gizeh.

La visita al MARQ constituirá una buena oportunidad para conocer el pasado de este rincón del Mediterráneo que es Alicante. Como en cualquier museo, no habrá tiempo de asimilarlo todo, y aunque siempre resultará grato volver, resultará imposible fijarse en detalle en toda esa multitud de aspectos que se recogen en una exposición trazada a lo largo de varios años, con la participación de un buen número de especialistas en arqueología, historia o didáctica. Es nuestro mejor deseo que el público que haya visitado el MARQ pueda disfrutar luego de la lectura y de la contemplación de las imágenes recogidas en este volumen que de seguro también constituirá un buen reclamo para volver o para promover la visita a un Museo que es de todos.

Completa la información una interesante selección de los peces que conformen la exposición realizada con la ayuda de Jose Luis Menéndez Fueyo, Julio Ramón Sánchez y Juan López Padilla, por la seua total implicació, perfectes coneixedors d'aquest enorme muntatge expositiu que s'ha aconseguit a Alacant. Disposar dels textos i il·lustracions dels panells que integren el discurs històric del MARQ pot resultar molt útil per a didactes i per a tot aquest públic escolar que de manera continuada accedeix a l'exposició permanent. Pensant en el seu perfil es van traçar bona part de les directrius que s'han seguit per a l'elaboració d'aquests textos curts i de llenguatge directe que recullen distints aspectes d'índole històrica, social, econòmica, cultural, tecnològica, habitacional o funerària. En la seua redacció han participat, a més dels que subscriuen, bons professors i investigadors de la història i de l'arqueologia com Enric Guinot, Javier Martí, Enrique Jiménez y Francisco Sevillano, contant sempre amb la inestimable ajuda de Lorenzo Abad i Mauro Hernández, que han deixat moltes de les seues hores en la consecució de tot aquest gran assoliment que és el MARQ.

Tractar d'una manera pedagògica la dimensió del temps ha resultat una de les preocupacions principals en l'elaboració d'aquests textos. Per a això en els títols s'ha recorregut a l'expressió "Fa (nombre) anys". Amb això, es pretén una lectura senzilla i immediata, que salve els problemes que pot implicar referenciar el passat en mil·lennis o segles abans o després de Crist. Aquesta aplicació comença amb l'època del neandertal (Fa 100.000 anys) i finalitza amb les claus de la nostra època contemporània (Fa 100 anys). Altres recursos, com l'ús de mapes, alhora que permeten situar perfectament en l'espai desenvolupaments i fets culturals que, de bon tros sobrepassen la geografia de la província d'Alacant, reforcen aquesta dimensió temporal, una vegada que en els llibres de text es tracten més els fets de l'àmbit de la Comunitat, de l'Estat o d'Europa, que els que se cenyeixen al territori d'Alacant. En aquests mapes pot representar-se la complexitat del món romà en l'època de Trajà o la temporalitat pròpia del nostre neolític - calcolític, amb dibuixos de peces o monuments contemporanis de l'àmbit Mediterrani, més avançades i conegudes com, per exemple, l'esfinx de Gizeh.

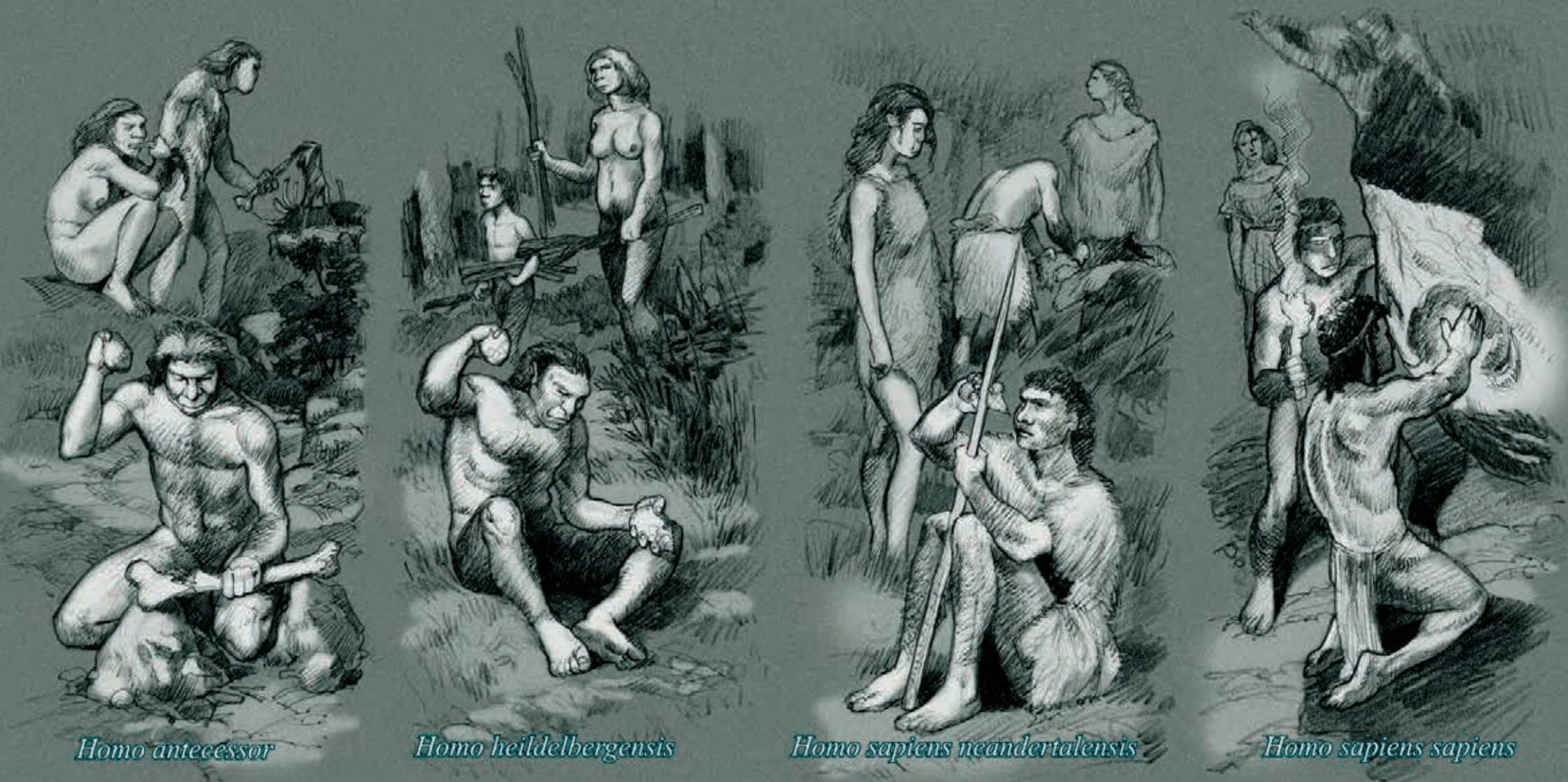
La visita al MARQ constituirà una bona oportunitat per a conèixer el passat d'aquest racó del Mediterrani que és Alacant. Com en qualsevol museu, no haurà temps d'assimilar-lo tot, i encara que sempre resultarà grat tornar, resultarà impossible fixar-se en detall en tota aquesta multitud d'aspectes que es recullen en una exposició traçada al llarg de diversos anys, amb la participació d'un bon nombre d'especialistes en arqueologia, història o didàctica. És el nostre millor desig que el públic que haja visitat el MARQ pugui gaudir, després, de la lectura i de la contemplació de les imatges recollides en aquest volum que de segur també constituirà un bon reclam per a tornar o per a promoure la visita a un Museu que és de tots.

Rafael Azuar Ruíz
Manuel Olcina Domènech
Jorge A. Soler Díaz

PREHISTORIA
PREHISTÒRIA

Homo antecessor

Homo heidelbergensis

Homo sapiens neandertalensis

Homo sapiens sapiens

La evolución humana en Europa
L'evolució humana a Europa

Primeros habitantes

La ocupación humana de Europa se remonta a hace un millón de años

La ocupación humana de Europa se remonta a hace un millón de años. Los restos paleontológicos más antiguos son los de *Homo antecessor*, definido a partir de los hallazgos efectuados en Atapuerca y con ochocientos mil años de antigüedad.

El siguiente horizonte evolutivo se sitúa hace unos quinientos mil años, momento en el que se registra la presencia del *Homo heidelbergensis* en numerosos yacimientos europeos. A partir de este momento, Europa y el Próximo Oriente protagonizaron un proceso de evolución regional en el que progresivamente se fue dando paso al *Homo sapiens neandertalensis*. Esta continuidad regional se interrumpió hace 45.000 años con la llegada a Europa del *Homo sapiens sapiens*. Su expansión, sustituyendo a las poblaciones neandertales, culminó hace 30.000 años en la parte meridional de la Península Ibérica, una de las zonas en las que más perduraron los neandertales.

Primers habitants

L'ocupació humana d'Europa té un milió d'anys

L'ocupació humana d'Europa es remunta a fa un milió d'anys. Les restes paleontològiques més antigues són de l'*homo antecessor*, definit a partir de les troballes efectuades a Atapuerca i amb vuit-cents mil anys d'antiguitat.

El següent horitzó evolutiu se situa fa uns cinc-cents mil anys, moment en què es registra la presència de l'*homo heidelbergensis* en nombrosos jaciments europeus. A partir d'aquest moment Europa i el Pròxim Orient protagonitzaren un procés d'evolució regional en què progressivament es va anar donant pas a l'*homo sapiens neandertalensis*. Aquesta continuïtat regional es va interrompre fa 45.000 anys amb l'arribada a Europa de l'*homo sapiens sapiens*. La seua expansió, substituint les poblacions neandertals, va culminar fa 30.000 anys en la part meridional de la península Ibèrica, una de les zones en què més van perdurar els neandertals.

Bífaz de sílex. Terrazas del Manzanares. Fondo Histórico del MARQ
Bifaç de sílex. Terrazas del Manzanares. Fons Històric del MARQ

Europa y el Mediterráneo entre 35.000 y 10.000 años antes del presente
 Europa i el Mediterrani entre 35.000 i 10.000 anys abans del present

Hace 100.000 años

La Prehistoria en Alicante se inicia con el Paleolítico Medio o Musteriense

Según la documentación arqueológica actual, la Prehistoria en Alicante se inicia con el Paleolítico Medio o Musteriense (100.000 - 30.000 años antes del presente), cuando grupos de neandertales frecuentaron cuevas y abrigos de nuestro entorno, realizando instrumentos para cazar y encendiendo fuegos para reunirse, comunicarse, calentarse y preparar los alimentos.

Hombres y mujeres con rasgos similares a los actuales llegaron a estas tierras hace unos 30.000 años, iniciándose con ellos el Paleolítico Superior. Vivían en grupos dispersos que no integrarían más de una treintena de personas, asegurando su subsistencia aprovechando de manera equilibrada los alimentos que, cazando y recolectando, obtenían del medio natural.

Cubiertas sus necesidades de subsistencia, empleaban su tiempo en realizar útiles para cazar, confeccionar pieles para vestir, practicar cultos, educar y criar a los niños y fomentar las relaciones de grupo.

Las fuerzas de la naturaleza y los animales cobrarían un importante papel en unas creencias que concretaron en las manifestaciones artísticas. Practicaban ritos relacionados con la muerte y, para adornarse, utilizaban conchas y colmillos que perforaban realizando colgantes. Machacando ocre elaboraban pigmentos.

Dentro del Paleolítico Superior se distinguen cinco etapas sucesivas en función de los cambios del utillaje en piedra y hueso conservado en los yacimientos: Auriñaciense, Gravetiense, Solutrense, Solutreogravetiense y Magdaleniense.

Fa 100.000 anys

La prehistòria a Alacant s'inicia amb el paleolític mitjà o musterian

Segons la documentació arqueològica actual, la prehistòria a Alacant s'inicia amb el paleolític mitjà o musterian (100.000 - 30.000 anys abans del present), quan grups de neandertals van freqüentar coves i abrics del nostre entorn, van realitzar instruments per a caçar i van encendre focs per a reunir-se, comunicar-se, escalfar-se i preparar els aliments.

Homes i dones amb trets semblants als actuals van arribar a aquestes terres fa uns 30.000 anys, iniciant-se amb ells el paleolític superior. Viuen en grups dispersos que no integrarien més d'una trentena de persones i s'asseguraven la subsistència mitjançant l'aprofitament d'una manera equilibrada dels aliments que obtenien del medi natural amb la caça i la recol·lecció.

Cobertes les seues necessitats de subsistència, empraven el temps en realitzar útils per a caçar, confeccionar pells per a vestir, practicar cultes, educar i criar els xiquets i fomentar les relacions de grup.

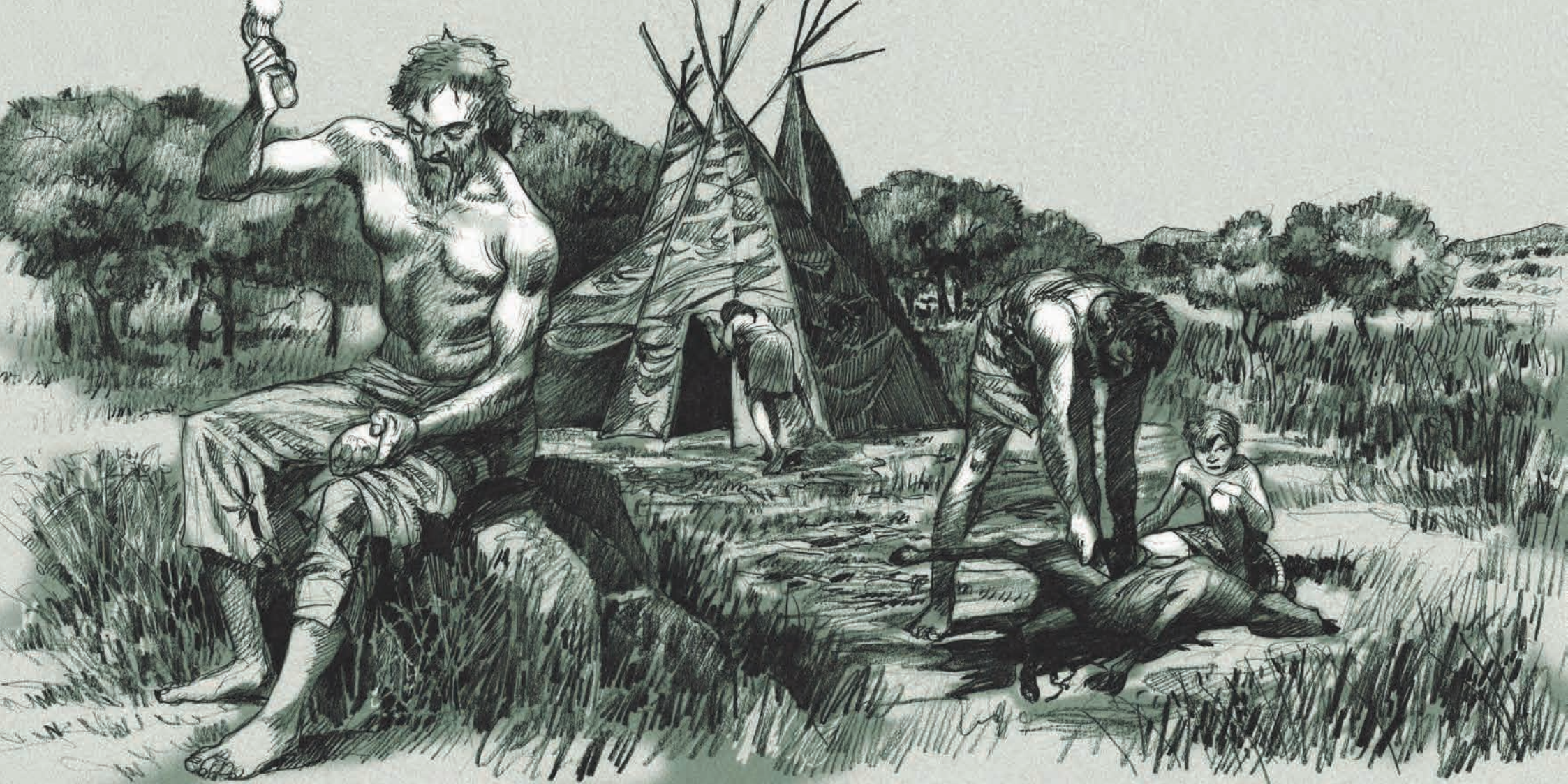
Les forces de la natura i els animals cobrarien un paper important en unes creences que concretaren en les manifestacions artístiques. Practicaven ritus relacionats amb la mort i, per adornar-se, utilitzaven pexines i ullals que perforaven per a realitzar penjolls. Picant ocre elaboraven pigments.

Dins del paleolític superior es distingeixen cinc etapes successives en funció dels canvis de l'utillatge en pedra i os conservat en els jaciments: auriñacià, gravetià, solutrià, solutriogravetià i magdalenià.

Raedera de sílex. Cova Beneito. Muro de Alcoy
 Rascadora de sílex. Cova Beneito. Muro d'Alcoi

Paleolítico Superior. Talla de sílex y descuartizamiento de un animal en un campamento al aire libre

Paleolític superior. Talla de sílex i espedaçament d'un animal en un campament a l'aire lliure

Hábitat y subsistencia

Los grupos humanos del Paleolítico Superior practicaban una caza especializada

Los grupos humanos del Paleolítico Superior practicaban una caza especializada, desplazándose a lo largo del año en función de la movilidad de los animales y del aprovechamiento de los recursos que proporciona el medio. Además de recolectar frutos y vegetales, cazaron conejos y cabras en los escarpes. Para seleccionar las presas controlaban el movimiento de las manadas de ciervos y caballos que pacían en los fondos de los valles y bebían en los cursos de agua.

Habitaban estacionalmente en cuevas y abrigos ubicados en lugares estratégicos y establecían campamentos temporales al aire libre instalando cabañas realizadas con pieles y ramajes. En esos lugares de habitación despedazaban las presas, preparando la carne para conservarla, secándola o ahumándola. En hogares encendidos con leña recogida en las inmediaciones asaban el alimento, rompiendo los huesos desprovistos de carne para sorber la médula y para aprovechar su grasa.

Un número reducido de individuos alcanzaría los cuarenta años de edad. Partos, traumatismos y heridas mal curadas serían causas frecuentes de muerte. Existía una alta mortalidad infantil, sobreviviendo la mitad de los niños que nacían.

Hàbitat i subsistència

Els grups humans del paleolític superior practicaven una caça especialitzada

Els grups humans del paleolític superior practicaven una caça especialitzada i es desplaçaven al llarg de l'any en funció de la mobilitat dels animals i de l'aprofitament dels recursos que proporcionara el medi. A més de recol·lectar fruits i vegetals, van caçar conills i cabres en els escarpaments. Per a seleccionar les preses controlaven el moviment de les bandades de cérvols i cavalls que pasturaven en els fons de les valls i bevien en els cursos d'aigua.

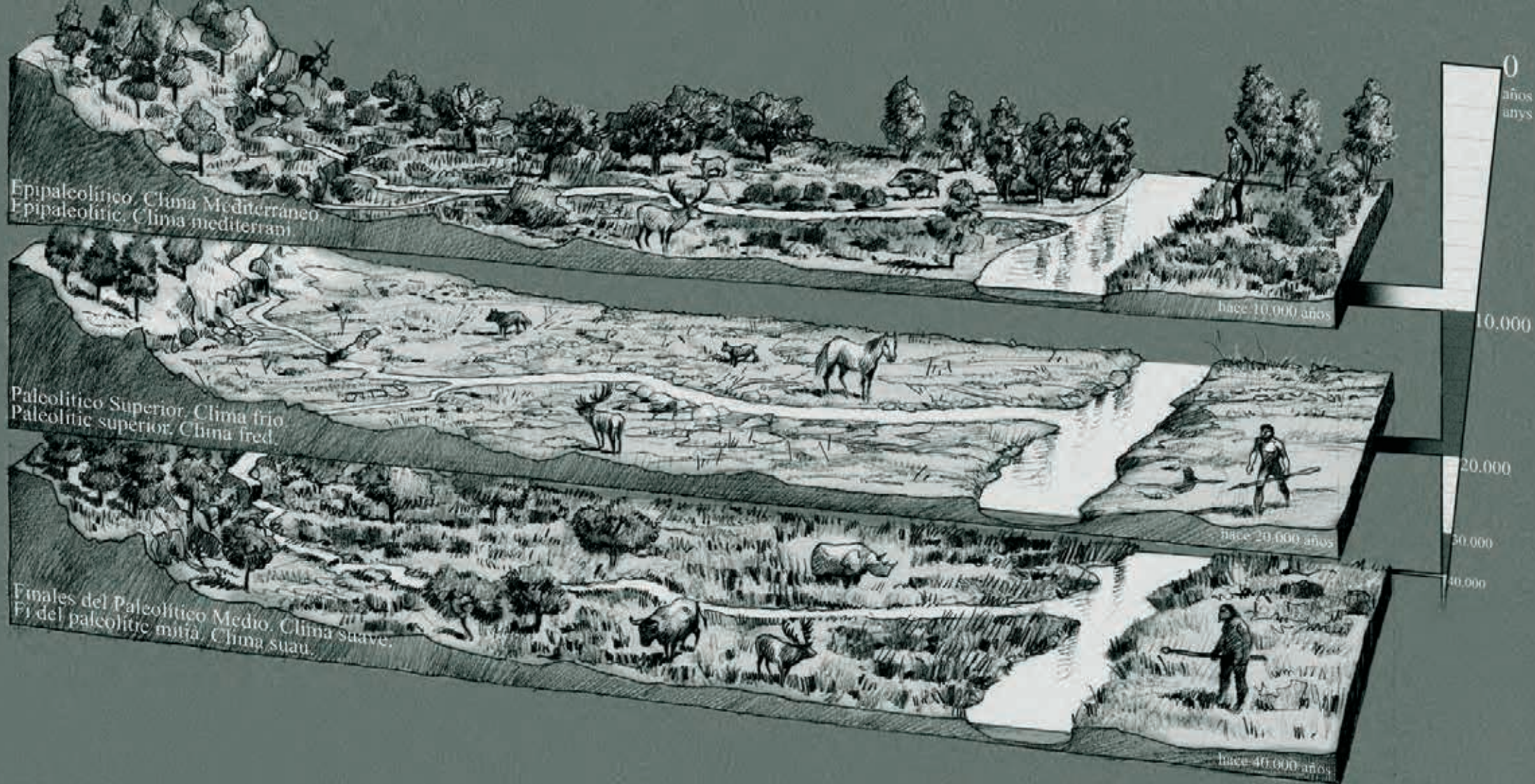
Habitaven estacionalment en coves i abrics ubicats en llocs estratègics i establien campaments temporals a l'aire lliure on instal·laven cabanes realitzades amb pells i branques. En aquests llocs d'habitació trossejaven les preses i preparaven la carn per a conservar-la, assecant-la o fumant-la. En llars enceses amb llenya collida en les immediacions rostien l'aliment i trencaven els ossos desproveïts de carn per a xuclar la medul·la i aprofitar-ne el greix.

Un nombre reduït d'individus arribaria als 40 anys d'edat. Parts, traumatismes i ferides mal curades serien causes freqüents de mort. Hi havia una alta mortalitat infantil, ja que només sobreviuen la meitat dels xiquets que naixien.

Varilla de hueso decorada. Cova de les Cendres. Moraira-Teulada

Vareta d'os decorada. Cova de les Cendres. Moraira. Teulada

Evolución del paisaje
Evolució del paisatge

Evolución del medio ambiente

A lo largo del Paleolítico el clima sufrió importantes cambios

Los últimos neandertales subsistieron abatiendo cabras, ciervos y caballos en un medio ambiente caracterizado por un clima suave y un paisaje con espacios abiertos y bosques de pinos y carrascas. Algunos carnívoros, como zorros, hienas, linces y gatos monteses, frecuentarían las cuevas cuando el hombre las desocupaba. El rinoceronte estepario, especie adaptada a espacios abiertos y a un clima más frío, se extinguió al final del Paleolítico Medio.

En los inicios del Paleolítico Superior (hace unos 30.000 años), el clima fue de intenso frío, generando un medio ambiente estepario. Con oscilaciones, esas condiciones se mantuvieron a lo largo del Auriniaciense, Gravetiense y Solutrense. Tras una mejora en el Solutreogravetiense, el clima volvió a ser frío en el Magdaleniense.

El paisaje del Magdaleniense se caracterizaba por bosques en los que predominaban los pinos y espacios abiertos donde crecerían árboles, como las carrascas, arces y alisos. A partir del 10.000 antes del presente el clima mejoró, evolucionando al de tipo mediterráneo con temperaturas medias suaves y lluvias frecuentes, existiendo un medio que favoreció el desarrollo de bosques en los que predominaban las carrascas.

Cabras, ciervos, caballos, conejos y aves fueron presas comunes en la caza que practicaron las gentes del Paleolítico Superior. En los yacimientos de esa fase se conservan restos de otros animales, como el lobo, el zorro, el linco y el gato montés, que frecuentaban las cuevas en las temporadas que los humanos no las habitaban.

Evolució del medi ambient

Al llarg del paleolític el clima va sofrir importants canvis

Els darrers neandertals van subsistir abatent cabres, cérvols i cavalls en un medi ambient caracteritzat per un clima suau i un paisatge amb espais oberts i boscos de pins i coscolls. Alguns carnívors com raboses, hienes, linxs i gats salvatges freqüentarien les coves quan l'home les desocupava. El rinoceront estepari, espècie adaptada a espais oberts i a un clima més fred, es va extingir a la fi del paleolític mitjà.

En els inicis del paleolític superior (fa uns 30.000 anys) el clima va ser de fred intens i va generar un medi ambient estepari. Amb oscil·lacions, aquestes condicions es van mantenir al llarg de l'auriniacià, gravetià i solutrià. Després d'una millora en el solutriogravetià, el clima va tornar a ser fred en el magdalenià.

El paisatge del magdalenià es caracteritzava per boscos en què predominaven els pins i espais oberts on creixerien arbres com els coscolls, aurons i verns. A partir del 10.000 abans del present el clima va millorar, va evolucionar cap a un tipus mediterrani amb temperatures mitjanes suaus i pluges freqüents, amb un medi que va afavorir el desenvolupament de boscos amb predomini dels coscolls.

Cabres, cérvols, cavalls, conills i aus van ser preses comuns en la caça que van practicar les gentes del paleolític superior. En els jaciments d'aquesta fase es conserven restes d'altres animals, com el llop, la rabosa, el linx i el gat salvatge, que freqüentaven les coves en les temporades que els humans no les habitaven.

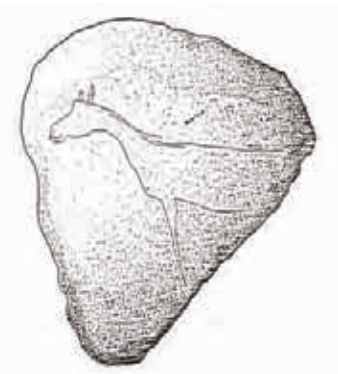
Punta de escotadura de sílex. Cova Beneito. Muro de Alcoy
Punta escotada de sílex. Cova Beneito. Muro d'Alcoi

Cierva grabada sobre fragmento de hueso. Cova de les Cendres. Moraira-Teulada
Cérvola gravada sobre fragment d'os. Cova de les Cendres. Moraira-Teulada

Cierva grabada sobre plaqueta de caliza. Tossal de la Roca. Vall d'Alcalà
Cérvola gravada sobre plaqueta de calcària. Tossal de la Roca. Vall d'Alcalà

Équido grabado sobre canto de caliza. Cova del Barranc. Vall de Laguart
Équid gravat sobre còdol de calcària. Cova del Barranc. Vall de Laguart

Bóvido grabado sobre canto de caliza. Tossal de la Roca. Vall d'Alcalà
Bòvid gravat sobre còdol de calcària. Tossal de la Roca. Vall d'Alcalà

Arte paleolítico

Los cazadores recolectores del Paleolítico Superior expresaron sus creencias pintando y grabando motivos artísticos

Los cazadores-recolectores del Paleolítico Superior expresaron su visión de la sociedad y el medio pintando, dibujando o grabando motivos naturales o geométricos en cantos, plaquetas y huesos (arte mueble) o en paredes de grutas (arte parietal).

Las cavernas con representaciones eran lugares sagrados o santuarios que debieron ocupar un papel fundamental en su ideología y religión. Delimitarían territorios, servirían como lugares de encuentro para distintos grupos y como ámbitos para transmitir tradiciones y creencias que contribuirían a reforzar los vínculos entre los distintos miembros de un grupo.

Se conocen manifestaciones artísticas paleolíticas en la parte septentrional de la provincia de Alicante. En Vall d'Ebo se pintó un cáprido en la Cova del Reinós y se grabaron motivos geométricos, ciervas, caballos y un bóvido en la Cova Fosca. Al Solutrense se asocia el cáprido pintado, mientras que los motivos de la Cova Fosca se vinculan al Magdaleniense, etapa con cuyo final se relacionan las manifestaciones de arte mueble de la Cova del Barranc (Vall de Laguart) y el Abric del Tossal de la Roca (Vall d'Alcalà).

Art paleolític

Els caçadors recol·lectors del paleolític superior expressaren les creences pintant i gravant motius artístics

Els caçadors-recol·lectors del paleolític superior expressaren la seua visió de la societat i el medi pintant, dibuixant o gravant motius naturals o geomètrics en còdols, plaquetes i ossos (art moble) o en parets de grutes (art parietal).

Les caverne amb representacions eren llocs sagrats o santuaris que degueren ocupar un paper fonamental en la ideologia i religió. Delimitarien territoris, servirien com a llocs de trobada per a diversos grups i com a àmbits per a transmetre tradicions i creences que contribuirien a reforçar els vincles entre els diferents membres d'un grup.

Es coneixen manifestacions artístiques paleolítiques en la part septentrional de la província d'Alacant. A Vall d'Ebo es va pintar un cabrum en la Cova del Reinós i es gravaren motius geomètrics, cérvols, cavalls i un bòvid en la Cova Fosca. Al solutrià s'associa el cabrum pintat, mentre que els motius de la Cova Fosca es vinculen al magdalenià, etapa amb la fi de la qual es relacionen les manifestacions d'art moble de la Cova del Barranc (Vall de Laguart) i l'Abric del Tossal de la Roca (Vall d'Alcalà).

Europa y el Mediterráneo entre 10.000 y 4.300 años antes del presente
 Europa i el Mediterrani entre 10.000 i 4.300 anys abans del present

Hace 8.000 años

Los primeros grupos de agricultores y pastores llegaron a Alicante hace 8.000 años

Como proceso, el Neolítico comenzó en el Próximo Oriente hace unos 10.000 años. Desde allí y de manera paulatina se extendió hacia el Mediterráneo occidental la práctica de la agricultura y la domesticación. Los primeros grupos de agricultores y pastores llegaron a estas tierras en los inicios del sexto milenio a.C. Su presencia significa el inicio del Neolítico en Alicante al traer con ellos los cultivos, los animales domésticos, la alfarería y nuevas técnicas para el trabajo de la piedra y el hueso.

La llegada de gentes plenamente neolíticas afectó a los últimos grupos de cazadores-recolectores, quienes, con el tiempo, irán aceptando el modo de vida agrícola y ganadero, fijando sus asentamientos en las inmediaciones de las tierras de labor. Ese proceso culminó en el Calcolítico (3.000-2.500 a.C) cuando las comunidades sedentarias crecieron en tamaño y en complejidad social, adoptando nuevas creencias vinculadas a la fertilidad de la tierra y de los animales.

La paulatina implantación de un nuevo sistema de vida agrícola y ganadero, tuvo sus consecuencias en el medio ambiente. Al inicio del Neolítico existía un clima mediterráneo húmedo con lluvias repartidas a lo largo de todo el año, mientras que en el Calcolítico aumentó la aridez, produciéndose un régimen de precipitaciones más estacional. La causa de ese cambio se relaciona con la deforestación provocada por el quemado del bosque y la tala de los árboles para abrir campos de cultivo y tierras de pastos. Paulatinamente la vegetación mediterránea quedaría restringida a zonas cada vez más elevadas.

Vaso cerámico con decoración cardial. Cova de l'Or. Beniarriés
 Vas ceràmic amb decoració cardial. Cova de l'Or. Beniarriés

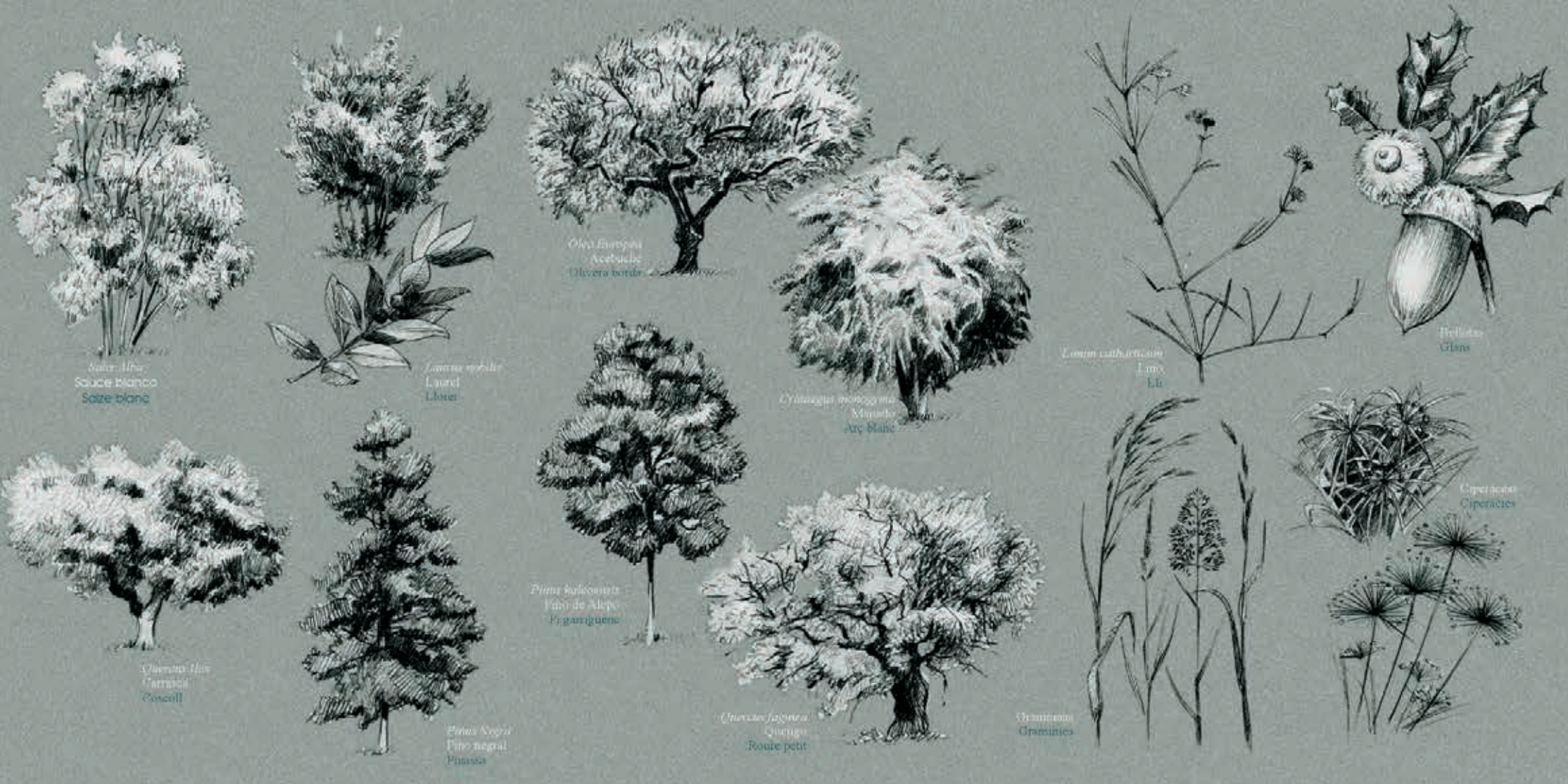
Fa 8.000 anys

Els primers grups d'agricultors i pastors van arribar a Alacant fa 8.000 anys

Com a procés, el neolític va començar al Pròxim Orient fa uns 10.000 anys. Des d'allà i de manera gradual es va estendre cap al Mediterrani occidental la pràctica de l'agricultura i la domesticació. Els primers grups d'agricultors i pastors van arribar a aquestes terres en els inicios del sisè mil·lenni aC. La seua presència significa l'inici del neolític a Alacant, ja que es van dur els cultius, els animals domèstics, la terrisseria i noves tècniques per al treball de la pedra i l'os.

L'arribada de gentes plenament neolítiques va afectar els últims grups de caçadors-recolectors, els quals, amb el temps, van anar acceptant el mode de vida agrícola i ramader i van fixar els assentaments en les immediacions de les terres de cultiu. Aquest procés va culminar en el calcolític (3.000-2.500 aC) quan les comunitats sedentàries van créixer en dimensions i en complexitat social i van adoptar noves creences vinculades a la fertilitat de la terra i dels animals.

La implantació gradual d'un nou sistema de vida agrícola i ramader va tenir conseqüències en el medi ambient. A l'inici del neolític hi existia un clima mediterrani humit amb pluges repartides al llarg de l'any, mentre que en el calcolític va augmentar l'aridesa i es va produir un règim de precipitacions més estacional. La causa d'aquell canvi es relaciona amb la deforestació provocada per la crema del bosc i la tala dels arbres per a obrir camps de cultiu i terres de pastura. Gradualment la vegetació mediterrània va quedar restringida a zones cada vegada més elevades.

Árboles, arbustos y plantas herbáceas frecuentes en el medio ambiente del Neolítico
 Arbres, arbustos i plantes herbàcies freqüents en el medi ambient del neolític

Caza, pesca y recolección

Las gentes del Neolítico continuaron con las actividades tradicionales de subsistencia, como complemento a la agricultura y ganadería

La introducción del Neolítico no significa el abandono de las actividades tradicionales de subsistencia, que ahora se realizan como un complemento necesario en una dieta alimenticia enriquecida por los aportes energéticos que proporciona la práctica de la agricultura y la ganadería.

Con la ayuda de perros y valiéndose de arcos y flechas se cazaron ciervos, corzos, cabras montesas, jabalíes, caballos, uros y conejos, aprovisionándose de carne, pieles, cueros y cornamentas, a la vez que se protegieron los ganados del ataque de los carnívoros, y los campos de cultivo de la acción de los herbívoros salvajes. Con el paso del tiempo, y por la reducción del bosque, algunas especies, como los corzos y jabalíes, resultaron más difíciles de abatir.

Cerca de la costa sería frecuente la recolección de moluscos marinos, a la vez que la práctica de la pesca, salando o ahumando el pescado para su consumo en otros lugares.

Los grupos neolíticos también recolectaban miel, moluscos terrestres, verduras y frutos silvestres, así como tallos y hojas que aportarían a la dieta vitaminas, sales y minerales, y plantas medicinales, como el sauze, el laurel, el acebuché o el majuelo. También recogerían esparto para trenzar cuerdas y cestos.

Caça, pesca i recollecció

Les gents del neolític van continuar amb les activitats tradicionals de subsistència, com a complement de l'agricultura i ramaderia

La introducció del neolític no significa l'abandonament de les activitats tradicionals de subsistència, que ara es realitzen com a complement necessari en una dieta alimentària enriquida per les aportacions energètiques que proporciona la pràctica de l'agricultura i la ramaderia.

Amb l'ajut de gossos i servint-se d'arcs i fletxes es van caçar cérvols, cabirols, cabres salvatges, porcs senglars, cavalls, urs i conills, i es van aprovisionar de carn, pells, cuirs i cornaments, alhora que es van protegir els ramats de l'atac dels carnívors i els camps de cultiu de l'acció dels herbívors salvatges. Amb el pas del temps, i per la reducció del bosc, algunes espècies, com els cabirols i porcs senglars, van resultar més difícils d'abatir.

Prop de la costa seria freqüent la recollecció de mol·luscos marins, alhora que la pràctica de la pesca, salant o fumant el peix per a consumir-lo en altres llocs.

Els grups neolítics també recol·lectaven mel, mol·luscos terrestres, verdures i fruits silvestres, com també tiges i fulles que aportarien a la dieta vitamines, sals i minerals, i plantes medicinals com el sauze, el lloret, l'olivera borda o l'arc blanc. També recollirien espart per trenar cordes i cistells.

Punta de flecha de sílex. El Fontanal. Onil
 Punta de fletxa de sílex. El Fontanal. Onil

Plantas cultivadas durante el Neolítico. Cereales y leguminosas
 Plantes cultivades durant el neolític. Cereals i lleguminoses

Agricultura

Durante el Neolítico el cultivo de cereales supuso el principal recurso alimenticio

Durante el Neolítico el cultivo de cereales supuso el principal recurso, aportando una dieta rica en hidratos de carbono. En los campos más fértiles y próximos a los lugares de habitación, se plantaba trigo y cebada, combinándose los cultivos de cereales con los de legumbres, como los guisantes, las habas y las lentejas.

El ciclo del cereal se iniciaba con la siembra al voleo o depositando las semillas en hoyos realizados con un palo cavador. La siega se realizaba con hoces con mangos de madera y dientes de sílex. Volcando la cosecha sobre esteras de esparto, ésta se trillaría con el pisoteo de animales, o golpeándola con palos. Con la acción de aventar se separarían los granos que se conservarían tostados y desprovistos de las glumas en recipientes cerámicos y en silos.

Durante el Calcolítico (3.000-2.500 a.C) se extendieron los cultivos, resultando probable el uso de un arado de madera, quizá con reja de piedra y tirado por bueyes, para labrar los campos. Para la confección textil se cultivaba lino.

Molino y mano de molino. Les Jovades. Cocentaina
 Molí i mà de molí. Les Jovades. Cocentaina

Agricultura

Durant el neolític el cultiu de cereals va suposar el principal recurs alimentici

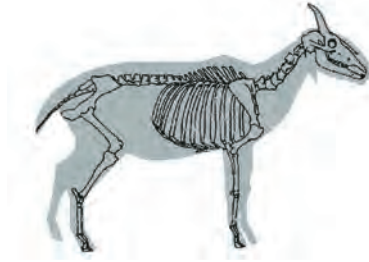
Durant el neolític el cultiu de cereals va suposar el principal recurs i va aportar una dieta rica en hidrats de carboni. En els camps més fèrtils i propers als llocs d'habitació, es plantava blat i ordi i es combinaven els cultius de cereals amb els de llegums, com els pèsols, les faves i les llenties.

El cicle del cereal s'iniciava amb la sembra a eixams o dipositant les llavors en clots realitzats amb un pal cavador. La sega es realitzava amb falçs amb mànec de fusta i dents de sílex. S'abocava la collita sobre estores d'espart i es trillava amb el trepig d'animals, o copejant-la amb pals. Amb l'acció de ventar se separarien els grans, que es conservarien torrats i desproveïts de les glumes en recipients ceràmics i en silos.

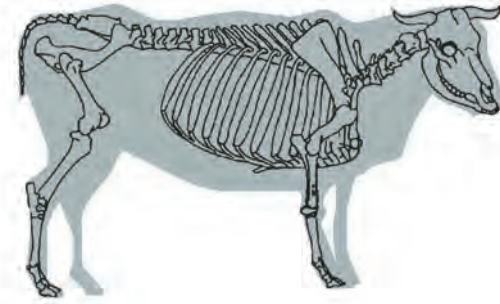
Durant el calcolític (3.000-2.500 aC) es van estendre els cultius i probablement es va usar una llaura de fusta, potser amb rella de pedra i tirada per bous, per a llaurar els camps. Per a la confecció tèxtil es cultivava lino.

Oveja / Ovela
(*Ovis aries*)

Cabra doméstica / Cabra doméstica
(*Capra hircus*)

Buey / Bou
(*Bos taurus*)

Cerdo / Porc
(*Sus domesticus*)

Perro / Gos
(*Canis familiaris*)

Esqueletos de los animales domésticos
Esquelets dels animals domèstics

Ganadería

El consumo de carne de animales domésticos constituyó el principal aporte de proteínas en la dieta de los primeros neolíticos

El consumo de animales domésticos constituyó el principal aporte de proteínas en la dieta de los primeros neolíticos. La oveja, la cabra, el buey y el cerdo se destinaron principalmente al consumo de carne. Los rebaños se apacentaban en las proximidades de las tierras de labor, aprovechando las hierbas y rastrojos de los campos de cereales después de la cosecha y aportando el abono necesario para el crecimiento de los cultivos.

En los tiempos propios del Calcolítico (3.000-2.500 a.C.) se aprovecharon mejor los recursos que proporcionaba la domesticación. Las piaras de cerdos aprovechaban los subproductos de la agricultura y las bellotas recolectadas en los bosques de encinas para su alimento. Su consumo constituyó una excelente fuente de proteínas. Los bueyes se utilizaron como animales de carga y tiro. Las vacas, cabras y ovejas aportaron la leche, el queso y la lana.

Ramaderia

El consum de carn d'animals domèstics va constituir la principal aportació de proteïnes en la dieta dels primers neolítics

El consum d'animals domèstics va constituir la principal aportació de proteïnes en la dieta dels primers neolítics. L'ovella, la cabra, el bou i el porc es van destinar principalment al consum de carn. Els ramats pasturaven en les proximitats de les terres de cultiu, aprofitaven les herbes i rostolls dels camps de cereals després de la collita i aportaven l'adob necessari per al creixement dels cultius.

En els temps propis del calcolític (3.000-2.500 aC) s'aprofitaren millor els recursos que proporcionava la domesticació. Els ramats de porcs aprofitaven els subproductes de l'agricultura i les glans recol·lectades en els boscos d'alzines per a alimentar-se. El seu consum va constituir una excel·lent font de proteïnes. Els bous s'utilitzaren com a animals de càrrega i tir. Les vaques, cabres i ovelles van aportar la llet, el formatge i la llana.

Punzón de hueso. Cova del Mostatxot. Tàrbena
Punxó d'os. Cova del Mostatxot. Tàrbena

Recreación de una aldea neolítica
Recreació d' una aldea neolítica

Aldeas

En el Neolítico se desarrolló la vida en aldeas construidas cerca de las tierras más fértiles

A partir del Neolítico se desarrolló la vida en aldeas, sin que ello signifique el abandono de las cuevas como lugares de habitación. Los primeros agricultores y pastores debieron habitar en poblados pequeños y dispersos que, poco a poco y en función del crecimiento demográfico, se irían construyendo en las inmediaciones de las tierras más fértiles, cerca de los cursos fluviales. Los poblados estarían compuestos por casas cubiertas de ramajes, de planta circular u oval, semiexcavadas en la tierra o provistas de un zócalo de piedra. Sus paredes se alzarían trabando con barro postes de madera sujetos con sogas de esparto y su techo se soportaría por un entramado de palos que sujetarían una cubierta de barro y ramajes.

La vida en aldeas y la mejor alimentación permitieron que a lo largo del desarrollo del Neolítico y el Calcolítico fuera aumentando la esperanza de vida y la población. Los nacimientos se hicieron más frecuentes y se incrementó el número de niños y ancianos. Cubiertas las necesidades inmediatas, podrían intercambiarse productos con otros grupos, consiguiendo materias primas para elaborar objetos u otros alimentos. Con el intercambio se expandirían los conocimientos y se redistribuirían los recursos, estableciéndose para su control una organización tribal o jerarquizada.

Las hierbas medicinales se emplearían para paliar el dolor. Algunos ritos serían especialmente dolorosos. En Alicante se conocen cráneos trepanados de individuos que sobrevivieron a una operación consistente en agujerear la cabeza, horadando o raspando con un instrumental de sílex.

Aldees

En el neolítico es va desenvolupar la vida en aldees construïdes prop de les terres més fèrtils

A partir del neolític es va desenvolupar la vida en aldees, sense que això signifiqui l'abandonament de les coves com a llocs d'habitació. Els primers agricultors i pastors degueren habitar en poblats petits i dispersos que, a poc a poc i en funció del creixement demogràfic, s'anirien construint en les immediacions de les terres més fèrtils, prop dels cursos fluvials. Els poblats devien estar compostos per cases cobertes de brancatges, de planta circular o oval, semiexcavades en la terra o proveïdes d'un sòcol de pedra. Les parets s'alçarien travant amb fang pals de fusta subjectes amb sogues d'espart i el sostre se suportaria per un entramat de pals que subjectarien una coberta de fang i brancatges.

La vida en aldees i la millor alimentació van permetre que al llarg del desenvolupament del neolític i el calcolític anaren augmentant l'esperança de vida i la població. Els naixements es van fer més freqüents i es va incrementar el nombre de xiquets i vells. Cobertes les necessitats immediates, podrien intercanviar-se productes amb altres grups i aconseguir primeres matèries per a elaborar objectes o altres aliments. Amb l'intercanvi s'expandirien els coneixements, es redistribuirien els recursos i s'establiria per al seu control una organització tribal o jerarquizada.

Les herbes medicinals s'emprarien per a pal·liar el dolor. Alguns ritus serien especialment dolorosos. A Alacant es coneixen cranis trepanats d'individus que sobrevisqueren a una operació consistent en foradar el cap, perforant o raspant amb un instrumental de sílex.

Cuchara de hueso. Cova de l'Or. Beniarrés
Cullera d'os. Cova de l'Or. Beniarrés

Recreación de un enterramiento en una cueva

Recreació d'un enterrament en una cova

Cuevas de enterramiento Coves d'enterrament

Durante el Neolítico se practicaron enterramientos en cuevas próximas a las aldeas

Desde los inicios del Neolítico se utilizaron las cavidades como lugares de enterramiento, siendo en el final de esa época y durante el Calcolítico (3.000-2.500 a.C.) cuando el uso de las cuevas como necrópolis estuvo plenamente extendido.

Probablemente no todos eran inhumados en estas cavidades próximas a los lugares de habitación. Su uso, prolongado durante siglos, pudo reservarse para acoger los restos de aquellos individuos que, en vida, habían sido socialmente reconocidos por su poder o por pertenecer al grupo social dominante. Para aprovechar el espacio y reservar sitio para los cadáveres, los huesos de los antiguos inhumados se amontonaban junto a las paredes o se vertían en una grieta.

El fallecido era depositado en el suelo con sus adornos, conservándose en la actualidad cuentas de collar, colgantes y una serie de piezas que sujetarían a modo de pasadores la ropa o el cabello: los punzones, varillas, alfileres y peines de hueso y los punzones de cobre. En el funeral se le ofrecían animales sacrificados, alimentos y líquidos en recipientes cerámicos. A su lado, y como si se le quisiera proveer de todos los elementos necesarios para subsistir en el tránsito a una vida ultraterrena, se disponía una serie de útiles. De ellos, se conservan puntas de flecha y cuchillos de sílex y hachas y azuelas en piedra pulimentada. En ocasiones, el carácter sacro del rito se evidencia por el hallazgo de ídolos realizados en hueso que también han aparecido en aldeas.

Durant el neolític es practicaren enterraments en coves properes a les aldees

Des dels inicis del neolític es van utilitzar les cavitats com a llocs d'enterrament, i és a la fi d'aquesta època i durant el calcolític (3.000-2.500 aC) quan l'ús de les coves com a necrópolis va estar plenament estés.

Probablement no tots eren inhumats en aquestes cavitats properes als llocs d'habitació. El seu ús, prolongat durant segles, va poder reservar-se per acollir les restes d'aquells individus que, en vida, havien estat socialment reconeguts pel seu poder o per pertànyer al grup social dominant. Per aprofitar l'espai i reservar lloc per als cadàvers, els ossos dels antics inhumats s'amuntegaven al costat de les parets o s'abocaven en una esquerda.

El mort es dipositava en el terra amb els seus adorns, dels quals en l'actualitat es conserven grans de collar, penjolls i una sèrie de peces que subjectarien a manera de passadors la roba o els cabells: els punxons, varetes, agulles i pintes d'os i els punxons de coure. En el funeral se li ofrenaven animals sacrificats, aliments i líquids en recipients ceràmics. Al seu costat, com si se'l vulguera proveir de tots els elements necessaris per a subsistir en el trànsit a una vida ultraterrenal, es disposaven una sèrie d'útils. D'aquests, es conserven puntes de fletxa i ganivets de sílex i destrals i aixes en pedra polida. En ocasions, el caràcter sacre del ritu, s'evidencia per la troballa d'ídols realitzats en os que també han aparegut en aldees.

Ídolo ancoriforme de hueso. Cova de la Barçella. Torremanzanas
Ídol ancoriforme d'os. Cova de la Barçella. La Torre de les Maçanes

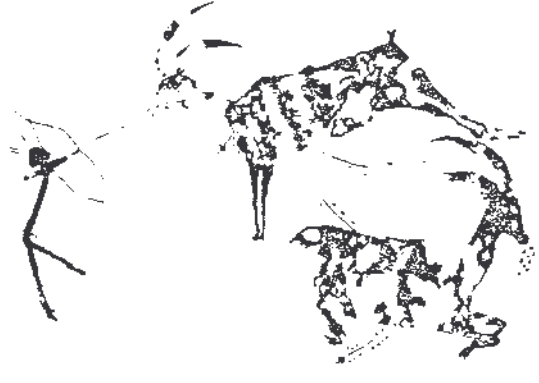

Arte Macroesquemático

La representación de la figura humana constituye su tema central, destacando los orantes con los brazos extendidos hacia arriba. La presencia de estas manifestaciones en paredes rocosas por debajo de otras también pintadas y vinculadas al Arte Levantino, y la existencia de motivos realizados mediante la impresión con concha en la superficie externa de recipientes cerámicos, han permitido vincular al Arte Macroesquemático con los tiempos más tempranos del Neolítico (VI milenio a.C.), expresando sus motivos agrícolas y ganaderos.

Art macroesquemàtic

La representació de la figura humana constitueix el tema central on destaquen els orants amb els braços estesos cap a dalt. La presència d'aquestes manifestacions en parets rocoses per sota d'altres també pintades i vinculades a l'art llewantí, i l'existència de motius realitzats mitjançant la impressió amb petxina en la superfície externa de recipients ceràmics han permès vincular l'art macroesquemàtic amb els temps més primerencs del neolític (VI mil·lenni aC), expressant els motius agrícoles i ramaders.

Arte Levantino

En su temática, los animales y las figuras humanas son protagonistas, representándose aislados o conformando escenas de diverso significado: religiosas, de recolección, de combate y, sobre todo, de caza, guardando un estilo naturalista-narrativo. En cerámicas existen representaciones de animales asimiladas al Arte Levantino que fueron realizadas mediante la técnica de impresión con un instrumento dentado. El Arte Levantino comenzó a desarrollarse poco después que el Macroesquemático, siendo una manifestación de gentes de tradición cazadora-recolectora en proceso de neolitización.

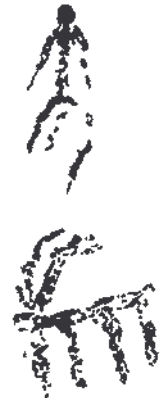
Art llewantí

En la seua temàtica, els animals i les figures humanes són protagonistes, es representen aïllats o conformant escenes de divers significat: religioses, de recol·lecció, de combat i, sobretot, de caça, i presenta un estil naturalista-narratiu. En ceràmiques, existeixen representacions d'animals assimilades a l'art llewantí que van ser realitzades mitjançant la tècnica d'impressió amb un instrument dentat. L'art llewantí va començar a desenvolupar-se poc després que el macroesquemàtic i és una manifestació de gentes de tradició caçadora-recolectora en procés de neolitització.

Arte Esquemático

Las figuras humanas y de animales se resuelven mediante esquemas lineales. Dentro de los motivos simbólico-religiosos destacan los ídolos (oculados, bitriangulares y ancoriformes) y las representaciones soliformes. Motivos geométricos son los zigzags, y los ramiformes o motivos identificados con la vegetación. El Arte Esquemático se generó en el VI milenio a.C, conociéndose ramiformes y figuras humanas en el repertorio de decoraciones propio de la cerámica cardial. En su desarrollo alcanzó la Edad del Bronce.

Art esquemàtic

Les figures humanes i d'animals es resolen mitjançant esquemes lineals. Dins dels motius simbòlics i religiosos destaquen els ídols (oculats, bitriangulars i ancoriformes) i les representacions soliformes. Motius geomètrics són els zigzags i els ramiformes o motius identificats amb la vegetació. L'art esquemàtic es va generar en el VI mil·lenni aC i es coneixen ramiformes i figures humanes en el repertori de decoracions propi de la ceràmica cardial. En el seu desenvolupament va arribar a l'edat del bronze.

Arte neolítico

En el norte de Alicante hay tres manifestaciones artísticas: Arte Macroesquemático, Arte Levantino y Arte Esquemático

En su vertiente parietal, todos ellos ofrecen motivos pintados en rojo sobre las paredes de abrigos rocosos. Los lugares donde se encuentran estas manifestaciones serían santuarios, espacios sagrados; sitios de referencia y encuentro de gentes unidas por profundas creencias en las que el medio y la subsistencia, la fertilidad y la fecundidad o el ciclo agrícola cobrarían un especial protagonismo.

Art neolític

Al nord d'Alacant hi ha tres manifestacions artístiques: art macroesquemàtic, art llewantí i art esquemàtic

En el seu vessant parietal, totes elles ofereixen motius pintats en roig sobre les parets d'abrics rocosos. Els llocs on es troben aquestes manifestacions serien santuaris, espais sagrats; llocs de referència i trobada de gentes unides per profundes creences en què el medi i la subsistència, la fertilitat i la fecunditat o el cicle agrícola cobrarien un protagonisme especial.

Ídolo oculado de hueso. El Fontanal. Onil
Ídol oculat d'os. El Fontanal. Onil

Europa y el Mediterráneo entre 4.300 y 3.300 años antes del presente
 Europa i el Mediterrani entre 4.300 i 3.300 anys abans del present

Hace 4.300 años

Durante la Edad del Bronce la sociedad se hizo más jerárquica y el territorio se ocupó instalando poblados en lugares estratégicos

Hacia finales del III milenio a.C. comienza la Edad del Bronce en las tierras de Alicante. La sociedad se hizo más jerárquica, acumulándose excedentes, susceptibles de intercambiarse en circuitos de canje de distinto alcance. El territorio se ocupó de forma diferente instalando poblados de casas de piedra en altos y otros lugares estratégicos; y el ritual funerario se modificó, primando las inhumaciones individuales.

En las primeras etapas de la Edad del Bronce -Bronce Antiguo y Bronce Pleno (2300-1600 a.C.)-, el sur de Alicante se integró en la denominada Cultura de El Argar, manifestación característica del sureste de la Península Ibérica. Las influencias de esa cultura se notan menos en la parte septentrional de la provincia, donde se desarrolló una Edad del Bronce más vinculada a las tradiciones autóctonas previas.

En relación con el interior peninsular se han puesto las cerámicas características del denominado Bronce Tardío. En esta etapa (1600-1300 a.C.) comenzó a producirse una mayor concentración de habitantes en grandes poblados como consecuencia de una mayor acumulación del poder en aquellos individuos que ostentaban las jefaturas.

Fa 4.300 anys

Durant l'edat del bronze la societat es va fer més jeràrquica i el territori es va ocupar amb la instal·lació de poblats en llocs estratègics

Cap a la fi del III mil·lenni aC comença l'edat del bronze en les terres d'Alicant. La societat es va fer més jeràrquica, es van acumular excedents susceptibles d'intercanviar-se en circuits de bescanvi de distint abast. El territori es va ocupar de forma diferent, amb la instal·lació de cases de pedra en llocs elevats i estratègics i el ritual funerari es va modificar, amb un predomini de les inhumacions individuals.

En les primeres etapes de l'edat del bronze -bronze antic i bronze ple (2300-1600 aC)-, el sud d'Alicant es va integrar en l'anomenada cultura de l'Argar, manifestació característica del sud-est de la península Ibèrica. Les influències d'aquesta cultura es noten menys en la part septentrional de la província, on es va desenvolupar una edat del bronze més vinculada a les tradicions autòctones prèvies.

Les ceràmiques característiques de l'anomenat bronze tardà s'han posat en relació amb l'interior peninsular. En aquesta etapa (1600-1300 aC) va començar a produir-se una major concentració d'habitants en grans poblats com a conseqüència d'una major acumulació del poder en els individus que ostentaven els comandaments.

Puñal de lengüeta. Cova del Cantal. Biar
 Punyal de llengüeta. Cova del Cantal. Biar

Escena de recolección en la Edad del Bronce
Escena de recol·lecció en l'edat del bronze

Cultivos

En la Edad del Bronce se consolidó el modo de vida agrícola y ganadero

Durante la Edad del Bronce se consolidó el modo de vida agrícola y ganadero. Para alimentar a una población creciente se cultivaron campos en los fondos de los valles y en áreas de secano cercanas a los piedemontes.

Las cosechas de trigo y cebada se alternaban con el cultivo de legumbres para evitar el agotamiento de los suelos. Para la recolección se continuaron empleando hoces formadas por piezas dentadas de sílex armadas sobre un vástago de madera.

A la vez que se extendieron los cultivos crecieron los rebaños que aprovechaban los rastrojos como pasto. El consumo de carne de animales domésticos y los productos derivados, como la leche y el queso, complementaban una dieta cerealista en la que los aportes de la caza y la recolección resultarían más ocasionales.

Dientes de hoz de sílex. Cova del Montgó. Xàbia
Dents de falç de sílex. Cova del Montgó. Xàbia

Cultius

En l'edat del bronze es va consolidar el mode de vida agrícola i ramader

Durant l'edat del bronze es va consolidar el mode de vida agrícola i ramader. Per a alimentar a una població creixent es cultivaren camps en els fons de les valls i en àrees de secà properes als piemonts.

Les collites de blat i ordi s'alternaven amb el cultiu de llegums per a evitar l'esgotament dels sòls. Per a la recol·lecció es van continuar emprant falçs formades per peces dentades de sílex armades sobre un tany de fusta.

Alhora que es van estendre els cultius van créixer els ramats, que van aprofitar els rastrojos com a pastura. El consum de carn d'animals domèstics i els productes derivats com la llet i el formatge complementaven una dieta cerealista en què els aportaments de la caça i la recol·lecció resultarien més ocasionals.

Fíbula *ad occhio*. Mola d'Agres. Agres
Fíbula *ad occhio*. Mola d'Agres. Agres

Rodaja de marfil de elefante. Mola d'Agres. Agres
Rodanxa d'ivori d'elefant. Mola d'Agres. Agres

Peine de marfil con decoración geométrica incisa. Mola d'Agres. Agres
Pinta d'ivori amb decoració geomètrica incisa. Mola d'Agres. Agres

Contera o aplique dentado de marfil. Illeta dels Banyets. El Campello
Guaspa o aplicació dentada d'ivori. Illeta dels Banyets. El Campello

Intercambio

A través de una red de circuitos de intercambio en la Edad del Bronce, llegaban a las tierras de Alicante materiales como el cobre y el marfil

La inexistencia de materias primas locales para el desarrollo de las actividades metalúrgicas hizo que durante la Edad del Bronce se potenciara una red de circuitos de intercambio entre colectivos, a través de la cual llegaban a las tierras de Alicante materiales como el cobre y el marfil.

Las elites sociales, controladoras de los excedentes de grano, de los pasos y de los circuitos de canje, fueron las principales beneficiarias de los productos que se obtenían mediante intercambio. La mayor parte de los objetos realizados en metal y otras materias exóticas se depositaban en las tumbas de aquellos que los poseían en vida.

A una escala regional se canjeaban otros elementos como los necesarios para la elaboración de objetos como molinos y útiles en piedra pulimentada.

Intercanvi

A través d'una xarxa de circuits d'intercanvi en l'edat del bronze arribaven a les terres d'Alicant materials com el coure i l'ivori

La inexistència de primeres matèries locals per al desenvolupament de les activitats metal·lúrgiques va fer que durant l'edat del bronze es potenciara una xarxa de circuits d'intercanvi entre col·lectius, a través de la qual arribaven a les terres d'Alicant materials com el coure i l'ivori.

Les elits socials, controladores dels excedents de gra, dels passos i dels circuits de bescanvi, van ser les principals beneficiàries dels productes que s'obtenien mitjançant intercanvi. La major part dels objectes realitzats en metall i altres matèries exòtiques es dipositaven en les tombes d'aquells que els posseïen en vida.

A una escala regional es bescanviaven altres elements com els necessaris per a l'elaboració d'objectes com molins i útils en pedra polida.

Modelo de poblado de la Edad del Bronce
Model de poblat de l'edat del bronze

Poblados

En la Edad de Bronce se levantaron en laderas casas de piedras trabadas con arcilla, dejando pasos a modo de estrechas calles

La construcción de poblados en altos exigió acondicionar las laderas realizando terrazas para levantar viviendas adosadas que se disponían de manera escalonada a lo largo de la pendiente, dejando entre las mismas, pasos a modo de calles.

Las casas de la Edad del Bronce tenían los muros de piedras trabadas con arcilla. Las paredes y el suelo se enlucían con barro.

Su techumbre se conseguía trabando ramajes, paja y barro sobre una estructura de troncos a modo de vigas, sujeta por las paredes y por postes. Todo el entramado de la vigería se ataba con cuerdas de esparto trenzado.

Por lo general, las viviendas tenían la techumbre a una vertiente. Mayormente de planta rectangular, no disponían de habitáculos en su interior. Provistas de una sola puerta en sus paredes se abrían contados tragaluces.

Vaso de cerámica con pitorro. Serra Grossa. Alicante
Vas de ceràmica amb broc. Serra Grossa. Alacant

Poblats

En l'edat de bronze s'alçaren en vessants cases de pedres travades amb argila i es van deixar passos a manera de carrers estrets

La construcció de poblats en llocs elevats va exigir condicionar els vessants amb la realització de terrasses per alçar habitatges adossats que es disposaven de manera esglaiada al llarg del pendent i deixaven entre ells passos a manera de carrers.

Les cases de l'edat del bronze tenien els murs de pedres travades amb argila. Les parets i el terra s'enlluïen amb fang.

El sostre s'aconseguia travant brancatges, palla i fang sobre una estructura de troncs a manera de bigues, sostinguda per les parets i pels pals. Tot l'entramat del bigam es cordava amb espart trenat.

Generalment els habitatges tenien el sostre a un vessant. Majoritàriament tenien planta rectangular i no disposaven d'habitacles en l'interior. Només estaven proveïts d'una porta i en les parets s'obrien escasses lluernes.

Escena de hilado de lana con huso
Escena de filada de llana amb fus

Actividades domésticas   Activitats domèstiques

Triturar grano, cocinar y tejer fueron actividades cotidianas dentro de las viviendas de la Edad del Bronce

En el interior de las casas de la Edad del Bronce se disponían bancos de piedra y barro, por lo general, adosados a las paredes más largas. Sobre éstos, en el suelo o en estantes contruidos con postes y cuerdas, se guardaban agua y otros productos alimenticios de consumo diario en vasos cerámicos.

Para conservar el grano durante largos períodos de tiempo, se valían de silos excavados en el piso de las viviendas.

Dentro de las casas se trituraba el grano con molinos de piedra y se preparaba para su consumo realizando tortas y gachas. Sobre los hogares se cocinaba con ollas de cerámica. En algunas viviendas existían hornos para cocinar, tostar el cereal o fundir metales.

De la actividad textil se conservan ovillos de hilo de junco, muestras de tejidos de lino, cordales, capazos y sandalias de esparto. Las improntas localizadas en la base de algunas cerámicas revelan el uso de esteras de esparto en las actividades alfareras.

Con husos conseguidos insertando varillas en fusayolas se hacía el hilo que luego se tejía en telares de madera, tensándolo con pesas de barro. El cosido de las distintas piezas de la vestimenta se realizaba con agujas de hueso.

Triturar gra, cuinar i teixir van ser activitats quotidianes dins dels habitatges de l'edat del bronze

En l'interior de les cases de l'edat del bronze es disposaven bancs de pedra o fang generalment adossats a les parets més llargues. Sobre els bancs, en el terra o en els prestatges contruïts amb pals i cordes, es guardaven aigua i altres productes alimentaris de consum diari en vasos ceràmics.

Per a conservar el gra durant llargs períodes de temps empraven sitges excavades en el terra dels habitatges.

Dins de les cases es triturava el gra amb molins de pedra i es preparava per al consum en forma de tortes i farinetes. Sobre les llars es cuinava amb olles de ceràmica. En alguns habitatges hi havia forns per a cuinar, torrar el cereal o fondre metalls.

De l'activitat tèxtil es conserven cabdells de fil de jonc, mostres de teixits de lli, cordills, cabassos i sandàlies d'espart. Les empremtes localitzades en la base d'algunes ceràmiques revelen l'ús d'estores d'espart en les activitats terrissaires.

Amb fusos aconseguïts inserint varetes en fusayoles es feia el fil que després es teixia en telers de fusta i que es tesava amb peses de fang. El cosit de les distintes peces de la vestimenta es realitzava amb agulles d'os.

Pesas de telar cilíndricas. La Horna. Aspe
Peses de teler cilíndriques. La Horna. Asp

Enterramiento en cista bajo el suelo de una casa. Cultura de El Argar
Enterrament en cista sota el terra d'una casa. Cultura de l'Argar

Jerarquías

Los enterramientos individuales son una muestra de la jerarquización de la sociedad de la Edad del Bronce

Durante la Edad del Bronce, como consecuencia de una jerarquización progresiva de la sociedad, decae la tradición del enterramiento múltiple y se impone paulatinamente la práctica de la inhumación individual.

Algunos de los inhumados disponían de un ajuar funerario compuesto por objetos de atuendo, como los botones de perforación en "V", y de adorno, como los aretes, anillos, pendientes y brazaletes, que revelan la posición social destacada que tuvieron en vida.

Otros elementos de prestigio, como las alabardas, hachas y puñales metálicos, son característicos de los enterramientos de la Cultura de El Argar. Algunos de estos elementos conservan restos del sudario o vestido del fallecido o de sus vainas, así como de la madera de sus mangos.

Como testimonio del ritual quedan las cerámicas que contendrían ofrendas y restos de fauna que evidencian el sacrificio de animales.

Alabarda metálica y vaso carenado de cerámica. Tabaià. Aspe
Alabarda metàl·lica i vas carenat de ceràmica. Tabaià. Asp

Jerarquies

Els enterraments individuals són una mostra de la jerarquització de la societat de l'edat del bronze

Durant l'edat del bronze, com a conseqüència d'una jerarquització progressiva de la societat, decau la tradició de l'enterrament múltiple i s'imposa progressivament la pràctica de la inhumació individual.

Alguns dels inhumats disposaven d'un aixovar funerari compost pels objectes de vestit, com els botons de perforació en "V", i d'adorn, com els arets, anells, arracades i braçalets, que revelen la posició social destacada que van tenir en vida.

Altres elements de prestigi, com les alabardes, destrals i punyals metàl·lics, són característics dels enterraments de la cultura de l'Argar. Alguns d'aquests elements conserven restes de sudari o vestit del difunt o de les beines, com també de la fusta dels mànecs.

Com a testimoni del ritual queden les ceràmiques que contendrien ofrenes i restes de fauna que evidencien el sacrifici d'animals.

Enterramiento en urna bajo vivienda. Tabaià. Aspe
Enterrament en urna sota habitatge. Tabaià. Asp

Enterramientos

Durante la Edad del Bronce se realizaron enterramientos en cavidades naturales y bajo i entre las casas de los poblados

En las tierras de Alicante se conocen enterramientos en cavidades naturales próximas a los lugares de habitación o en los mismos poblados. Son características de la Cultura de El Argar las inhumaciones bajo y entre las casas, conociéndose en yacimientos de la parte meridional de Alicante inhumaciones en fosas, cistas y urnas.

Los enterramientos en fosas acogían uno o dos individuos, disponiendo de ajuares, entre los que destacan adornos de oro y plata. Dispuesto el fallecido, la fosa, en ocasiones enlucida con arcilla, debía cubrirse con maderas y piedras. Se reconocen cistas (fosas rodeadas de piedras) de dos tipos: las de mampostería y las conseguidas hincando lajas o losas de piedra. Las fosas rodeadas de simples piedras trabadas con barro fueron los enterramientos más comunes. Las cistas de lajas fueron menos frecuentes, encontrándose en algunas elementos de prestigio, como botones de marfil y hachas y puñales metálicos.

En urnas, por lo general previamente utilizadas como contenedores de alimentos o líquidos, se solían inhumar niños acompañados de escasos elementos de ajuar. Depositado el fallecido, la boca de la vasija se tapaba con una losa de piedra u otra vasija.

Enterraments

Durant l'edat del bronze es van realitzar enterraments en cavitats naturals i sota i entre les cases dels poblats

En les terres d'Alacant es coneixen enterraments en cavitats naturals properes als llocs d'habitació o en els mateixos poblats. Són característiques de la cultura de l'Argar les inhumacions sota i entre les cases, i es coneixen en jaciments de la part meridional d'Alacant inhumacions en fosas, cistes i urnes.

Els enterraments en fosses acollien un o dos individus i disposaven d'ajovars, entre els quals destaquen adorns d'or i plata. Disposat el difunt, la fossa, en ocasions enlluïda amb argila, devia estar coberta amb fustes i pedres. Es reconeixen cistes (fosses envoltades de pedres) de dos tipus, les de maçoneria i les aconseguïdes clavant lloses de pedra. Les fosses envoltades de simples pedres travades amb fang van ser els enterraments més comuns. Les cistes de lloses van ser menys freqüents i en algunes es troben elements de prestigi com botons d'ivori i destrals i punyals metàl·lics.

En urnes, que generalment havien estat utilitzades prèviament com a contenidors d'aliments o líquids, se solien inhumar xiquets acompanyats d'escassos elements d'ajovar. Dipositat el difunt, la boca de l'atuell es tapava amb una losa de pedra o un altre atuell.

Espiral de oro. San Antón. Orihuela
Espiral d'or. San Antón. Oriola

Europa y el Mediterraneo entre 3.300 y 2.700 años antes del presente
 Europa i el Mediterrani entre 3.300 i 2.700 anys abans del present

Hace 3.300 años

Durante el Bronce Final se ocuparon nuevos poblados, mejoró la metalurgia y la orfebrería, y se produjeron los primeros contactos con los fenicios

En la última etapa de la Edad del Bronce se produjeron una serie de cambios que tuvieron su trascendencia en la ocupación del territorio de Alicante y en los rituales funerarios. Las transformaciones del Bronce Final (1.300-800 a.C.) se relacionan con la apertura de nuevas rutas de intercambio con el Mediterráneo, el interior peninsular y el Atlántico.

Se ocuparon nuevos poblados, de los que se conservan restos de cabañas y casas de piedra, así como otros menos duraderos que se instalaron en las laderas donde antes se habían dispuesto antiguos poblados de la Edad del Bronce.

Mejoraron las técnicas de producción de elementos metálicos, conociéndose moldes bivalvos en piedra y arcilla con los que se obtuvieron puntas de lanza, espadas y hachas fundiendo cobre. El mejor conocimiento de las técnicas metalúrgicas irá acompañado de un avance significativo en la práctica de la orfebrería, bien documentada en Alicante desde el Bronce Tardío (1.600-1.300 a.C.).

La producción metalúrgica y los amplios circuitos de intercambio a la que se vio sometida, constituyeron el reclamo para que los fenicios centraran su atención en estas costas. Con ellos llegaron las primeras cerámicas a torno, el instrumental de hierro y las primeras marcas de escritura.

Placa de oro con decoración repujada. Peña Negra. Crevillente
 Placa d'or amb decoració repussada. Penya Negra. Crevillent

Fa 3.300 anys

Durant el bronze final es van ocupar nous poblats, van millorar la metal·lúrgia i l'orfebreria, i es van produir els primers contactes amb els fenicis

En la darrera etapa de l'edat del bronze es van produir una sèrie de canvis que van tenir transcendència en l'ocupació del territori d'Alicant i en els rituals funeraris. Les transformacions del bronze final (1.300-800 aC) es relacionen amb l'obertura de noves rutes d'intercanvi amb el Mediterrani, l'interior peninsular i l'Atlàntic.

Es van ocupar nous poblats, dels quals es conserven restes de cabanes i cases de pedra, com també altres menys duradors que es van instal·lar en els vessants on abans s'havien disposat antics poblats de l'edat del bronze.

Van millorar les tècniques de producció d'elements metàl·lics. Es coneixen motles bivalves en pedra i argila amb què es van obtenir puntes de llança, espases i destrals fonent coure. El millor coneixement de les tècniques metal·lúrgiques anirà acompanyat d'un avanç significatiu en la pràctica de l'orfebreria, ben documentada a Alacant des del bronze tardà (1.600-1.300 aC).

La producció metal·lúrgica i els amplis circuits d'intercanvi a què es va veure sotmesa, van constituir el reclam perquè els fenicis centraren l'atenció en aquestes costes. Amb ells van arribar les primeres ceràmiques a torn, l'instrumental de ferro i les primeres marques d'escriptura.

Escena de enterramiento en urna
Escena d'enterrament en urna

Cremación

Durante el Bronce Final los difuntos eran quemados, depositándose sus restos en urnas enterradas en el suelo

Próximas a los asentamientos de nueva planta del Bronce Final (1300-800 a.C.) se han localizado necrópolis de cremación. En urnas enterradas en el suelo y cubiertas por vasos cerámicos a modo de tapaderas y piedras, se depositaban las cenizas y los restos del difunto.

Junto a los restos se disponían los elementos de un ajuar funerario, del que se conservan adornos, como brazaletes y aretes de bronce, cuentas de collar de piedra y de pasta vítrea, fibulas de bronce para sujetar la ropa o brazaletes de marfil.

Las últimas inhumaciones de esas necrópolis se depositaron en urnas cerámicas realizadas a torno cubiertas por platos elaborados con la misma técnica. Su presencia y la de los cuchillos de hierro que contienen son testimonio de los primeros contactos que mantuvieron los pobladores de Alicante con los fenicios.

Cremació

Durant el bronze final els difunts es cremaven i les seues restes es dipositaven en urnes enterrades en el terra

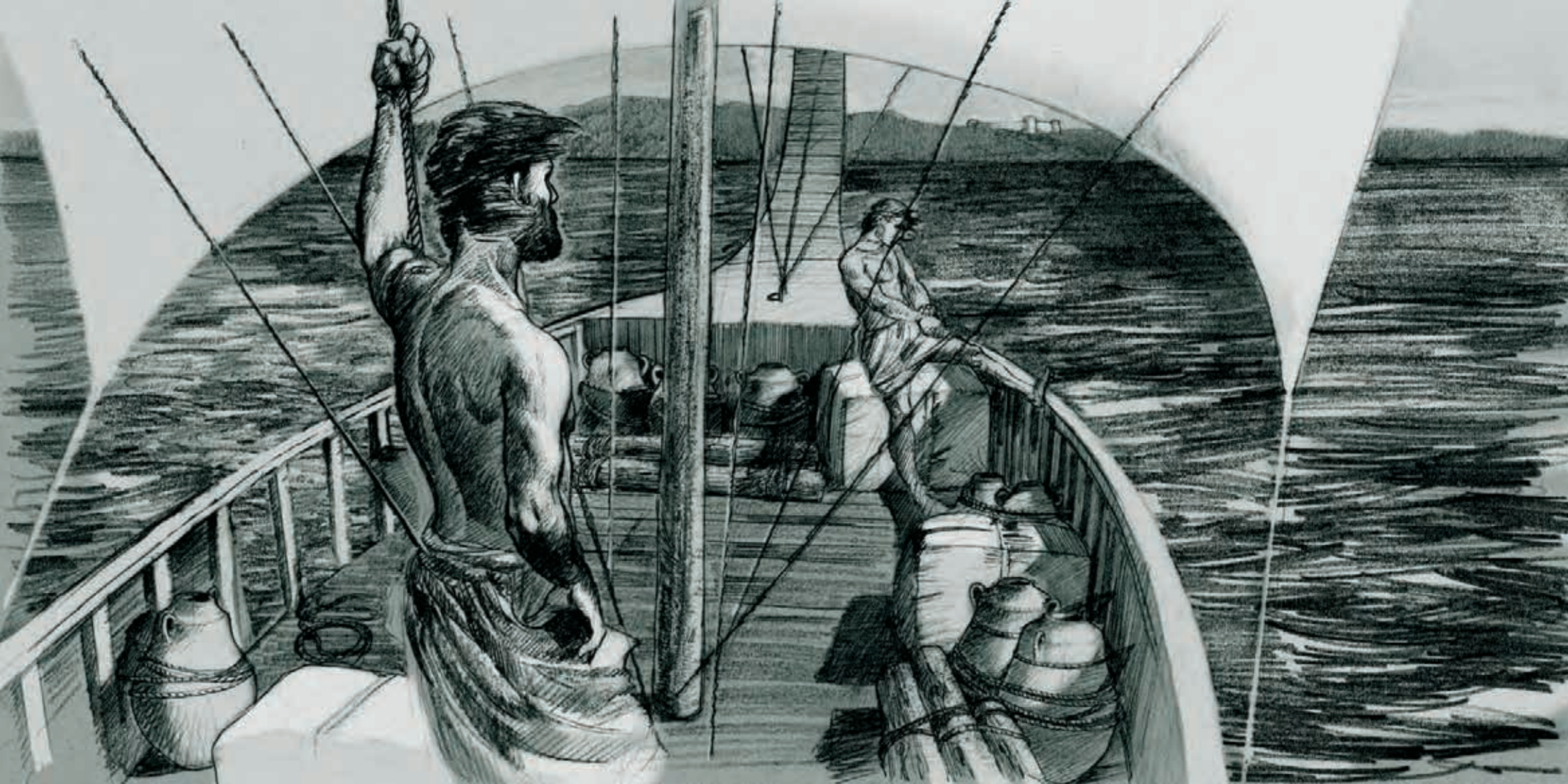
Properes als assentaments de nova planta del bronze final (1.300-800 aC) s'han localitzat necròpolis de cremació. En urnes enterrades en el terra i cobertes per vasos ceràmics a manera de tapadores i pedres es dipositaven les cendres i les restes del difunt.

Al costat de les restes es disposaven els elements d'un aixovar funerari del qual es conserven adorns com braçalets i arets de bronze, grans de collar de pedra i de pasta vítria, fibules de bronze per a subjectar la roba o braçalets d'ivori.

Les darreres inhumacions d'aquestes necròpolis es dipositaren en urnes ceràmiques realitzades a torn cobertes per plats elaborats amb la mateixa tècnica. La seua presència i la dels ganivets de ferro que contenen, són testimoni dels primers contactes que els pobladors d'Alacant van mantenir amb el fenicis.

Urnas cinerarias de cerámica. Necrópolis de Les Moreres. Crevillente
Urnas cineràries de ceràmica. Necròpolis de Les Moreres. Crevillent

Barco fenicio llegando a la costa
Vaixell fenici arribant a la costa

Hace 2.800 años

En el Orientalizante, última etapa de la Prehistoria en Alicante, se intensificaron las relaciones culturales entre indígenas y fenicios

En los tiempos correspondientes a la primera Edad del Hierro (800-550 a.C.), en Alicante, se intensificaron los contactos con gentes fenicias iniciados en la última etapa de la Edad del Bronce. Por la presencia en estas tierras de esos comerciantes orientales y por la trascendencia que en lo cultural tuvieron sus influencias, se conoce a esta etapa previa al mundo Ibérico con la denominación de Orientalizante.

Los fenicios, atraídos por los circuitos de intercambio de objetos metálicos que se habían generado al final de la Edad del Bronce, centraron su interés en estas costas. Introdujeron el torno, los objetos de hierro y los primeros signos escritos asociados a marcas de alfarero, así como elementos exóticos de procedencia egipcia.

Las influencias de esos comerciantes orientales sobre las gentes indígenas tendrán su trascendencia no solamente en los objetos, sino también en el ámbito religioso e ideológico.

Durante el Orientalizante, las tierras de Alicante se incorporaron a las grandes culturas del Mediterráneo, sentándose las bases de lo que a partir de mediados del siglo VI a.C. se reconoce como Cultura Ibérica.

Fa 2.800 anys

En l'orientalitzant, última etapa de la prehistòria a Alacant, es van intensificar les relacions culturals entre indígenes i fenicis

En els temps corresponents a la primera edat del ferro (800-550 aC) a Alacant es van intensificar els contactes amb gentes fenícies iniciats en l'última etapa de l'edat del bronze. Per la presència en aquestes terres de comerciants i per la transcendència cultural que van tenir les seues influències, aquesta etapa prèvia al món ibèric es coneix com a orientalitzant.

Els fenicis van centrar l'interès en aquestes costes atrets pels circuits d'intercanvi d'objectes metàl·lics que s'havien generat a la fi de l'edat del bronze. Van introduir el torn, els objectes de ferro i els primers signes escrits associats a marques de terrissaire, com també elements exòtics de procedència egípcia.

Les influències d'aquests comerciants orientals sobre les gentes indígenes tindran transcendència no només en els objectes, sinó també en el àmbit religiós i ideològic.

Durant l'orientalitzant, les terres d'Alacant es van incorporar a les grans cultures del Mediterrani i es van assentar les bases del que a partir de mitjan segle VI aC es coneix com a cultura ibèrica.

Ánfora fenicia. Peña Negra. Crevillente
Ánfora fenicia. Penya Negra. Crevillent

ÍBEROS

IBERS

Pueblos prerromanos de la Península Ibérica
Pobles prerromans de la península Ibèrica

Hace 2.500 años

La cultura ibérica cristaliza hacia finales del siglo VI a.C. como consecuencia de las profundas transformaciones que afectan a las sociedades del Bronce Final a partir del siglo IX a.C.

En ese período, fenicios y griegos, sobre todo los primeros, aportaron innovaciones técnicas (hierro, alfarería a torno, escritura...), generando cambios económicos y sociales que modificaron por completo el modo de vivir y de pensar del mundo indígena.

Las fuentes antiguas nos han transmitido un mosaico de pueblos que habitaban las tierras orientales y meridionales de la Península (la *Iberia* de los griegos), cuyas peculiaridades eran debidas al sustrato cultural y al grado de relación con los pueblos mediterráneos. El resto del solar peninsular estaba ocupado por tribus de raíz indoeuropea o céltica.

El desarrollo del mundo ibérico presenta una fase inicial o antigua hasta finales del siglo V a.C. En este momento se dan algunas de las realizaciones más brillantes y características, por ejemplo gran parte de la producción escultórica en las regiones de la Alta Andalucía y Sudeste. Los siglos IV y III a.C. significan mayor generalización de costumbres y modelos culturales e intensificación de los contactos comerciales con los ámbitos griego, cartaginés e itálico. El período tardío se verá influido por el dominio romano a partir del siglo II a.C.

El final, como cultura autónoma, se producirá a principios del siglo I d.C. como consecuencia de las profundas transformaciones políticas y sociales derivadas de la instauración del Imperio Romano.

Fa 2.500 anys

La cultura ibèrica cristal·litz cap a la fi del segle VI aC com a conseqüència de les profundes transformacions que afecten les societats del bronze final a partir del segle IX aC.

En aquell període, fenicis i grecs, sobretot els primers, van aportar innovacions tècniques (ferro, terrisseria a torn, escritura...), que van generar canvis econòmics i socials que modificaren completament la manera de viure i de pensar del món indígena.

Les fonts antigues ens han transmés un mosaic de pobles que habitaven les terres orientals i meridionals de la Península (la *Ibèria* dels grecs), les peculiaritats dels quals es devien al substrat cultural i al grau de relació amb els pobles mediterranis. La resta del solar peninsular estava ocupat per tribus d'arrel indoeuropea o cèltica.

El desenvolupament del món ibèric presenta una fase inicial o antiga fins a la fi del segle V aC. En aquest moment es donen algunes de les realitzacions més brillants i característiques, per exemple gran part de la producció escultòrica en les regions de l'Alta Andalusia i sud-est. Els segles IV i III aC signifiquen una major generalització de costums i models culturals i una intensificació dels contactes comercials amb els àmbits grec, cartaginés i itàlic. El període tardà es veurà influït pel domini romà a partir del segle II aC.

La fi, com a cultura autònoma, es produirà a principis del segle I dC com a conseqüència de les profundes transformacions polítiques i socials derivades de la instauració de l'Imperi Romà.

Kalathos. Tossal de la Cala. Benidorm
Kalathos. Tossal de la Cala. Benidorm

Ciudades y poblados más destacados:
Ciutats i poblats més destacats:

- 1 **Saiti** (Játiva/Xàtiva)
- 2 **La Bastida** (Mogente/Moixent)
- 3 **Covalta** (Albaida/Agres)
- 4 **La Serreta** (Cocentaina-Penàguila-Alcoy/Alcoi)
- 5 **Tossal de la Cala** (Benidorm)
- 6 **La Illeta dels Banyets** (El Campello)
- 7 **Tossal de Manises** (Albufereta, Alicante/!Albufereta, Alacant)
- 9 **Picola** (Santa Pola)
- 10 **La Alcudia** (Elche)/ L'Alcúdia (Elx)
- 12 **El Oral** (San Fulgencio)
- 13 **La Escuera** (San Fulgencio)

Necrópolis más documentadas:
Necròpolis més documentades:

- 4 **La Serreta** (Cocentaina-Penàguila-Alcoy/Alcoi)
- 8 **La Albufereta** (Alicante) / **l'Albufereta** (Alacant)
- 11 **El Puntal de Salinas** (Salinas)
- 14 **El Molar** (San Fulgencio)
- 15 **Cabezo Lucero** (Guardamar del Segura)

Contestania ibérica

Lo que hoy es Alicante fue parte del territorio de los contestanos

Autores de época romana (Plinio, Ptolomeo) describen someramente la región de la Contestania. La imprecisión de esos textos genera discrepancias en cuanto a su extensión. Algunos investigadores la delimitan entre los ríos Segura, Vinalopó y Júcar. Otros, amplían este territorio hacia el oeste y el sur, ocupando parte de las actuales provincias de Murcia y Albacete.

La Contestania comparte bastantes rasgos comunes con la cultura ibérica de otras zonas vecinas (Bastetania, Edetania) pero presenta otros propios, como son el uso de grafía griega para transcribir su lengua y la cerámica decorada con el llamado estilo "Elche-Archena" o simbólico, producida a finales del siglo II y en el siglo I a.C., es decir, en las postrimerías del ciclo histórico del mundo ibérico. La presencia de estas cerámicas en yacimientos murcianos y albaceteños es un argumento para extender la Contestania a parte de esos territorios.

Contestània ibèrica

El que hui és Alacant va ser part del territori dels contestans

Autors d'època romana (Plini, Tolomeu) descriuen sumàriament la regió de la Contestània. La imprecisió d'aquests textos genera discrepàncies quant a la seua extensió. Alguns investigadors la delimiten entre els rius Segura, Vinalopó i Xúquer. D'altres, amplien aquest territori cap a l'oest i el sud, i ocuparia així part de les actuals províncies de Múrcia i Albacete.

La Contestània comparteix bastants trets comuns amb la cultura ibèrica d'altres zones veïnes (Bastetania, Edetania), però en presenta d'altres propis, com són l'ús de grafia grega per transcriure la seua llengua i la ceràmica decorada amb l'anomenat estil "Elx-Archena" o simbòlic, produïda a la fi del segle II i en el segle I aC., és a dir, en les darreries del cicle històric del món ibèric. La presència d'aquestes ceràmiques en jaciments murcians i d'Albacete és un argument per a estendre la Contestània a part d'aquests territoris.

Dama de Cabezo Lucero
Dama de Cabezo Lucero

La Dama de Cabezo Lucero

Esta escultura procede de la necrópolis del mismo nombre (Guardamar del Segura). Reconstruida por V. Bernabeu a partir de los numerosos fragmentos en que fue hallada durante las excavaciones de 1987

Se trata de un busto de mujer vestida y enjoyada. Su indumento es una túnica con escote redondo, tocada con una diadema sobre la frente, cubierta por una amplia banda que sujeta desde arriba los dos rodets centrales semejantes a los de la Dama de Elche. Sobre el cuello y el pecho hay tres collares, los superiores probablemente representarían collares de pasta vítrea, mientras que el inferior sería de metales preciosos.

El paralelo formal más cercano es sin duda la Dama de Elche. Quizá ambas esculturas fuesen obra del mismo taller en momentos distintos.

Representa probablemente una mujer de la aristocracia ibera pero no se descarta que fuera la imagen de una diosa.

La parte posterior está muy incompleta por lo que es imposible saber si tendría un hueco para las cenizas del difunto como el de la Dama ilicitana. Sus descubridores la datan a inicios del siglo IV a.C.

La Dama de Cabezo Lucero

Aquesta escultura procedeix de la necrópolis del mateix nom (Guardamar del Segura). Reconstruïda per V. Bernabeu a partir dels nombrosos fragments en què es va trobar durant les excavacions de 1987

Es tracta d'un bust de dona vestida i enjoyada. La seua indumentària és una túnica amb escot rodó, tocada amb una diadema sobre el front, coberta per una ampla banda que subjecta des de dalt els dos rodets centrals semblants als de la Dama d'Elx. Sobre el coll i el pit hi ha tres collars, els superiors probablement representarien collars de pasta vítria, mentre que l'inferior seria de metalls preciosos.

El paral·lel formal més proper és, sens dubte, la Dama d'Elx. Potser ambdues escultures van ser obra del mateix taller en moments diferents.

Probablement representa una dona de l'aristocràcia ibèrica però no es descarta que fos la imatge d'una deessa.

La part posterior està molt incompleta pel que és impossible saber si tindria un buit per a les cendres del difunt com el de la dama il·licitana. Els seus descobridors la daten a inicis del segle IV a.C.

Cabeza original de la Dama Cabezo Lucero. Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Cap original de la Dama Cabezo Lucero. Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Recreación del poblado de El Oral según estado de la investigación en el año 1999
 Rekreació del poblat de El Oral segons l'estat de la investigació en l'any 1999

Ciudades, poblados y viviendas

Existe una jerarquía de poblaciones, presidida por ciudades que controlan un territorio y otros núcleos menores

Los núcleos de población ibéricos presentan una jerarquía de importancia. Existen grandes núcleos (Serreta, Alcúdia), que podemos denominar ciudades dominando un territorio. Dependientes de ellas, existen una serie de entidades menores dedicadas fundamentalmente a la explotación agrícola, y otras con una clara función estratégica y de control del territorio. En función del terreno, la estructura urbana (calles y manzanas) se organiza en una trama regular si es poco accidentado, o adaptándose a él (urbanismo geomórfico) mediante aterrazamientos en ladera, como el caso de Serreta.

Las ciudades se definen no sólo por la amplitud del espacio urbano que ocupan, sino también por su ordenación interna en espacios colectivos y privados, la existencia de edificios públicos, destacadas construcciones de carácter defensivo, el uso de la escritura y la presencia de un sector social dominante con artesanado a su servicio.

El Oral, asentado en una pequeña meseta frente a la desembocadura del río Segura, es uno de los poblados más antiguos de la Contestania (finales del siglo VI y siglo V a.C.) y muestra ya un urbanismo regular.

Ciutats, poblats i habitatges

Existeix una jerarquia de poblacions, presidida per ciutats que controlen un territori i altres nuclis menors

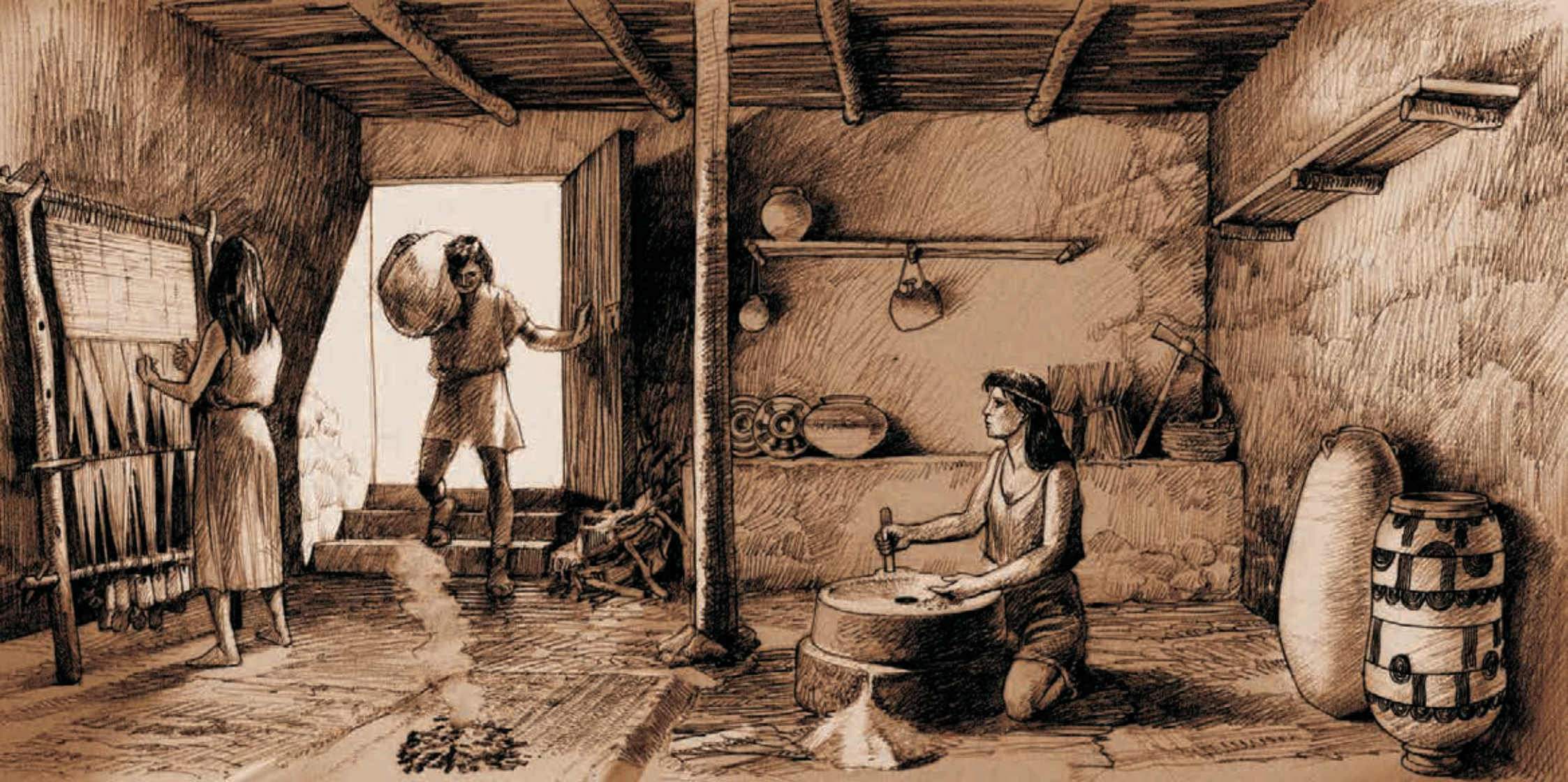
Els nuclis de població ibèrics presenten una jerarquia d'importància. Existeixen grans nuclis (Serreta, Alcúdia), que podem denominar ciutats dominant un territori. Dependents d'elles, existeixen una sèrie d'entitats menors dedicades fonamentalment a l'explotació agrícola i altres amb una clara funció estratègica i de control del territori. En funció del terreny, l'estructura urbana (carrers i illes) s'organitza en una trama regular si és poc accidentat o s'adapta a ell (urbanisme geomòrfic) mitjançant terrasses en vessants, com el cas de Serreta.

Les ciutats es defineixen no només per l'amplitud de l'espai urbà que ocupen, sinó també per l'ordenació interna en espais col·lectius i privats, l'existència d'edificis públics, construccions destacades de caràcter defensiu, l'ús de l'escriptura i la presència d'un sector social dominant amb artesanat al seu servei.

El Oral, assentat en un petit altiplà davant de la desembocadura del riu Segura, és un dels poblats més antics de la Contestània (fi del segle VI i segle V aC) i mostra ja un urbanisme regular.

Tonelete de ceràmica. Illeta dels Banyets. El Campello
 Boteta de ceràmica. Illeta dels Banyets. El Campello

Recreación del interior de una casa ibérica
Recreació de l'interior de una casa ibèrica

Vida doméstica

Dependiendo de la actividad y riqueza del propietario varía el número y la distribución de habitaciones de las casas

Las casas más sencillas se componen de dos espacios, separados por un tabique. El primero es un área polifuncional de grandes dimensiones, con un hogar central, donde se llevarían a cabo las funciones domésticas (preparación y consumo de alimentos, labores textiles, reposo, rituales domésticos). El segundo se destinaría a almacenaje.

En ocasiones todas estas funciones se realizan en un solo espacio, pero también es posible que aparezcan un mayor número de estancias que adoptan funciones tan variadas como capillas de culto, talleres artesanos o espacios para guardar los carros.

En estos casos la circulación entre los distintos recintos puede articularse mediante algún espacio de distribución o situando las habitaciones de manera sucesiva.

Vida domèstica

D'acord amb l'activitat i riquesa del propietari varia el nombre i la distribució de les habitacions de les cases

Les cases més senzilles es componen de dos espais, separats per un envà. El primer és una àrea polifuncional de grans dimensions, amb una llar central, on es durien a terme les funcions domèstiques (preparació i consum d'aliments, feines tèxtils, repòs, rituals domèstics). El segon es destinaria a emmagatzematge.

En ocasions totes aquestes funcions es realitzen en un únic espai, però també és possible que apareguen un major nombre d'estances que adopten funcions tan variades com capelles de culte, tallers artesans o espais per a guardar carros.

En aquests casos la circulació entre els diferents recintes pot articular-se mitjançant algun espai de distribució o situant les habitacions de manera successiva.

Fragmento de hogar. El Oral. San Fulgencio
Fragment de llar. El Oral. San Fulgencio

Escena agrícola en las cercanías de La Serreta. Cocentaina-Penáguila-Alcoy
 Escena agrícola als voltants de la Serreta. Cocentaina-Penáguila-Alcoi

Agricultura, ganadería y pesca

El sistema económico ibérico estaba basado en la agricultura

Su conocimiento se fundamenta en el análisis de los restos carpológicos (los frutos de las plantas), la actividad que se infiere del instrumental agrícola y artefactos para la transformación de las especies (molinos) y, en menor medida por su escasez, las fuentes escritas.

La producción agrícola es predominantemente de secano basada en el cultivo de la tríada mediterránea: el cereal, la vid y el olivo. Se conoce la elaboración de vino y aceite, productos altamente valorados. Junto a éstos, el cultivo de legumbres (garbanzos, habas, lentejas) y las frutas de árboles leñosos (granadas, manzanas y frutos secos tales como las almendras).

El repertorio de instrumentos agrícolas es muy variado y prácticamente el mismo que se emplea en la agricultura tradicional. En yacimientos como Bastida, Xarpolar, Serreta y Escuera entre otros, se han encontrado rejas de arado, azadas, horcas, podones, hoces, etcétera. La existencia de legones, instrumento especial para la horticultura, indica la práctica del regadío.

Hoz de hierro. Necrópolis de La Albufereta. Alicante
 Falç de ferro. Necrópolis de l'Albufereta. Alacant

Agricultura, ramaderia i pesca

El sistema econòmic ibèric estava basat en l'agricultura

El seu coneixement es fonamenta en l'anàlisi de les restes carpològiques (els fruits de les plantes), l'activitat que s'inferix de l'instrumental agrícola i artefactes per a la transformació de les espècies (molins) i, en menor mesura per la seua escassetat, les fonts escrites.

La producció agrícola és predominantment de secà, basada en el cultiu de la tríada mediterrània: el cereal, la vinya i l'olivera. Es coneix l'elaboració de vi i oli, productes altament valorats. A més d'aquests, el cultiu de llegums (cigrons, faves, llentilles) i les fruites d'arbres llenyosos (magranes, pomes i fruits secs com les ametles).

El repertori d'instruments agrícoles és molt variat i pràcticament el mateix que s'utilitza en l'agricultura tradicional. En jaciments com Bastida, Xarpolar, Serreta i Escuera entre d'altres, s'han trobat relles d'arada, aixades, forques, podalls, falços, etcètera. L'existència de magalls, instrument especial per a l'horticultura, indica la pràctica del regadiu.

Matriz dividida en cinco campos decorados con caras y figuras humanas. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Matriu dividida en cinc camps decorats amb cares i figures humanes. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Matriz en forma de aro decorado con cabezas de grifos enfrentados y motivos vegetales. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Matriu en forma d'anella decorada amb caps de grifons enfrontats i motius vegetals. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Matriz dividida en cinco campos decorados con caras y figuras humanas. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Matriu dividida en cinc camps decorats amb cares i figures humanes. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Matriz decorada con un grifo y una esfinge perseguidos por una figura varonil. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Matriu decorada amb un grifó i una esfínx perseguits per una figura baronívola. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Matriz decorada con una cabeza humana coronada por una cabeza de león. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Matriu decorada amb un cap humà coronat per un cap de lleó. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Metalurgia y orfebrería

Los iberos eran maestros en la elaboración de instrumentos de hierro y de objetos de bronce y otros metales

El dominio de la tecnología del hierro supone mucho más que una habilidad artesanal. Es un factor determinante en el aumento de la rentabilidad de la agricultura y desarrollo de otras actividades (cantería, escultura y carpintería) gracias a la mejora y especialización de las herramientas. Asimismo se consiguen una mayor cantidad de armas, más resistentes y eficaces.

La orfebrería continúa las técnicas de fabricación (batido, forjado y soldadura) y las decoraciones (repujado, grabado, filigrana y granulado) ya introducidas y desarrolladas en el período orientalizante. Una técnica especial es el damasquinado de plata que consiste en rellenar con este metal una figura previamente rebajada sobre una superficie de bronce o de hierro. Con este sistema se consiguen magníficas ornamentaciones en las armas, especialmente en las falcatas.

Uno de los hallazgos más importantes relativos a la orfebrería tuvo lugar en la necrópolis de Cabezo Lucero. En la tumba 100 se encontraron una serie de instrumentos y matrices de bronce para la fabricación de joyas. Sobre estas matrices se moldeaban finas láminas de oro o plata que adoptaban su forma y decoración. Las joyas resultantes eran huecas. La tumba, datada en el siglo IV a.C., debió de pertenecer a un artesano, quizá itinerante. De ahí el nombre de "Tumba del orfebre".

Metal·lúrgia i orfebreria

Els ibers eren mestres en l'elaboració d'instruments de ferro i d'objectes de bronce i altres metalls

El domini de la tecnologia del ferro suposa molt més que una habilitat artesana. És un factor determinant en l'augment de la rendibilitat de l'agricultura i desenvolupament d'altres activitats (art de tallar la pedra, escultura i fusteria) gràcies a la millora i especialització de les eines. Així mateix s'aconsegueix una major quantitat d'armes, més resistentes i eficaces.

L'orfebreria continua les tècniques de fabricació (batuda, forjat, soldadura) i les decoracions (repussat, gravat, filigrana i granulat) ja introduïdes i desenvolupades en el període orientalizant. Una tècnica especial és el damasquinatge de plata que consisteix a omplir amb aquest metall una figura prèviament rebaixada sobre una superfície de bronze o de ferro. Amb aquest sistema s'aconsegueixen magnífiques ornamentacions en les armes, especialment en les falcatas.

Una de les troballes més importants relatives a l'orfebreria va tenir lloc en la necrópolis de Cabezo Lucero. En la tumba 100 es van trobar una sèrie d'instruments i matrius de bronze per a la fabricació de joies. Sobre aquestes matrius s'emmotlaven làmines fines d'or o plata que adoptaven la seua forma i decoració. Les joies resultants estaven buides. La tumba, datada en el segle IV aC, degué pertànyer a un artesà, potser itinerant. D'aquí el nom de "Tomba de l'orfebre".

Recreación del alfar de El Campello
Recreació de la terrisseria del Campello

Cerámica

Una de las realizaciones materiales más características de la cultura ibérica

La más representativa es la cerámica fina, realizada a torno, de coloraciones claras, e identificable principalmente por su decoración exterior pintada en un color rojo siena. Los iberos también fabricaron otros productos como las ánforas, una cerámica tosca empleada para la cocina y algunos vasos en cocción reductora (color gris).

Por lo general es una cerámica de calidad con una gran variedad de formas, hecha con arcillas bastante bien depuradas y de buena cocción. Esta función se realizaba en hornos alfareros, tecnológicamente muy semejantes a los hornos tradicionales de época actual, en los que se alcanzan temperaturas de 800-900° necesarias para la óptima cocción responsable del buen acabado que ofrece la alfarería ibérica. Ejemplos de estos hornos alfareros con su instalación artesanal, los tenemos cerca de La Alcudia de Elche y junto a la Illeta de El Campello.

Vaso de borde dentado. La Escuera. San Fulgencio
Vas de vora dentada. La Escuera. San Fulgencio

Ceràmica

Una de les realitzacions materials més característiques de la cultura ibèrica

La més representativa és la ceràmica fina, realitzada a torn, de coloracions clares i identificable principalment per la decoració exterior pintada en un color roig siena. Els ibers també van fabricar altres productes com les ànforas, una ceràmica tosca emprada per a la cuina i alguns vasos en cocció reductora (color gris).

Generalment és una ceràmica de qualitat amb una gran varietat de formes, feta amb argiles bastant ben depurades i de bona cocció. Aquesta funció es realitzava en forns terrissaires, tecnològicament molt semblants als forns tradicionals d'època actual, en què s'arribava a temperatures de 800-900° necessàries per a la cocció òptima responsable del bon acabat que ofereix la terrisseria ibèrica. Exemples d'aquests forns terrissaires amb la instal·lació artesana, els tenim a prop de l'Alcúdia d'Elix i al costat de la Illeta del Campello.

Decoración geométrica
Decoració geomètrica

La decoración geométrica es la primera que aparece y permanece a lo largo de todos los periodos bien como motivos únicos o, a partir del siglo III a.C. como elemento de relleno de otros tipos de decoraciones. Consiste en frisos con elementos geométricos (círculos y semicírculos concéntricos, líneas onduladas verticales y horizontales, series de rombos...) enmarcados por bandas y filetes.

La decoració geomètrica és la primera que apareix i està present al llarg de tots els períodes siga com a motius únics o, a partir del segle III aC, com a element de farciment d'altres tipus de decoracions. Consisteix en frisos amb elements geomètrics (cercles i semicerques concèntrics, línies ondulades verticals i horitzontals, sèries de rombes...) emmarcats per bandes i filets.

Decoración de estilo narrativo
Decoració d'estil narratiu

El principal centro productor del estilo Oliva-Liria o narrativo es la capital de la Edetania (Edeta, actual Liria) pero un número importante de estas cerámicas aparece en La Serreta y algunas también en el Tossal de Manises.

El principal centre productor de l'estil Oliva-Lliria o narratiu és la capital de l'Edetània (Edeta, actual Lliria), però un nombre important d'aquestes ceràmiques apareix a la Serreta i algunes també al Tossal de Manises.

Decoración de estilo simbólico
Decoració d'estil simbòlic

En el estilo Elche-Archena, centrado a finales del siglo II y primera mitad del siglo I a.C., aves, cánidos ("carniceros") y figuras humanas presentan un marcado contenido mítico y/o simbólico relacionado con la divinidad. El principal taller radica en la Alcudia de Elche.

En l'estil Elx-Archena, centrat a la fi del segle II i primera meitat del segle I aC, aus, cànids ("carnissers") i figures humanes presenten un marcat contingut mític i/o simbòlic relacionat amb la divinitat. El principal taller se situa a l'Alcúdia d'Elx.

Decoración vegetal
Decoració vegetal

La decoración vegetal aparece en el siglo III a.C. Se caracteriza por el empleo de diversos motivos vegetales, frutos y flores, combinados con motivos geométricos.

La decoració vegetal apareix al segle III aC. Es caracteritza per l'ús de diferents motius vegetals, fruits i flors, combinats amb motius geomètrics.

Decoración de la cerámica

Las imágenes pintadas sobre la cerámica son uno de los testimonios más importantes sobre la cultura ibérica

La decoración de la cerámica ibérica no es uniforme ni en el tiempo ni en todo su ámbito territorial. Existen estilos y motivos decorativos propios de diversas áreas geográficas que dejan entrever las particularidades culturales.

La ornamentación geométrica es la más característica de la cerámica ibérica puesto que recorre todos los periodos.

En el siglo III a.C. aparece la decoración vegetal. Se caracteriza por el empleo de motivos fitomorfos, complementados con motivos geométricos. Frecuentemente se emplea como elemento que acompaña escenas de tema humano y animal, sumándose al repertorio las representaciones de frutos y flores.

A partir de finales del siglo III a.C. la cerámica ibérica incorpora la figura humana y animal. En primer lugar, y hasta principios del siglo II, se desarrolla un estilo narrativo, denominado también "Oliva-Liria" caracterizado por la representación de hombres y mujeres en escenas de danzas, paradas militares, combates, caza, etcétera, presentadas en frisos continuos.

En el período comprendido entre la segunda mitad del siglo II a.C. y principios del siglo I d.C. figuras animales y humanas se representan profusamente en cerámicas del sur de la Contestania. Destaca el estilo singular llamado simbólico o "Elche-Archena".

Decoració de la ceràmica

Les imatges pintades sobre la ceràmica són un dels testimonis més importants sobre la cultura ibèrica

La decoració de la ceràmica ibèrica no és uniforme ni en el temps ni en tot el seu àmbit territorial. Existeixen estils i motius decoratius propis de diverses àrees geogràfiques que deixen entreveure les particularitats culturals.

L'ornamentació geomètrica és la més característica de la ceràmica ibèrica ja que recorre tots els períodes.

En el segle III aC apareix la decoració vegetal. Es caracteritza per emprar motius fitomòrfics, complementats amb motius geomètrics. Freqüentment s'usa com a element que acompanya escenes de tema humà i animal i se n'afegeixen al repertori les representacions de fruits i flors.

Des de la fi del segle III aC la ceràmica ibèrica incorpora la figura humana i animal. En primer lloc, i fins a principis del segle II, es desenvolupa un estil narratiu, anomenat també "Oliva-Lliria", que es caracteritza per la representació d'homes i dones en escenes de dansa, parades militars, combats, caça, etcétera, presentades en frisos continus.

En el període comprés entre la segona meitat del segle II aC i principis del segle I dC figures animals i humanes es representen profusament en ceràmiques del sud de la Contestània. Destaca l'estil singular anomenat simbòlic o "Elx-Archena".

Deidad asociada a caballos "Potnia hippon" de la cerámica de La Alcúdia de Elche
 Deïtat associada a cavalls "Potnia hippon" de la ceràmica de l'Alcúdia d'Elx

Religión

Está ligada a las fuerzas de la naturaleza, basada en los ciclos agrarios y la exaltación de la fertilidad

La religión ibérica es bastante desconocida e incluso ignoramos los nombres de sus divinidades. Las fuentes escritas son poco precisas y por ello el conocimiento del mundo trascendente se nutre de la interpretación de la iconografía, los lugares de culto y las áreas cementeriales a través del ritual funerario y sus monumentos escultóricos, así como las imágenes representadas en las cerámicas.

Las cabezas de terracota femeninas y la figura amamantando un niño son imágenes presentes en el Mediterráneo occidental y representan a la griega Deméter o a la cartaginesa Tanit, diosas de la fecundidad. Asimilaciones ibéricas en cuyo trasfondo está la Gran Diosa Madre. Se encuentran en lugares de culto y en las necrópolis, donde son muy frecuentes, asumiendo la función de protección del difunto. Los fieles se relacionan con los dioses mediante los exvotos, que son ofrendas que se realizan para solicitar un favor, o para honrarlos. La representación de divinidades se manifiesta también en la cerámica, sobre todo en la de estilo simbólico de La Alcúdia de Elche.

Religió

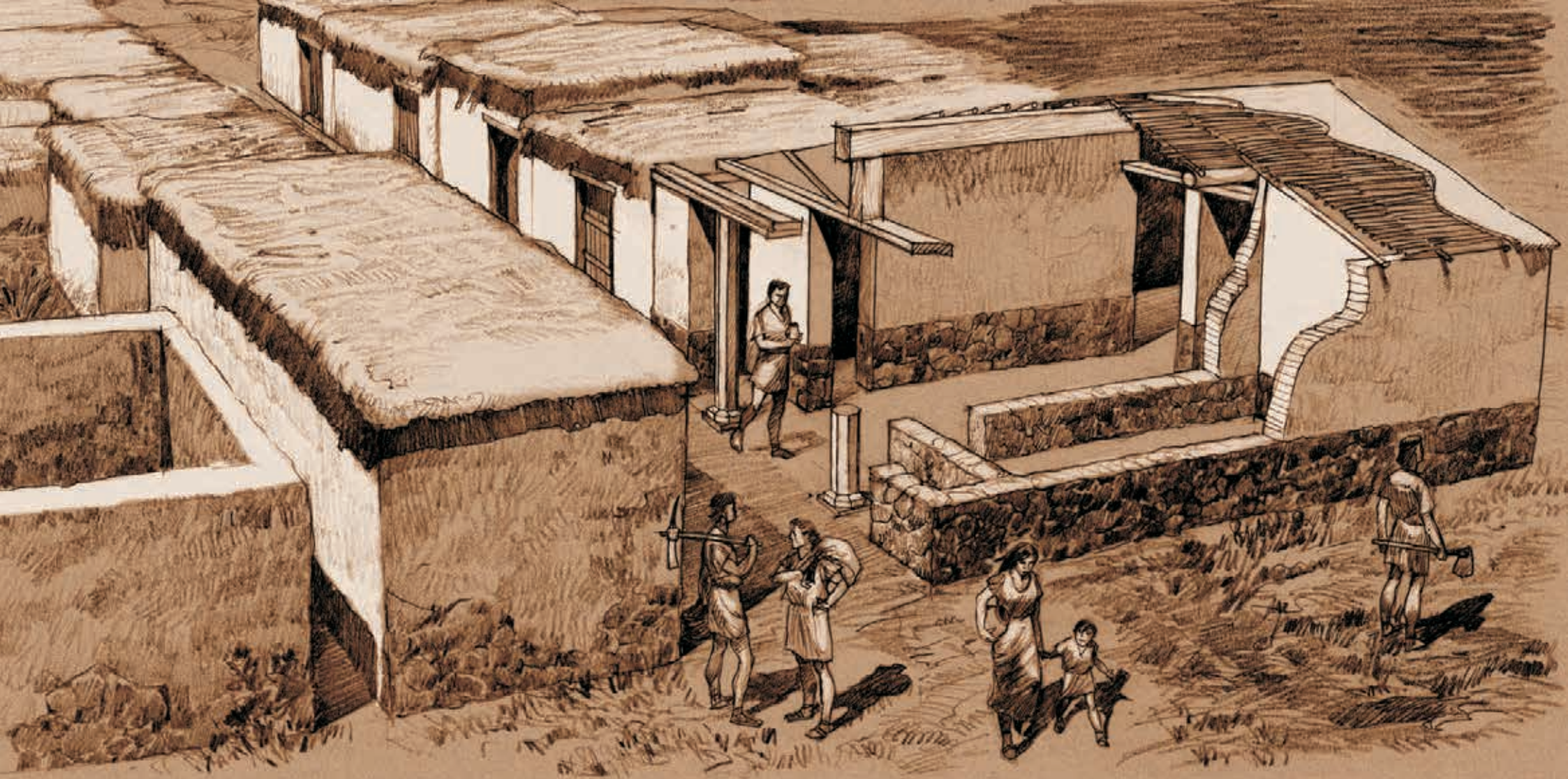
Està lligada a les forces de la natura, basada en els cicles agraris i l'exaltació de la fertilitat

La religió ibèrica és bastant desconeguda i fins i tot ignorem els noms de les seues divinitats. Les fonts escrites són poc precises i per això el coneixement del món transcendent es nodreix de la interpretació de la iconografia, els llocs de culte i les àrees de cementeri a través del ritual funerari i els monuments escultòrics, com també per les imatges representades en les ceràmiques.

Els caps de terra cuita femenins i la figura alletant un xiquet són imatges presents en el Mediterrani occidental i representen la grega Demèter o la cartaginesa Tanit, deesses de la fecunditat; assimilacions ibèriques en el rerefons de les quals està la Gran Deessa Mare. Es troben en llocs de culte i en les necròpolis, on són molt freqüents, i assumeixen la funció de protecció del difunt. Els fidels es relacionen amb els déus mitjançant els exvots, que són ofrenes que es realitzen per a sol·licitar un favor o per a honrar-los. La representació de divinitats es manifesta també en la ceràmica, sobretot en la d'estil simbòlic de l'Alcúdia d'Elx.

Pebetero en forma de cabeza femenina. Tossal de la Cala. Benidorm
 Pebeter en forma de cap femení. Tossal de la Cala. Benidorm

Sección del Templo A de El Campello según E. Llobregat
Secció del Temple A del Campello segons E. Llobregat

Lugares de culto

Los santuarios adquieren una gran relevancia en época ibérica

Son lugares de culto con funciones sociales, religiosas y económicas. En ellos se han localizado gran cantidad de exvotos, que en la Contestania son figuras humanas y pebeteros de terracota, y algunos de ellos perviven hasta época romana. Los más importantes son el santuario de La Serreta (ligado a la ciudad) y el del Castillo de Guardamar.

Las cuevas-santuario son focos de atracción comarcal, sin estar ligadas a ningún poblado. Se sitúan en sitios de difícil acceso, y están relacionadas con los ritos del agua y culto a dioses infernales.

Los templos son edificios poco frecuentes en el mundo ibérico. En la Contestania se conoce un templo en la Alcudia de Elche, datado en el siglo VI, y dos en Campello, del siglo IV a.C. En este enclave, uno de ellos (templo B) es un recinto cuadrangular al parecer descubierto y el otro (templo A) tiene un pórtico flanqueado por dos columnas. Algunos investigadores no aceptan la función cultural de este último edificio y lo interpretan como una edificación palacial.

En algunas casas de los poblados ibéricos existen habitaciones singulares que se interpretan como capillas o espacios de culto doméstico.

Llocs de culte

Els santuaris adquireixen una gran importància en època ibèrica

Són llocs de culte amb funcions socials, religioses i econòmiques. En ells s'han localitzat gran quantitat d'exvots, que a la Contestània són figures humanes i pebeters de terra cuita. Els més importants són el santuari de la Serreta (ligat a la ciutat) i el del Castell de Guardamar.

Les coves-santuari són focus d'atracció comarcal, sense estar lligades a cap poblat. Se situen en llocs de difícil accés i estan relacionades amb els ritos de l'aigua i el culte als déus infernals.

Els temples són edificis poc freqüents en el món ibèric. A la Contestània es coneix un temple a l'Alcúdia d'Elx, datat en el segle VI, i dos al Campello, del segle IV a.C. En aquest enclavament, un d'ells (temple B) és un recinte quadrangular segons sembla descobert i l'altre (temple A) té un pòrtic flanquejat per dues columnes. Alguns investigadors no accepten la funció cultural d'aquest últim edifici i l'interpreten com a una edificació palatina.

En algunes cases dels poblats ibèrics existeixen habitacions singulares que s'interpreten com a capelles o espais de culte domèstic.

Representación en terracota de una cueva santuario. Necrópolis de la Albufereta. Alicante
Representació en terra cuita d'una cova santuari. Necrópolis de l'Albufereta. Alacant

Recreación de la talla del toro de El Molar (San Fulgencio). Los cuernos serían postizos (madera, metal o hueso)

Recreació de la talla del bou de El Molar (San Fulgencio). Les banyes serien postisses (fusta, metall o os)

Escultura

La estatuaria en piedra, una de las señas de identidad más poderosas de la cultura ibérica

Nace prácticamente con ella por primigenios influjos orientales pero su desarrollo está ligado a la influencia griega. No se trata de la adopción estricta de sus pautas artísticas sino de una interpretación que expresa la necesidad de materializar su universo cultural por medio de un lenguaje iconográfico propio.

Los iberos trabajan piedras fácilmente maleables, calizas blandas o areniscas. No existe talla en piedras duras como los mármoles. El acabado final sería muy distinto al que hoy contemplamos puesto que muchas estarían pintadas.

La producción está destinada a dos tipos de espacios fundamentales: las necrópolis y los santuarios. En la Contestania, la escultura mayor en piedra se emplaza en los cementerios, coronando, presidiendo o decorando las construcciones funerarias de la élite social. En una gran proporción son figuras de animales (toros, leones) o seres imaginarios (grifos, sirenas) con sentido de protección a los difuntos. Funerarias son también figuras humanas como la Dama de Elche (es una magnífica urna cineraria) o la Dama de Cabezo Lucero.

La escultura presenta un momento de esplendor en la primera etapa de la cultura ibérica (finales del siglo VI y siglo V a.C.). A finales del siglo V a.C. se constata la destrucción intencionada y generalizada (por causa de revuelta social contra la élite dirigente o cambio radical de la concepción religiosa) de los monumentos funerarios. A partir de ese momento la producción disminuye considerablemente.

Toro esculpido en piedra. Necrópolis de El Molar. San Fulgencio-Guardamar del Segura
Bou esculpit en pedra. Necrópolis de El Molar. San Fulgencio-Guardamar del Segura

Escultura

L'estatuària en pedra, un dels trets d'identitat més poderosos de la cultura ibèrica

Naix pràcticament amb ella per influxos orientals primigenis, però el seu desenvolupament està lligat a la influència grega. No es tracta de l'adopció estricta de les seues pautes artístiques sinó d'una interpretació que expressa la necessitat de materialitzar l'univers cultural mitjançant un llenguatge iconogràfic propi.

Els ibers treballen pedres fàcilment maleables, calcàries toves o gres. No existeix talla en pedres dures com els marbres. L'acabat final seria molt distint del que hui contemplem, ja que moltes estarien pintades.

La producció està destinada a dos tipus d'espais fonamentals: les necrópolis i els santuaris. A la Contestània, l'escultura major en pedra se situa en els cementeris, coronant, presidint o decorant les construccions funeràries de l'elit social. En una proporció gran són figures d'animals (bous, lleons) o éssers imaginaris (grifons, sirenes) amb sentit de protecció als difunts. Funeràries són també figures humanes com la Dama d'Elx (és una magnífica urna cinerària) o la Dama de Cabezo Lucero.

L'escultura presenta un moment d'esplendor en la primera etapa de la cultura ibèrica (fi del segle VI i segle V aC). A la fi del segle V aC es constata la destrucció intencionada i generalitzada (a causa d'una revolta social contra l'elit dirigent o d'un canvi radical de la concepció religiosa) dels monuments funeraris. A partir d'aquell moment la producció en disminueix considerablement.

A B

Escena de cremación en una necrópolis ibérica
Escena de cremación a una necrópolis ibérica

Necrópolis

El rito común fue el de la cremación

El cadáver se quemaba en una pira, vestido y con sus objetos personales (ajuar). Después de la cremación se recogían los huesos del difunto y se introducían en una urna que se colocaba en una fosa, o bien eran directamente depositados en ella sin recipiente. Exteriormente, las tumbas quedaban señalizadas de varias formas, desde las más simples como tapas de barro hasta las construcciones monumentales.

Durante el proceso funerario podían ofrecerse banquetes rituales y libaciones; la vajilla utilizada se destruía arrojándola a la pira. También se realizaban ofrendas al difunto consistentes en alimentos.

Las necrópolis ibéricas eran espacios sagrados ubicados fuera de los poblados y muy próximos a ellos. Se piensa que estaban reservadas a las élites sociales. Los monumentos funerarios que presidían las necrópolis (sobre todo en el siglo V) hacen referencia a los estratos sociales más altos. Uno de los más frecuentes es el tipo denominado pilar-estela, rematado por figuras animalísticas. En Cabezo Lucero, según sus excavadores, la escultura estaría situada directamente sobre túmulos escalonados. Otro tipo de monumento, menos frecuente, es el turriforme, a menudo decorado con figuras talladas en relieve.

Las tumbas menos suntuosas, en ocasiones dispuestas en torno a las principales, pertenecerían a gentes de la aristocracia de menor rango vinculadas con aquéllos por lazos familiares o de dependencia personal.

Necròpolis

El rito comú va ser el de la cremació

El cadàver es cremava en una pira, vestit i amb els objectes personals (aixovar). Després de la cremació es recollien els ossos del difunt i s'introduïen en una urna que es col·locava en una fosa, o bé eren directament dipositats en ella sense recipient. Exteriorment les tombes quedaven senyalitzades de diverses formes, des de les més simples com tapes de fang fins les construccions monumentals.

Durant el procés funerari podien oferir-se banquetes rituals i libacions; la vaixel·la utilitzada es destruïa llançant-la a la pira. També es realitzaven ofrenes al difunt consistents en aliments.

Les necròpolis ibèriques eren espais sagrats ubicats fora dels poblats i molt pròxims a ells. Es pensa que estaven reservades a les èlits socials. Els monuments funeraris que presidien les necròpolis (sobretot en el segle V) fan referència als estrats socials més alts. Un dels més freqüents és el tipus denominat pilar-estela, rematat per figures animalístiques. A Cabezo Lucero, segons els seus excavadors, l'escultura estaria situada directament sobre túmuls esglaonats. Un altre tipus de monument, menys freqüent, és el turriforme, sovint decorat amb figures tallades en relleu.

Les tombes menys sumptuoses, en ocasions disposades al voltant de les principals, pertanyerien a gentes de l'aristocràcia de menor rang vinculades amb aquells per laços familiars o de dependència personal.

A Monumento funerario turriforme de l'Horta Major (Alcoy).
Reconstrucción según M. Almagro y R. Ramos. Siglo IV a.C.
Monument funerari turriforme de l'Horta Major (Alcoi).
Reconstrucció segons M. Almagro i R. Ramos. Segle IV a.C.

B Pilar-estela de Monforte (necrópolis de Agualejas-Arenero del Vinalopó)
según M. Almagro y R. Ramos. Siglo V a.C.
Pilar-estela de Monforte (necrópolis d'Agualejas-Arenero del Vinalopó)
segons M. Almagro i R. Ramos. Segle V a.C.

Urna cineraria con tapadera. Necrópolis de El Molar. San Fulgencio-Guardamar del Segura
Urna cinerària amb tapadora. Necròpolis de El Molar. San Fulgencio-Guardamar del Segura

Escena de enterramiento en urna
Escena d'enterrament en urna

Ajuares funerarios

Los objetos depositados en las sepulturas nos revelan numerosos aspectos de la cultura ibérica

Las necrópolis son la principal fuente de información sobre la sociedad ibérica. El contenido y disposición de las sepulturas nos acercan al rango o actividad individual, la indumentaria, los gustos en la ornamentación personal y su evolución, la preferencia por ciertos objetos importados y los rasgos de las creencias de ultratumba en distintos momentos.

Todos estos aspectos se nos revelan por la gran variedad de los ajuares: las armas de los guerreros (espadas, lanzas, escudos...), los elementos del vestido y adorno (broches, cinturones, joyas, collares...), los apliques de hueso de pequeño mobiliario, los vasos propios o importados (griegos, itálicos...) utilizados en el ritual funerario, las figuras de terracota que representan diosas y los exvotos.

Son relativamente frecuentes los objetos realizados en pasta vítrea, utilizando materias silíceas fundidas, como cuentas de collar, pequeñas figurillas y vasitos.

Askós griego con forma de ánade. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Askós grec amb forma d'ànec. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Aixovars funeraris

Els objectes dipositats en les sepultures ens revelen nombrosos aspectes de la cultura ibèrica

Les necrópolis són la principal font d'informació sobre la societat ibèrica. El contingut i disposició de les sepultures ens apropen al rang o activitat individual, la indumentària, els gustos i l'evolució en l'ornamentació personal, la preferència per certs objectes importats i els trets de les creences d'ultratomba en diversos moments.

Tots aquests aspectes se'ns revelen per la gran varietat dels aixovars: les armes dels guerrers (espases, llances, escuts...), els elements del vestit i adorn (fermalls, cinturons, joies, collars...), les aplicacions d'os de petit mobiliari, els vasos propis o importats (grecs, itàlics...) utilitzats en el ritual funerari, les figures de terra cuita que representen deesses i els exvots.

Són relativament freqüents els objectes realitzats en pasta vítrea que utilitzen matèries silícees foses, com els grans de collar, petites figures i vasets.

Reconstrucción de la tumba en la vitrina
 Reconstrucció de la tomba a la vitrina

Una tumba ibérica

Ajuar de la tumba 137 de Cabezo Lucero de mediados del siglo IV a.C. El elemento singular y poco frecuente es la urna cineraria. En lugar de un recipiente cerámico ibérico los huesos del difunto se depositaron en una cratera griega.

Una tomba ibèrica

Aixovar de la tumba 137 de Cabezo Lucero de mitjans del segle IV aC. L'element singular i poc freqüent és l'urna cinerària. En lloc d'un recipient ceràmic ibèric els ossos del difunt es dipositaren en una cratera grega.

Falcata. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
 Falcata. Necrópolis de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Vestimenta femenina.
Recreación a partir de la estela de la Albufereta
Vestimenta femenina.
Recreación a partir de l'estela de l'Albufereta

Vestimenta masculina.
Recreación a partir de la estela de la Albufereta
Vestimenta masculina.
Recreación a partir de l'estela de l'Albufereta

Estela, desaparecida, de La Albufereta
Estela, desapareguda, de l'Albufereta

Sociedad

Estaba muy jerarquizada, con una minoría dirigente que controlaba los medios de producción

Las fuentes apenas hablan de la sociedad ibérica, pero la arqueología atestigua una fuerte jerarquización social deducible a partir de la riqueza de los ajuares de las necrópolis y las representaciones monumentales. Se comprueba la existencia de unas minorías que ostentan el poder religioso y militar. En su cúspide, en algunas zonas, las fuentes antiguas señalan monarcas. La riqueza del grupo dominante provenía de la posesión de tierras, los medios de producción y el control de la actividad comercial. Acumularían suficientes excedentes para costear la adquisición de bienes de prestigio y la construcción de monumentos funerarios.

El grueso de la población estaría formado por pastores y campesinos dependientes o libres y no se descartan esclavos. Existían también grupos de artesanos, algunos itinerantes.

La estela en piedra de la necrópolis de La Albufereta, aquí dibujada, muestra una pareja de la aristocracia ibérica. La escena representa simbólicamente la despedida al más allá. Sin embargo, los personajes portan atributos de su condición: la mujer un huso, elemento vinculado al hogar, al mundo interior, y el hombre la lanza, elemento que representa el mundo exterior: pertenencia al segmento social que detenta el poder de coerción sobre su comunidad y contra otras.

Pendiente de oro. Necrópolis de la Albufereta. Alicante
Arracada d'or. Necrópolis de l'Albufereta. Alacant

Societat

Estava molt jerarquizada, amb una minoria dirigent que controlava els mitjans de producció

Les fonts gairebé no parlen de la societat ibèrica, però l'arqueologia testimonia una forta jerarquització social deducible a partir de la riquesa dels aixovars de les necrópolis i les representacions monumentals. Es comprova l'existència d'unes minories que ostenten el poder religiós i militar. En la cúspide, en algunes zones, les fonts antigues assenyalen monarques. La riquesa del grup dominant provenia de la possessió de terres, els mitjans de producció i el control de l'activitat comercial. Acumularien prou excedents per a costejar l'adquisició de béns de prestigi i la construcció de monuments funeraris.

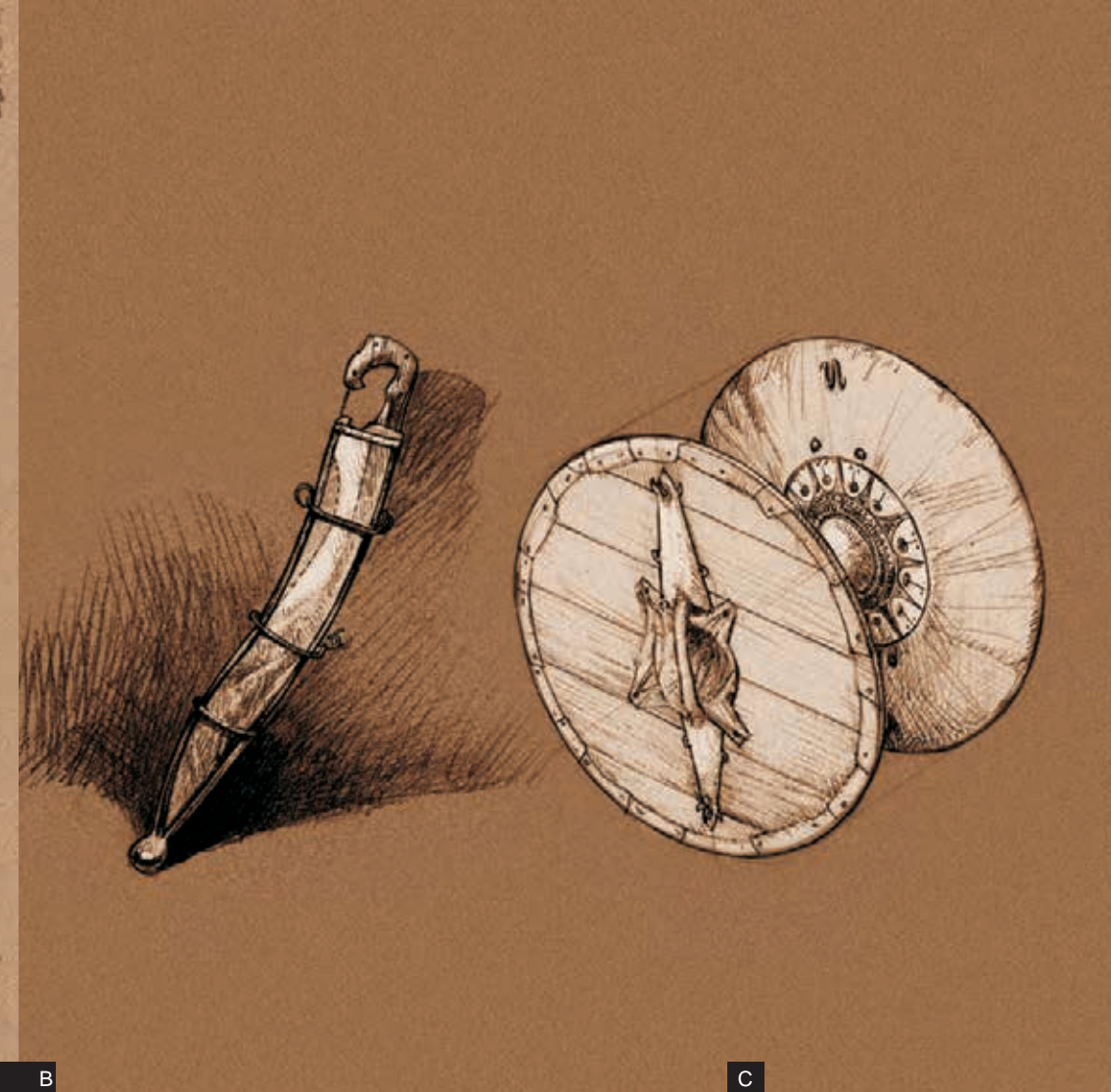
El gros de la població estaria format per pastors i camperols dependents o lliures i no es descarten esclaus. Existien també grups d'artesans, alguns itinerants.

L'estela en pedra de la necrópolis de l'Albufereta, dibuixada aquí, mostra una parella de l'aristocràcia ibèrica. L'escena representa simbòlicament el comiat al més enllà. No obstant això, els personatges porten atributs de la seua condició: la dona un fus, element vinculat a la llar, al món interior, i l'home la llança, element que representa el món exterior: pertinença al segment social que ostenta el poder de coerció sobre la seua comunitat i contra altres.

A B

C

El Guerrero

La abundante presencia de armas en las tumbas y la numerosa representación de guerreros en cerámica o escultura indica una elite basada en ideales de tipo militar

Las armas son objetos de gran valor, y la fina decoración de algunas induce a pensar que además de instrumentos de combate serían elementos de representación y prestigio.

La panoplia del guerrero ibérico no fue uniforme a lo largo del tiempo. En el siglo V a.C. era muy restringida, costosa y pesada (discos-coraza atados al pecho, grebas, grandes lanzas, espadas rectas, cascos de cuero...), sólo apta para combates cuerpo a cuerpo entre miembros de la alta aristocracia imbuidos por un ideal heroico. Reflejo de esta concepción es el acudir a la batalla con el caballo pero combatir a pie.

En el siglo IV y gran parte del III, la panoplia se simplifica y generaliza. Desaparecen muchas armas defensivas como las grebas y los discos-coraza. La falcatina se convierte casi en el único tipo de espada y aumenta la variedad de lanzas, entre ellas la maciza de hierro (*soliferreum*), ahora más frecuente.

La entrada de Cartago y Roma a finales del siglo III a.C. en el escenario peninsular aportará novedades al armamento ibérico como el casco metálico y los escudos ovales. Asimismo, es a lo largo del siglo III a.C. cuando aparece una verdadera caballería actuando como unidades de combate organizadas.

El Guerrero

L'abundant presència d'armes en les tombes i la nombrosa representació de guerrers en la ceràmica o en l'escultura indica una elit basada en ideals de tipus militar

Les armes són objectes de gran valor, i la fina decoració d'algunes induïx a pensar que a més d'instruments de combat serien elements de representació i prestigi.

La panòplia del guerrer ibèric no va ser uniforme al llarg del temps. En el segle V aC era molt restringida, costosa i pesada (discos-cuiraga amarrats al pit, gamberes, grans llances, espases rectes, cascos de cuir...), sols apta per a combats cos a cos entre membres de l'alta aristocràcia imbuits per un ideal heroic. Reflex d'aquesta concepció és anar a la batalla amb el cavall, però combatre a peu.

En el segle IV i gran part del III, la panòplia se simplifica i generalitza. Desapareixen moltes armes defensives com les gamberes i els discos-cuiraga. La falcatina es converteix quasi en l'únic tipus d'espasa i augmenta la varietat de llances, entre elles la massissa de ferro (*soliferreum*), ara més freqüent.

L'entrada de Cartago i Roma a la fi del segle III aC en l'escenari peninsular aportarà novetats a l'armament ibèric, com el casc metàl·lic i els escuts ovals. Així mateix, és al llarg del segle III aC quan apareix una vertadera cavalleria que actua com a unitats de combat organitzades.

A Guerreros ibéricos
Guerrers ibèrics

B Falcatina enfundada
Falcatina enfundada

C Escudo mostrando las dos caras
Escut que mostra les dues cares

Formación de guerreros. Decoración sobre cerámica. Tossal de la Cala. Benidorm
Formació de guerrers. Decoració sobre ceràmica. Tossal de la Cala. Benidorm

sonido	greco-ibérico	sud-est	oriental
A	Α	4	Δ
E	Η	Ϝ	Ε
I	Ι	ϝ	Ϝ
O	Ο	Ϝ	Η
U	Υ	Ϝ	Ν
B	Β	↑	↑
P	Π		
G	Γ		
K	Κ		
L	Λ	↑	Λ
M			Ϟ
N			Ϟ
R	Ρ	Ϝ	Ϝ
Ř		Ϝ	Ϝ
S	Σ	Ϝ	Ϝ
S	Σ	Ϝ	Ϝ
T	Τ	Ϝ	Ϝ
BA			
BE		Ϟ	Ϟ
BI		Ϟ	Ϟ
BO		Ϟ	Ϟ
BU		Ϟ	Ϟ
CA		Ϟ	Ϟ
CE		Ϟ	Ϟ
CI		Ϟ	Ϟ
CO		Ϟ	Ϟ
CU		Ϟ	Ϟ
DA		Ϟ	Ϟ
DE		Ϟ	Ϟ
DI		Ϟ	Ϟ
DO		Ϟ	Ϟ
DU		Ϟ	Ϟ
?			

Tabla de grafías ibéricas
Taula de grafies ibèriques

Escritura sobre lámina de plomo
Escritura sobre làmina de plom

Escritura

La lengua ibérica ha llegado hasta nosotros a través de textos que no podemos traducir

Su raíz no es indoeuropea y, por tanto, distinta a ese tronco lingüístico del cual nacieron el latín o el griego, por ejemplo.

Hasta la actualidad, a pesar de los esfuerzos realizados, los documentos escritos no se han podido traducir. La aparición de leyendas monetales, que identifican las cecas, escritas en grafía ibera y latina, ayudaron a fijar la equivalencia fonética de los signos.

Los testimonios escritos se dan fundamentalmente en cuatro tipos de soporte: piedra, cerámica, monedas y láminas de plomo. En la Contestania, la escritura en piedra es muy rara, mientras que los textos grabados en láminas de plomo, algunos claramente documentos comerciales, se localizan sobre todo en los yacimientos de las comarcas de Alcoi y Cocentaina (alrededor de la ciudad de La Serreta). Los testimonios en cerámica son muy frecuentes, llegando incluso hasta principios de época romana. Destacan entre ellos el grupo de palabras incisas en vasos griegos de El Campello, probablemente marcas de propiedad.

Se han distinguido tres variantes de escritura ibérica, documentadas a partir del siglo IV a.C. y son una adaptación de sistemas de escritura foráneos: la grafía del sureste, la oriental y la greco-ibérica. Esta última, propia de la Contestania, utiliza signos del griego jónico para transcribir la lengua escrita.

Esriptura

La llengua ibèrica ha arribat fins nosaltres a través de textos que no podem traduir

La seua arrel no és indoeuropea i per tant distinta al tronc lingüístic del qual van nàixer el llatí o el grec, per exemple.

Fins l'actualitat, malgrat els esforços realitzats, els documents escrits no s'han pogut traduir. L'aparició de llegendes monetàries, que identifiquen les seques, escrites en grafia ibera i llatina, van ajudar a fixar l'equivalència fonètica dels signes.

Els testimonis escrits es donen fonamentalment en quatre tipus de suport: pedra, ceràmica, monedes i làmines de plom. A la Contestània, l'escriptura en pedra és molt rara, mentre que els textos gravats en làmines de plom, alguns clarament documents comercials, es localitzen sobretot en els jaciments de les comarques d'Alcoi i Cocentaina (al voltant de la ciutat de la Serreta). Els testimonis en ceràmica són molt freqüents, i fins i tot arriben fins a principis d'època romana. Entre ells destaquen el conjunt de paraules incises en vasos grecs del Campello, probablement marques de propietat.

S'han distingit tres variants d'escriptura ibèrica, documentades a partir del segle IV aC i són una adaptació de sistemes d'escriptura forans: la grafia del sud-est, l'oriental i la greco-ibèrica. Aquesta última, pròpia de la Contestània, utilitza signes del grec jònic per a transcriure la llengua escrita.

Escritura greco-ibérica sobre cerámica griega. Illeta dels Banyets. El Campello
Esriptura greco-ibèrica sobre ceràmica grega. Illeta dels Banyets. El Campello

Mapa del comercio
Mapa del comerç

Comercio

Los pueblos iberos, abiertos a influencias externas, reciben numerosos productos de las civilizaciones mediterráneas

El comercio de productos mediterráneos en el ámbito territorial ibérico está estructurado en torno a griegos y púnicos, entre finales del siglo VI y el III a.C., y romanos a partir del siglo II a.C.

Las mercancías principales son el vino, los salazones y, tal vez, el aceite, procedentes de las ciudades y colonias griegas, de las ciudades del ámbito púnico del Estrecho de Gibraltar, Ibiza, la región de Cartago y de ciudades itálicas. Eran transportados en ánforas, que constituían el cargamento principal de las naves y la principal fuente de beneficios. En el espacio sobrante se transportaría el resto de la carga, formada por vajilla de mesa griega (sobre todo en los siglos V y IV) e itálicas o del noreste de la propia Península Ibérica (en el siglo III a.C.), pequeños objetos de lujo y de prestigio realizados en bronce y marfil, amuletos y ungüentarios con perfumes, adornos personales y otros bienes como telas lujosas.

En este tráfico comercial, los iberos ejercerían el papel de intermediarios y distribuidores de mercancías que llegarían a los enclaves costeros.

A cambio, los bienes que interesarían a los comerciantes mediterráneos son poco conocidos. Según las regiones, pudieron ser metales (plata, hierro, plomo), productos agrícolas como los cereales y el esparto, también la sal y quizá los salazones. Se ha documentado la exportación de ciertas formas cerámicas como el cálato contenedor de algún producto hoy por hoy desconocido.

Comerç

Els pobles ibers, oberts a influències externes, reben nombrosos productes de les civilitzacions mediterrànies

El comerç de productes mediterranis en l'àmbit territorial ibèric està estructurat al voltant de grecs i púnics, entre la fi del segle VI i el III aC, i romans a partir del segle II aC.

Les mercaderies principals són el vi, les salaons i, potser, l'oli, procedents de les ciutats i colònies gregues, de les ciutats de l'àmbit púnic de l'estret de Gibraltar, d'Eivissa, de la regió de Cartago i de ciutats itàliques. Eren transportades en àmfores, que constituïen el carregament principal de les naus i la principal font de beneficis. En l'espai sobrant es transportaria la resta de la càrrega, formada per vaixel·la de taula grega (sobretot en els segles V i IV) i itàlica o del nord-est de la pròpia península Ibèrica (en el segle III aC), petits objectes de luxe i de prestigi realitzats en bronze i ivori, amulets i ungüentaris amb perfums, adornos personals i altres béns com teles luxoses.

En aquest tràfic comercial, els ibers exercirien el paper d'intermediaris i distribuïdors de mercaderies que arribarien als enclavaments costaners.

A canvi, els béns que interessarien als comerciants mediterranis són poc coneguts. Segons les regions, pogueren ser metalls (plata, ferro, plom), productes agrícoles com els cereals i l'espart, també la sal i potser les salaons. S'ha documentat l'exportació de certes formes ceràmiques com el càlat, contenidor d'algun producte ara com ara desconegut.

Crátera ática de figuras rojas. Cabezo Lucero. Guardamar del Segura
Cratera àtica de figures roges. Cabezo Lucero. Guardamar del Segura

Barco griego del siglo IV a.C. llegando al enclave costero de Picola. Santa Pola
 Vaixell greg del segle IV aC arribant a l'enclavament costaner de Picola. Santa Pola

Lugares de intercambio   Llocs d'intercanvi

En el tráfico comercial, los iberos ejercerían el papel de intermediarios y distribuidores de mercancías que llegarían a los enclaves costeros

Son lugares de recepción y redistribución de los productos importados y vía de salida para los productos exportables. Importantes centros fueron Picola (Santa Pola) vinculada a la importante ciudad ibérica de La Alcudia y que muestra influencias griegas en su estructura urbana, el Tossal de Manises (Alicante) y, sobre todo, la Illeta de El Campello, un *emporion*, o puerto comercial que contaba con santuarios o templos adscritos a una divinidad protectora de las transacciones mercantiles y almacenes. Desde estos puntos, y por vías terrestres que seguían los valles naturales, los productos mediterráneos llegaron a las ciudades y poblados del interior de la Contestania e incluso posiblemente a otras regiones iberas.

En el tráfico comercial, els ibers exercirien el paper d'intermediaris i distribuïdors de mercaderies que arribarien als enclavaments costaners

Són llocs de recepció i redistribució dels productes importats i via d'eixida per als productes exportables. Importants centres van ser Picola (Santa Pola) vinculat a la important ciutat ibèrica de l'Alcúdia i que mostra influències gregues en la seua estructura urbana, el Tossal de Manises (Alacant) i, sobretot, la Illeta del Campello, un *emporion* o port comercial que comptava amb santuaris o temples adscrits a una divinitat protectora de les transaccions mercantils i magatzems. Des d'aquests punts, i per vies terrestres que seguien les valls naturals, els productes mediterranis van arribar a les ciutats i poblats de l'interior de la Contestània i fins i tot possiblement a altres regions ibèriques.

Jarro de bronce etrusco. El Oral. San Fulgencio
 Gerro de bronze etrusc. El Oral. San Fulgencio

Recreación de un taller monetario
Recreació d'un taller monetari

Moneda

La financiación de los gastos de guerra entre Roma y Cartago en la Península provocó que los iberos acuñaran moneda

El empleo de la moneda está poco desarrollado en el mundo ibérico hasta el siglo III. Desde el siglo V circulan por la Península monedas de distintas ciudades mediterráneas y las acuñadas por las colonias peninsulares griegas (Ampurias y Rosas) y fenicias (Cádiz e Ibiza). El pago a las tropas romanas y cartaginesas y a los aliados indígenas durante la Segunda Guerra Púnica (finales del siglo III a.C.) provoca un aumento de la circulación monetaria con la incorporación de la moneda romana e hispano-cartaginesa y la aparición de las primeras cecas ibéricas.

En el siglo II a.C. se extiende el uso de la moneda por el mundo ibérico y celtibérico, produciéndose el auge de las emisiones propias debido a la necesidad del ejército romano de financiar la conquista. Surgen cecas que acuñan con tipos ibéricos para pagar sus impuestos emitiendo moneda de plata (denario) y bronce (as, semis y cuadrante). En la Contestania sólo acuña moneda *Saiti* (Xàtiva). Las últimas amonedaciones ibéricas son bilingües, con leyendas latinas e ibéricas. Se considera que el fin de estas emisiones se produce en torno al 45 a.C., marcando el final de la Guerra Civil entre Pompeyo y César en España.

Moneda

El finançament de les despeses de guerra entre Roma i Cartago en la península va provocar que els ibers encunyaren moneda

L'ús de la moneda està poc desenvolupat en el món ibèric fins al segle III. Des del segle V circulen per la península monedes de diverses ciutats mediterrànies i les encunyades per les colònies peninsulars gregues (Empúries i Roses) i fenícies (Cadis i Eivissa). El pagament a les tropes romanes i cartagineses i als aliats indígenes durant la Segona Guerra Púnica (fi del segle III aC) provoca un augment de la circulació monetària amb la incorporació de la moneda romana i hispanocartaginesa i l'aparició de les primeres seques ibèriques.

En el segle II aC s'estén l'ús de la moneda pel món ibèric i celtibèric i es produeix l'apogeu de les emissions pròpies a causa de la necessitat de l'exèrcit romà de finançar la conquesta. Sorgeixen seques que encunyen amb tipus ibèrics per a pagar els seus impostos emetent moneda de plata (denari) i bronze (as, semis i quadrant). A la Contestània només encunya moneda *Saiti* (Xàtiva). Les últimes monedes ibèriques són bilingües, amb llegendes llatines i ibèriques. Es considera que la fi d'aquestes emissions es produeix al voltant del 45 aC, que marca la fi de la Guerra Civil entre Pompeu i Cèsar a Espanya.

As de *Saiti* con cabeza masculina en el anverso y con jinete lancero en el reverso
As de *Saiti* amb cap masculí en l'anvers i amb genet llancer en el revers

Recreación de la llamada "Tienda del Alfarero" de La Alcudia de Elche
 Recreació de l'anomenada "Tenda del terrissaire" de l'Alcúdia d'Elx

Los iberos y Roma

La conquista romana no supuso la anulación inmediata de la cultura ibérica

Cuando a finales del siglo III a.C. Roma venció a Cartago, los iberos perdieron para siempre su independencia. Las rebeliones contra los romanos de algunas zonas se sofocan a costa de una represión feroz. Sin embargo, el dominio político y el control de las actividades económicas y comerciales no significarán la anulación absoluta de la personalidad ibérica. Durante los siglos II y I a.C. se desarrollaron algunos rasgos que muestran su vigor. Uno de ellos es la producción de la cerámica decorada con estilo simbólico o "Elche-Archena", una de las señas de identidad de la Contestania. El universo mítico y religioso ibérico es plasmado en vasos fabricados y ornamentados en talleres del ámbito contestano, el principal de los cuales estuvo radicado en La Alcudia de Elche.

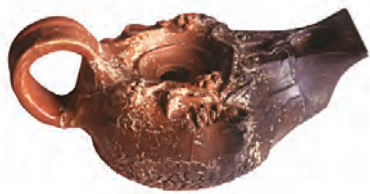
En esta antigua ciudad se descubrió una edificación que ilustra cómo, hacia el 100-75 a.C., coexisten la cultura romana y la autóctona, pese a que la primera va imponiendo poco a poco sus modelos. Se interpretó como una tienda de alfarero aunque podía haber sido un lugar de almacenaje. Junto a vajilla de mesa italiana de barniz negro, conocida como cerámica campaniense, se encontraron un buen número de piezas ibéricas con decoración simbólica.

Els ibers i Roma

La conquista romana no va suposar l'anul·lació immediata de la cultura ibèrica

Quan a la fi del segle III aC Roma va vèncer Cartago, els ibers van perdre per sempre la independència. Les rebel·lions contra els romans d'algunes zones se sufoquen a costa d'una repressió feroç. No obstant això, el domini polític i el control de les activitats econòmiques i comercials no significaran l'anul·lació absoluta de la personalitat ibèrica. Durant els segles II i I aC es desenvoluparen alguns trets que mostren el seu vigor. Un d'ells és la producció de la ceràmica decorada amb estil simbòlic o "Elx-Archena", una de les senyes d'identitat de la Contestània. L'univers mític i religiós ibèric es plasma en vasos fabricats i ornamentats en tallers de l'àmbit contestà, el principal dels quals va estar localitzat a l'Alcúdia d'Elx.

En aquesta antiga ciutat es va descobrir una edificació que il·lustra com, cap al 100-75 aC, coexistien la cultura romana i l'autòctona, malgrat que la primera va imposant a poc a poc els seus models. Es va interpretar com una tenda de terrissaire encara que podia haver estat un lloc d'emmagatzematge. A més de la vaixel·la de taula italiana de vernís negre, coneguda com a ceràmica campaniana, s'hi van trobar un bon nombre de peces iberes amb decoració simbòlica.

Lucerna itálica tardorpublicana. Tossal de Manises. Alicante
 Llàntria itálica tardorpublicana. Tossal de Manises. Alacant

Escritura bilingüe (ibérica-latina). Manifestación de la perduración de la lengua autóctona en un ambiente ya romanizado (principios del siglo I d.C.)
 Escripura bilingüe (ibèrica-llatina). Manifestació de la perdurabilitat de la llengua autòctona en un ambient ja romanitzat (principis del segle I dC)

La expresión escrita de la lengua ibérica, una de sus señas de identidad, se mantiene hasta bien entrado el siglo I d.C., cuando estas tierras hacía más de medio siglo que habían pasado de ser áreas de dominio a participar de la organización política y estructura económica del Imperio Romano. Un documento de primer orden de este hecho es un grafito bilingüe cuya palabra central es latina (se puede leer *amicus*) entre dos líneas en escritura ibérica, realizado sobre un plato cerámico de vajilla fina de mesa producida en el sur de Francia (la *terra sigillata*) que llega a Hispania en torno al 20-25 d.C.

En el cementerio del Fapegal, ligado al municipio de *Lucentum*, se depositan vasos cerámicos ibéricos (como recipientes cinerarios o formando parte de ajueres), algunos decorados con el estilo simbólico. Demuestra la persistencia de rasgos funerarios indígenas en un ambiente plenamente romanizado en las primeras décadas del siglo I d.C.

L'expressió escrita de la llengua ibèrica, un dels seus trets d'identitat, es manté ben entrat el segle I dC, quan aquestes terres feia més de mig segle que havien passat de ser àrees de domini a participar de l'organització política i de l'estructura econòmica de l'Imperi Romà. Un document de primer ordre d'aquest fet és un grafit bilingüe la paraula central del qual és llatina (s'hi pot llegir *amicus*) entre dues línies en escriptura ibèrica, realitzat sobre un plat ceràmic de vaixel·la fina de taula produïda en el sud de França (la *terra sigillata*) que arriba a Hispània al voltant del 20-25 dC.

En el cementeri del Fapegal, lligat al municipi de *Lucentum*, es dipositen vasos ceràmics ibèrics (com a recipients cineraris o formant part d'ajouers), alguns decorats amb l'estil simbòlic. Demostra la persistència de trets funeraris indígenes en un ambient plenament romanitzat en les primeres dècades del segle I dC.

Grafito bilingüe. Alrededores del Tossal de Manises. Alicante
 Grafit bilingüe. Voltants del Tossal de Manises. Alacant

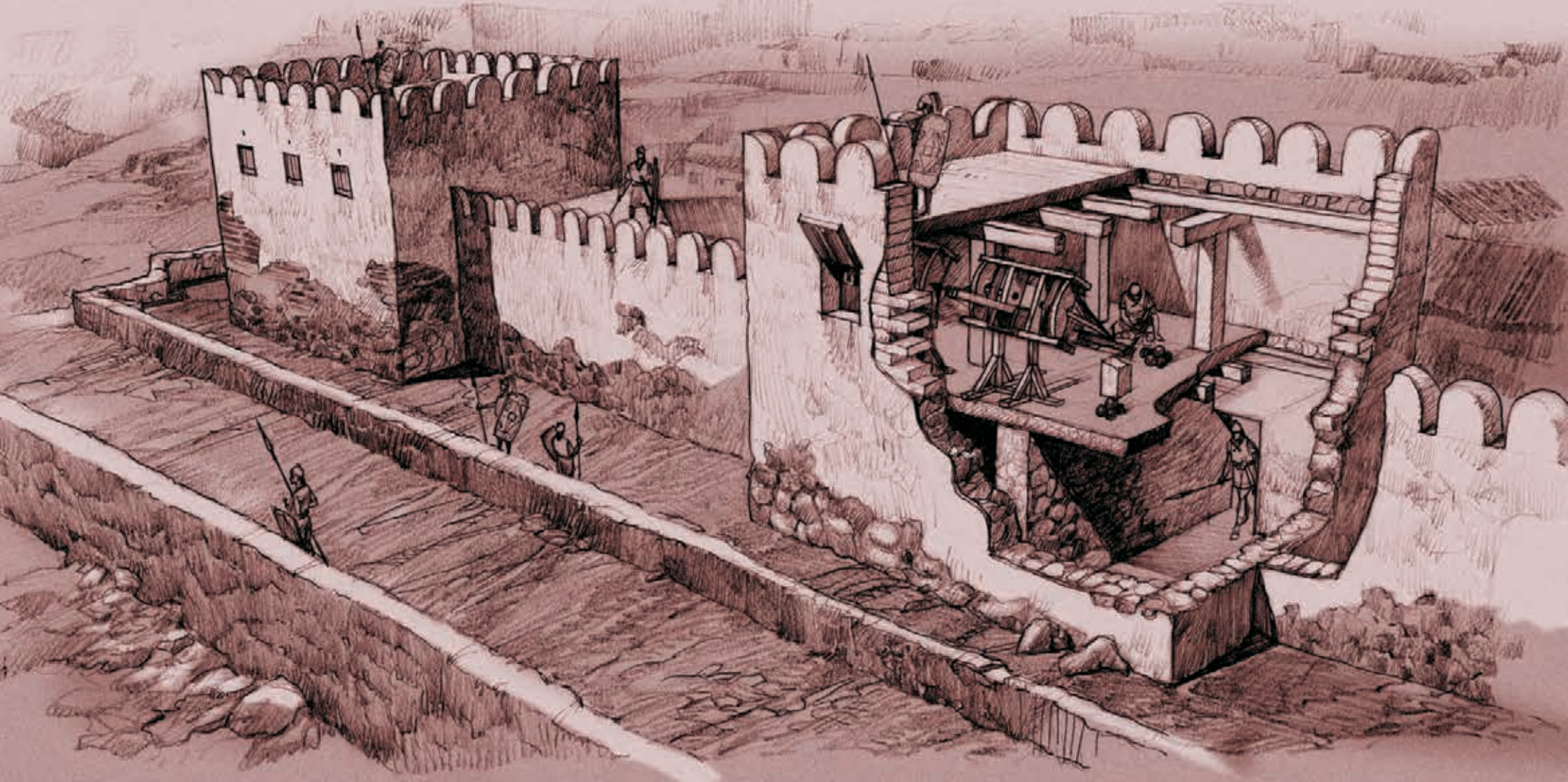

CULTURA ROMANA
CULTURA ROMANA

Muralla del Tossal de Manises de fines del siglo III a.C. con una torre seccionada en la que se observa una catapulta
Muralla del Tossal de Manises de la fi del segle III aC amb una torre seccionada en la qual s'observa una catapulta

Hispania. Hace 2.200 años

Roma inició el dominio de la Península Ibérica tras su victoria frente a los cartagineses durante la Segunda Guerra Púnica

Es posible que las tierras ibéricas alacantinas en los últimos decenios del siglo III a.C. formaran parte del dominio de Cartago. Algunos historiadores ubican en el Tossal de Manises la ciudad cartaginesa de *Akra-Leuka*. Aunque hay indicios de fuerte influencia púnica, por ejemplo en la construcción de cisternas y de la primera muralla conocida datada a finales del siglo III a.C., hoy todavía no es posible verificar tal identificación. Gran parte de la Segunda Guerra Púnica entre Cartago y Roma tuvo como escenario el este y sur peninsular. Su final en estas tierras vino tras la conquista de Cartagena, capital púnica, en el 209 a.C. Roma, vencedora, no abandonará ya el territorio conquistado.

Las fuentes clásicas no se refieren directamente al conflicto. La arqueología, sin embargo, ha detectado abandonos de poblados (Serreta, Escuera y probablemente el Tossal de Manises) que pueden estar relacionados con los acontecimientos de la guerra o con la represión romana inmediatamente posterior.

Las tierras de la Contestania pasaron a formar parte en el año 197 a.C. de la Provincia Hispana Citerior. Los núcleos ibéricos fueron considerados ciudades estipendiarias en las que los habitantes eran meros súbditos sin derechos y obligados al pago de tributos.

Hispania. Fa 2.200 anys

Roma va iniciar el domini de la península Ibèrica després de vèncer els cartaginesos durant la Segona Guerra Púnica

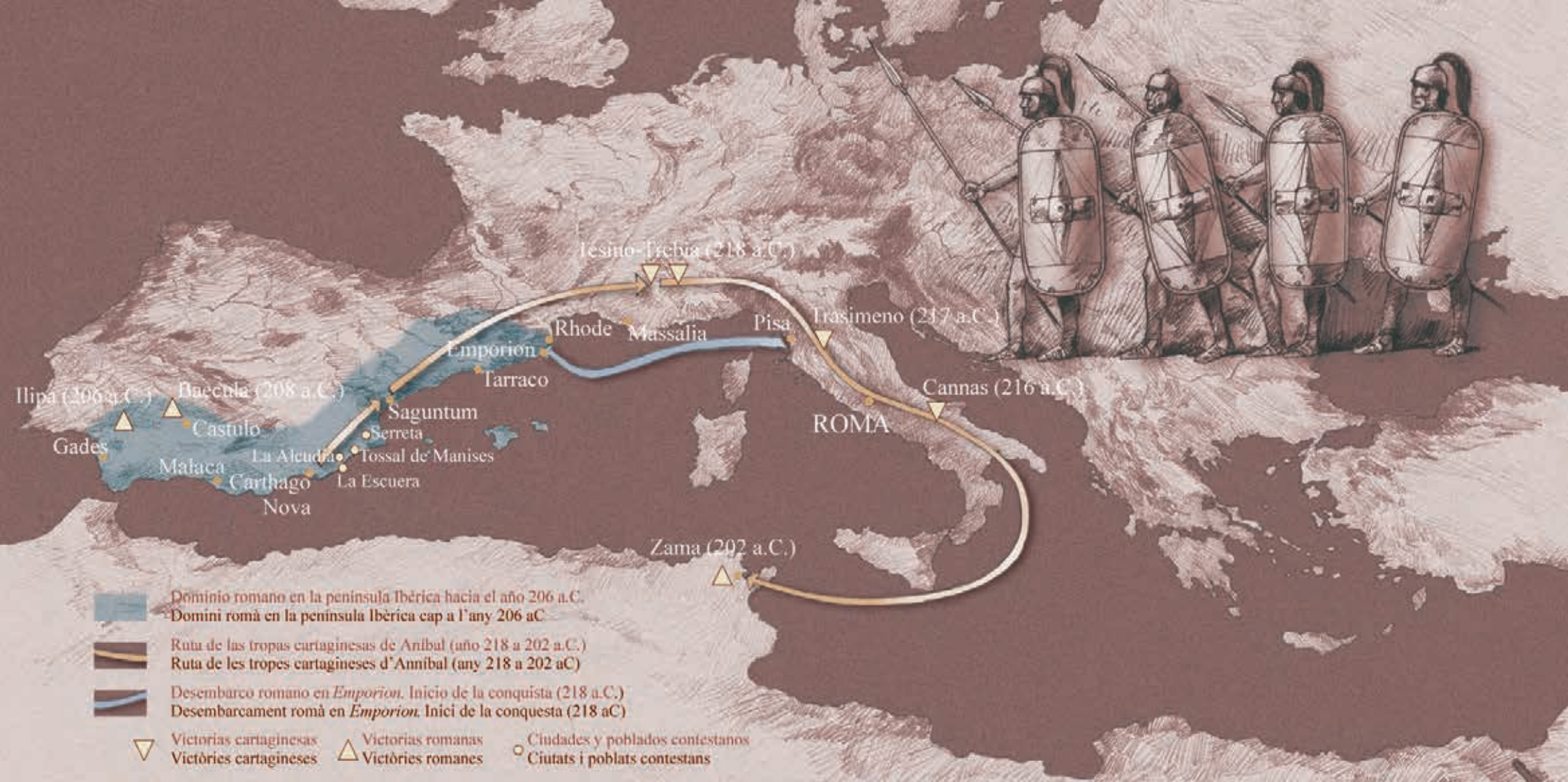
És possible que les terres ibèriques alacantines, els darrers decennis del segle III aC, formaren part del domini de Cartago. Alguns historiadors ubiquen al Tossal de Manises la ciutat cartaginesa d'*Akra-Leuka*. Encara que hi ha indicis de forta influència púnica, per exemple en la construcció de cisternes i de la primera muralla coneguda datada a la fi del segle III aC, hui encara no és possible verificar tal identificació. Gran part de la Segona Guerra Púnica entre Cartago i Roma va tenir com a escenari l'est i sud peninsular. El seu final en aquestes terres va venir després de la conquesta de Cartagena, capital púnica, en el 209 aC. Roma, vencedora, no va abandonar ja el territori conquistat.

Les fonts clàssiques no es refereixen directament al conflicte. No obstant això, l'arqueologia ha detectat abandonaments de poblats (Serreta, Escuera i probablement el Tossal de Manises) que poden estar relacionats amb els esdeveniments de la guerra o amb la repressió romana immediatament posterior.

Les terres de la Contestània van passar a formar part en l'any 197 aC de la província hispana Citerior. Els nuclis ibèrics van ser considerats ciutats estipendiàries en què els habitants eren mers súbdits sense drets i obligats al pagament de tributs.

Denario romano con representación de Roma en el anverso y Júpiter sobre quadriga en el reverso
Denari romà amb representació de Roma en l'anvers i Júpiter sobre quadriga en el revers

La Segunda Guerra Púnica
La segona Guerra Púnica

La Romanización

Durante los siglos II y I a.C., se gestará la sustitución de la cultura ibérica por la plenamente romana

Este proceso culminará, política, económica y socialmente con Augusto, el primer emperador, en torno al cambio de Era.

Las fuentes históricas y arqueológicas confirman la llegada de itálicos a Hispania y la creación de ciudades plenamente romanas desde finales del siglo II a.C. que van a transformar de manera decisiva el medio indígena. Asimismo, algunos iberos que lucharon como aliados de los romanos obtuvieron la ciudadanía en fechas tempranas lo que supuso un medio de integración.

En este sentido, la persistencia e incluso vigor de la cultura autóctona ibérica no contradice el hecho de que las élites ibéricas se adaptan a las estructuras romanas como medio de promoción social y adopten las formas externas que trae el nuevo poder. Un ejemplo claro lo hallamos en un mosaico de La Alcudia de Elche. Un pavimento romano, de estilo helenístico, de finales del siglo II a.C. en el que aparecen nombres iberos escritos en grafía latina; una muestra de asimilación de los gustos e integración en el ciclo histórico que en estas tierras acaba de comenzar.

Otro signo material de la incorporación al orden romano es la masiva introducción de productos italianos, como el vino o las vajillas de mesa (campanienses recubiertas de barniz negro, copas y vasos llamados de paredes finas) y de cocina (cazuelas, ollas) además de otros elementos, muy raros anteriormente, como las lucernas. El comercio está dominado por agentes romanos o itálicos.

La romanització

Durant els segles II i I aC, es gestará la substitució de la cultura ibèrica per la plenament romana

Aquest procés culminará, política, econòmica i socialment amb August, el primer emperador, al voltant del canvi d'era.

Les fonts històriques i arqueològiques confirmen l'arribada d'itàlics a Hispània i la creació de ciutats plenament romanes des de la fi del segle II aC que transformaran de manera decisiva el medi indígena. Així mateix, alguns ibers que van lluitar com a aliats dels romans van obtenir la ciutadania en dates primerenques cosa que va suposar un mitjà d'integració.

En aquest sentit, la persistència i fins i tot vigor de la cultura autòctona ibèrica no contradie el fet que les elits ibèriques s'adapten a les estructures romanes com a mitjà de promoció social i adopten les formes externes que du el nou poder. Un exemple clar el trobem en un mosaic de l'Alcúdia d'Elx, un paviment romà d'estil hel·lenístic, de la fi del segle II aC, en què apareixen noms ibers escrits en grafia llatina; una mostra d'assimilació dels gustos i d'integració en el cicle històric que en aquestes terres acabava de començar.

Altre signe material de la incorporació a l'ordre romà és la introducció massiva de productes itàlics, com el vi o les vajelles de taula (campanianes recobertes de vernís negre, copes i gots anomenats de parets fines) i de cuina (cassoles, olles) a més d'altres elements, molt rars anteriorment, com les llànties. El comerç està dominat per agents romans o itàlics.

Fragmento de texto latino sobre cerámica de tradición ibérica. *Lucentum*. Alicante
Fragment de text llatí sobre ceràmica de tradició ibèrica. *Lucentum*. Alacant

El Imperio Romano en época del emperador Trajano (98-117)

L'imperi romà en època de l'emperador Trajà (98-117)

	Rutas marítimas principales Rutes marítimes principals		Vía Augusta Via Augusta
	Vías terrestres principales Vies terrestres principals		Vías secundarias Vies secundàries
	Puerto Port		Posible vía costera Possible via costanera
Tarraconensis	Provincias Províncies		Ciudad Ciutat
Tarraco	● Capitales de Provincia Capitals de Província		Mansiones, stations viarias y entidades de población menor Mansions, stations viàries i entitats de població menor
Tarraco	○ Otras ciudades Altres ciutats		

El territorio del SE peninsular en época romana
El territori del sud-est peninsular en època romana

El Imperio

[...] Sequens Ilicitanus Allonem habet et Lucentiam et unde ei nomen est Ilicem.

Hic iam terrae magis in altum eunt, latioremq̄ quam fuerat Hispaniam faciunt.

(...) El siguiente [golfo] Ilicitano, contiene [las ciudades] de Alone, Lucentum e Ilici, de donde le viene el nombre. Aquí ya las tierras avanzan sobre el mar, y hacen a Hispania más ancha de lo que era.

Pomponio Mela (principios del siglo I). De Chorographia.

(...) El següent [golf] Ilicità, conté [les ciutats] d'Alone, Lucentum i Ilici, d'on li ve el nom. Ací ja les terres avancen sobre el mar, i fan a Hispània més ampla del que era.

Pomponi Mel·la (principis del segle I). De Chorographia.

El Imperio romano se inicia con la llegada de Augusto al poder y el establecimiento del gobierno personal, acabando así con la etapa de la República gobernada por el Senado de Roma

Durante gran parte de su historia, los habitantes del Imperio, de pueblos y culturas muy diversas y distinto grado de desarrollo, compartieron la conciencia de ser romanos y pertenecer a un orden eterno y universal.

El momento de esplendor es el que conocemos como Alto Imperio (27 a.C.-235 d.C.), cuando impera la *pax romana*, la estabilidad política y social, se alcanza la máxima extensión territorial y la mayor vitalidad económica. En el siglo III el Imperio experimenta una profunda crisis que afectó a todas las esferas de la vida: inestabilidad fronteriza, política (usurpaciones y guerras civiles), económica y social.

Con las reformas de Diocleciano (284-305) se inicia el período del Bajo Imperio. El siglo IV es un período de cierta estabilidad pero no se evita la quiebra del modelo surgido siglos antes y se produce la división del Imperio (395). A partir de ese momento, el Imperio de Occidente, invadido por pueblos foráneos, acelera su declive hasta el año 476 cuando se produce el acta de defunción con la deposición del último emperador: Rómulo Augústulo.

L'Imperi

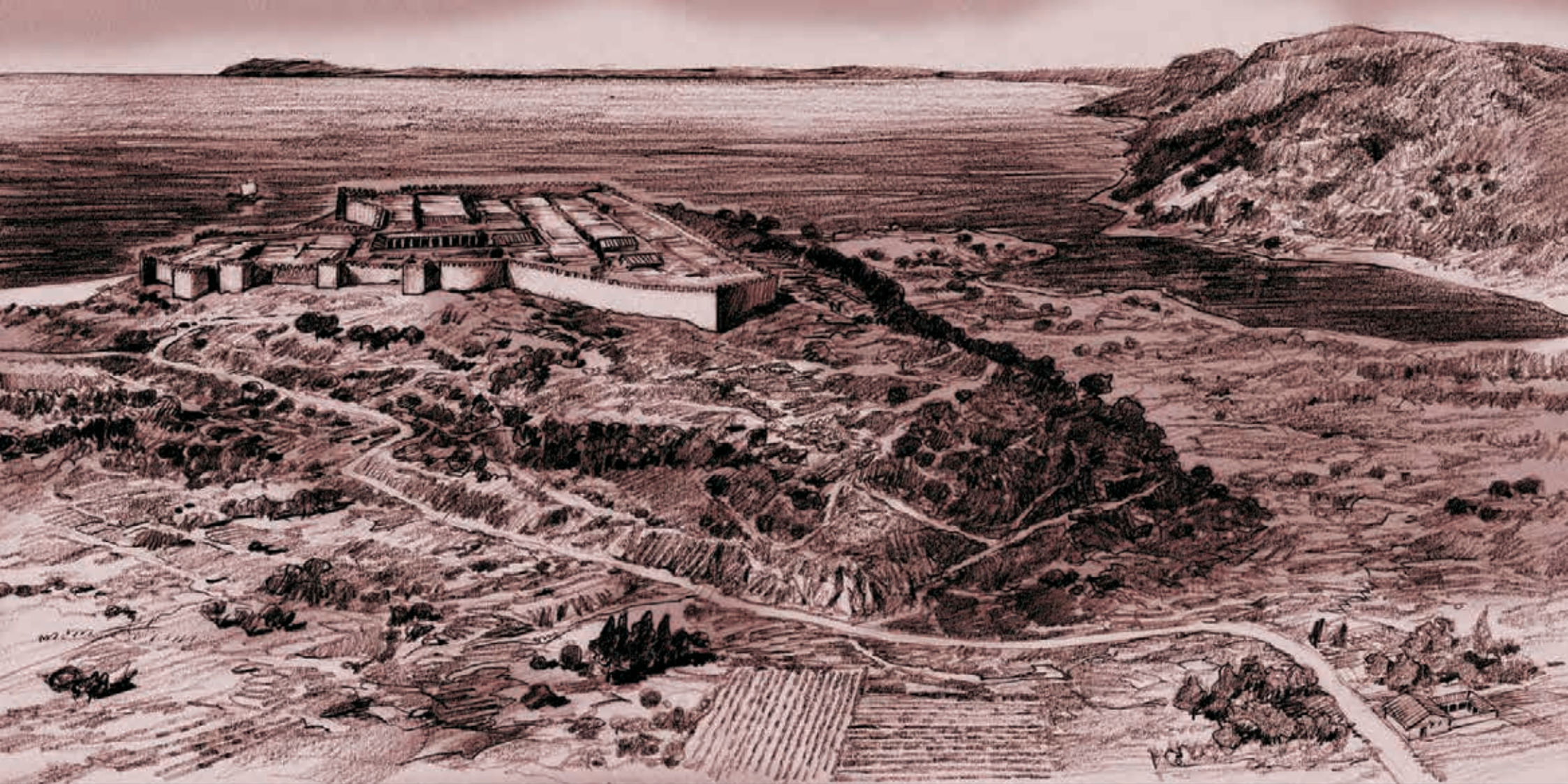
L'Imperi romà es va iniciar amb l'arribada d'August al poder i l'establiment del govern personal. Així es va acabar amb l'etapa de la República governada pel Senat de Roma

Durant gran part de la seua història, els habitants de l'Imperi, de pobles i cultures molt diverses i distint grau de desenvolupament, van compartir la consciència de ser romans i pertànyer a un ordre etern i universal.

El moment d'esplendor és el que coneixem com Alt Imperi (27 aC-235 dC), quan impera la *pax romana*, l'estabilitat política i social, i s'arriba a la màxima extensió territorial i a la major vitalitat econòmica. En el segle III l'Imperi experimenta una profunda crisi que va afectar a totes les esferes de la vida: inestabilitat fronterera, política (usurpacions i guerres civils), econòmica i social.

Amb les reformes de Dioclecian (284-305) s'inicia el període del Baix Imperi. El segle IV és un període de certa estabilitat, però no s'evita el trencament del model sorgit segles abans i es produeix la divisió de l'Imperi (395). A partir d'aquest moment, l'Imperi d'Occident, envaït per pobles forans, accelera la seua decadència fins l'any 476 quan es produeix l'acta de defunció amb la deposició de l'últim emperador: Ròmul Augústul.

Vista de *Lucentum* a principios del siglo I
 Vista de *Lucentum* a principios del siglo I

Lucentum

A partir de las áreas excavadas hasta la actualidad, *Lucentum* nos acerca la estructura y evolución urbanas de una ciudad romana alicantina

La primera intervención romana sobre el núcleo previo consiste en la creación de una muralla a finales del siglo II a.C. A partir de la segunda mitad del siglo I a.C. podemos constatar la transformación del espacio interior según el modelo romano: retícula de calles de trazado casi ortogonal y edificaciones de su tipología arquitectónica.

El ascenso al rango de municipio, en época de Augusto, trajo consigo el impulso urbano que la nueva situación jurídica demandaba: se construyeron el foro, cloacas en las calles principales, una nueva puerta de acceso a la ciudad, templos, termas, y se derribaron tramos de murallas para permitir la expansión de la ciudad. Es decir, intervenciones edilicias que permiten el pleno desarrollo de la forma de vida romana. Su riqueza deriva de la explotación agrícola y pesquera a través de las villas del territorio que administra y su papel como centro portuario-comercial.

Sin embargo, *Lucentum* entrará pronto en crisis. Dificultades debidas a la competencia económica de otros núcleos de población cercanos le restan capacidad comercial. Antes de que acabe el siglo I los síntomas de decadencia son claros (cegamiento de las cloacas) y al principio del siglo III es una ciudad casi abandonada.

Lucentum

A partir de les àrees excavades fins l'actualitat, *Lucentum* ens acosta l'estructura i l'evolució urbana d'una ciutat romana alacantina

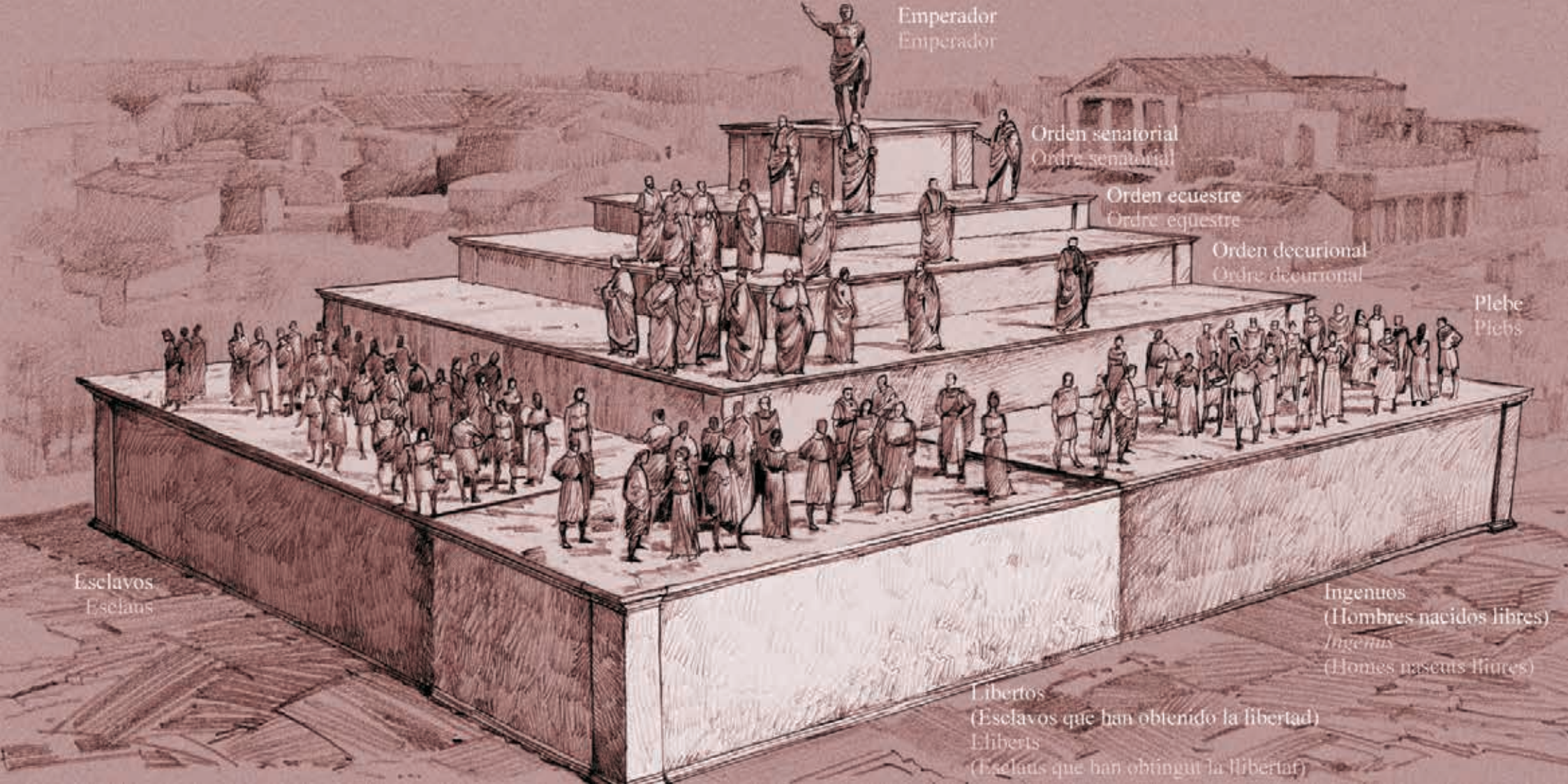
La primera intervenció romana sobre el nucli previ consisteix en la creació d'una muralla a la fi del segle II aC. A partir de la segona meitat del segle I aC podem constatar la transformació de l'espai interior segons el model romà: retícula de carrers de traçat quasi ortogonal i edificacions de la seua tipologia arquitectònica.

L'ascens al rang de municipi, en època d'August, va produir l'impuls urbà que la nova situació jurídica demanava: s'hi construïren el fòrum, clavegueres en els carrers principals, una nova porta d'accés a la ciutat, temples, termes i es van enderrocar trams de muralles per a permetre l'expansió de la ciutat. És a dir, intervencions edilícies que permeten el ple desenvolupament de la forma de vida romana. La seua riquesa deriva de l'explotació agrícola i pesquera a través de les vil·les del territori que administra i del paper de centre portuari-comercial.

No obstant això, *Lucentum* entrarà aviat en crisi. Dificultats motivades per la competència econòmica d'altres nuclis de població propers li resten capacitat comercial. Abans que acabe el segle I els símptomes de decadència són clars (cegament de les clavegueres) i al principi del segle III és una ciutat gairebé abandonada.

Inscripción funeraria de *P. Astranius Venustus*. *Lucentum*. Alicante
 Inscripció funerària de *P. Astranius Venustus*. *Lucentum*. Alacant

Estructura social
Estructura social

Sociedad

Los estratos superiores de la sociedad estaban fijados en categorías privilegiadas u ordines definidas por nacimiento, estatus jurídico (plena ciudadanía) y grados de riqueza

Los miembros de estos órdenes (senatorial, ecuestre y decurional) ocupaban los cargos de la estructura administrativa y política del Imperio.

Por debajo estaba el grueso de la población, la plebe, integrada por individuos libres de variada condición legal (ciudadanos o no), cualificación y nivel de renta, los libertos y los esclavos. Muchos individuos libres con pocos recursos vivían en condiciones de dependencia de los miembros más acomodados (relación de patrono-cliente), o de la caridad pública gracias a los repartos de dinero o grano.

En esta sociedad, un grupo peculiar fue el de los libertos (ex esclavos) enriquecidos. Sin derecho de ciudadanía, tenían vetado su ingreso en la elite, pero se equipararon a ella ejerciendo los sacerdocios del culto imperial y el evergetismo (financiación de obras o actos públicos por parte de particulares).

Las inscripciones son documentos importantes para conocer la sociedad romana sobre todo a escala regional o local. Independientemente de su carácter (funerarias, conmemorativas, votivas, etcétera.) en ellas se refleja la condición social, rangos administrativos, relaciones familiares, origen, etcétera.

Inscripción del liberto *M. Popilius Onyx*. Proviene de *Lucentum*
Inscripció del llibert *M. Popilius Onyx*. Prové de *Lucentum*

Societat

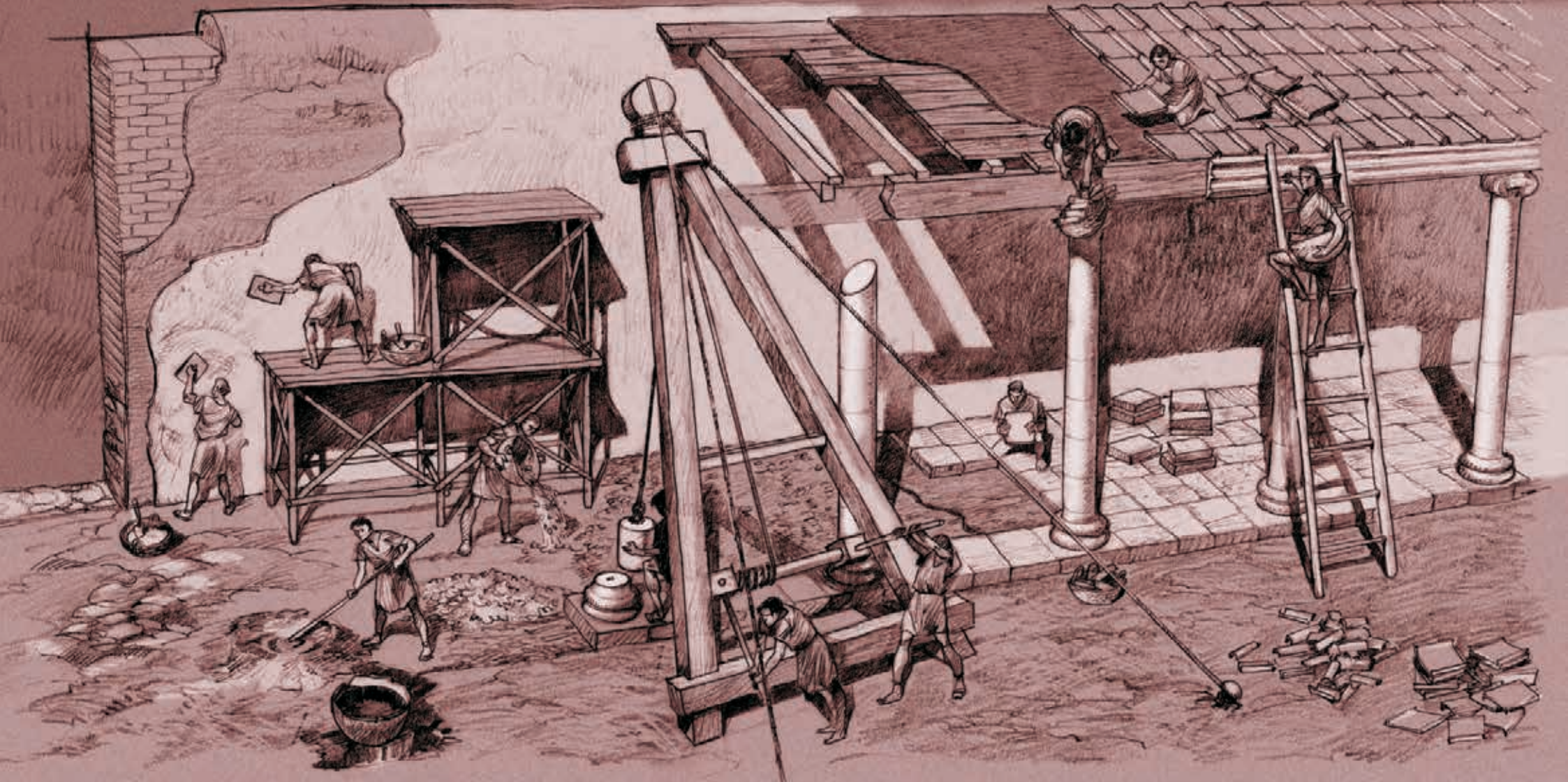
Els estrats superiors de la societat estaven fixats en categories privilegiades o ordines definides per naixement, estatus jurídic (plena ciutadania) i graus de riquesa

Els membres d'aquests ordres (senatorial, eqüestre i de la decúria) ocupaven els càrrecs de l'estructura administrativa i política de l'Imperi.

Per sota estava el gros de la població, la plebs, integrada per individus lliures de variada condició legal (ciutadans o no), qualificació i nivell de renda, els lliberts i els esclaus. Molts individus lliures amb pocs recursos vivien en condicions de dependència dels membres més acomodats (relació de patró-client), o de la caritat pública gràcies als repartiments de diners o gra.

En aquesta societat, un grup peculiar va ser el dels lliberts (exesclaus) enriquits. Sense dret de ciutadania, tenien vetat l'ingrés en l'elit, però s'hi van equiparar exercint els sacerdocis del culte imperial i l'evergetisme (finançament d'obres o actes públics per part de particulars).

Les inscripcions són documents importants per a conèixer la societat romana sobretot a escala regional o local. Independentment del seu caràcter (funeràries, commemoratives, votives, etcétera.) en elles es reflectien la condició social, els rangs administratius, les relacions familiars, l'origen, etcétera.

Recreación de la construcción del pórtico del foro de *Lucentum*
 Recreació de la construcció del pòrtic del fórum de *Lucentum*

La construcción

Uno de los grandes logros de la arquitectura romana se basa en la sistemática puesta en obra de los morteros de cal y en especial el hormigón (*opus caementicium*)

La aplicación de morteros de cal permitieron edificaciones más sólidas y audaces que han suscitado la admiración en todo tiempo.

La arquitectura romana en Alicante utiliza piedras locales. Con ellas se realizan también los elementos arquitectónicos, tanto estructurales (columnas) como decorativos (cornisas, frisos moldurados) de las edificaciones públicas o privadas. El mármol se emplea sobre todo como revestimiento decorativo interior.

Para los muros de piedra el aparejo predominante es la mampostería irregular o regular (*opus vitatum*). Tanto paredes como elementos arquitectónicos estaban revocados con capa de mortero de cal o estuco, y pintados. No es infrecuente el empleo de adobes.

Dada la abundancia de piedra de fácil labra (calizas blancas y areniscas), el ladrillo se utilizó sólo en algunas partes concretas de edificios: pavimentos, partes de las salas calientes de las termas... La teja, plana y curva, cubre los edificios pero no serían infrecuentes aquellos con cubierta plana de tierra amasada. La tierra batida con cal es asimismo un material muy empleado para pavimentaciones tanto viarias (por ejemplo muchas calles de *Lucentum*) como interiores, sin olvidar otros de mejor calidad pero menos frecuentes: piedra labrada, mosaico, mortero, etcétera.

La construcció

Una de les grans consecucions de l'arquitectura romana es basa en la utilització sistemàtica del morter de calç i en especial del formigó (*opus caementicium*)

L'aplicació de morters de calç va permetre edificacions més sòlides i audaces que han suscitat l'admiració en tots els temps.

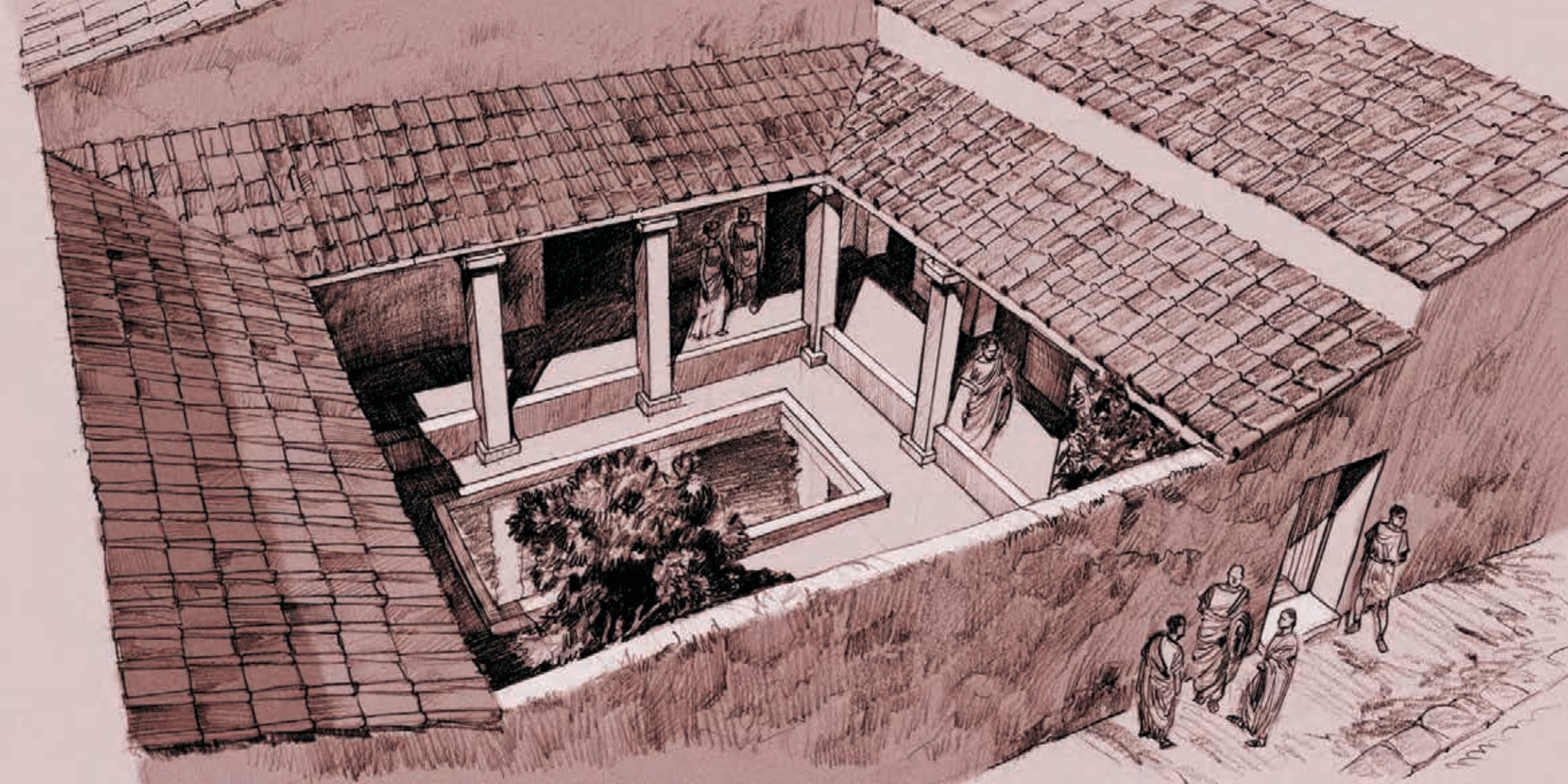
L'arquitectura romana a Alacant utilitza pedres locals. Amb elles es realitzen també els elements arquitectònics, tant estructurals (columnes) com decoratius (cornises, frisos moldurats) de les edificacions públiques o privades. El marbre s'empra sobretot com a revestiment decoratiu interior.

Per als murs de pedra l'aparell predominant és la maçoneria irregular o regular (*opus vitatum*). Tant parets com elements arquitectònics estaven arrebossats amb capa de morter de calç o estuc, i pintats. No és infreqüent la utilització de toves.

Atesa l'abundància de pedra de fàcil talla (calcàries blanques i gres), la rajola es va utilitzar solament en algunes parts concretes dels edificis: paviments, parts de les sales calentes de les termes... La teula, plana i corba, cobreix els edificis però no serien infreqüents aquells amb coberta plana de terra pastada. La terra batuda amb calç és així mateix un material molt emprat per a pavimentacions tant viàries (per exemple moltes carrers de *Lucentum*) com interiors, sense oblidar altres de millor qualitat però menys freqüents: pedra treballada, mosaic, morter, etcétera.

Basa àtica del foro de *Lucentum*. Alicante
 Base àtica del fórum. *Lucentum*. Alacant

Reconstrucción de la *Domus* del Peristilo de *Lucentum*
 Reconstrucció de la *Domus* del Peristil de *Lucentum*

La domus

La domus era la vivienda familiar urbana nacida y desarrollada en Italia que se extendió a las provincias como un elemento claro y rotundo de romanización

La *domus* tipo básicamente se componía de un pequeño distribuidor descubierto (*atrium*) alrededor del cual se ordenan la cocina (y junto a ella eventualmente las letrinas), los dormitorios (*cubicula*), el comedor (*triclinium*) y otras dependencias destinadas a recepción y despacho del propietario (*tablinum*). En la parte trasera puede existir un pequeño huerto que se convierte, en las casas con más posibilidades económicas, en un patio porticado (peristilo) rodeado también de aquellas habitaciones privadas y semipúblicas.

Este esquema de vivienda varía según las zonas o el período histórico. Así, por ejemplo, las *domus* de Alicante presentan amplios peristilos (en *Ilici* y *Lucentum*) y no se documentan los atrios, quizá porque las casas excavadas son de un período (siglo I) en el que esa pieza ha dejado de ser el elemento principal de articulación de la vivienda.

Las *domus* amplias pertenecían a las familias acomodadas. Según su nivel de riqueza pueden estar ornamentadas con magníficas pinturas murales y espléndidos mosaicos. Las clases menos favorecidas habitaban pequeñas viviendas con escasas habitaciones o una sola, como la que solía existir en el piso superior de las tiendas o *tabernae*.

Pintura mural. *Lucentum*. Alicante
 Pintura mural. *Lucentum*. Alacant

La domus

La domus era l'habitatge familiar urbà nascut i desenvolupat a Itàlia que es va estendre a les províncies com a un element clar i rotund de romanització

La *domus* tipus bàsicament està integrada per un petit distribuïdor descobert (*atrium*) al voltant del qual s'ordenen la cuina (i al costat eventualment les latrines), els dormitoris (*cubicula*), el menjador (*triclinium*) i altres dependències destinades a recepció i despatx del propietari (*tablinum*). En la part posterior podia existir un petit hort que es converteix, en les cases amb més possibilitats econòmiques, en un pati porticat (peristil) envoltat també de les habitacions privades i semipúbliques.

Aquest esquema d'habitatge varia segons les zones o el període històric. Així per exemple les *domus* d'Alacant presenten amplis peristils (a *Ilici* i *Lucentum*) i no es documenten els atris, potser perquè les cases excavades són d'un període (segle I) en què han deixat de ser l'element principal d'articulació de l'habitatge.

Les *domus* amples pertanyien a les famílies acomodades. Segons el nivell de riquesa podien estar ornamentades amb magnífiques pintures murals i espléndids mosaics. Les classes menys afavorides ocupaven petits habitatges amb escasses habitacions o una de sola, com la que solia existir en el pis superior de les tendes o *tabernae*.

Recreación de una cocina romana
Recreació d'una cuina romana

Cocina y mesa

Las costumbres y la dieta culinaria dependían del grado de riqueza de los grupos sociales

La alimentación de la gran mayoría de la población estaba constituida por el pan, aceite, legumbres, hortalizas, verduras, huevos, leche, queso, frutas, frutos secos y vinos de baja calidad. Las salsas de pescado y los salazones eran básicos en las costumbres culinarias. Las carnes eran consumidas regularmente por los estratos sociales de mayor poder adquisitivo. Para éstos, la cocina romana era muy sofisticada según conocemos por obras de tratadistas romanos como Apicio.

El ámbito destinado a la cocina en las *domus* era muy sencillo: una estructura de albañilería sobre la que se encendía el fuego para guisar o freír con recipientes apoyados en trípodes, o para asar por medio de parrillas. El menaje de cocina se componía fundamentalmente de ollas y cazuelas para guisar; marmitas para guisar o freír; morteros, fuentes, coladores para preparar alimentos o aderezarlos; ánforas, *lebes* y *pelvis* para almacenar o conservar alimentos. La mayoría de estos recipientes podían tener funciones diferentes.

Gran parte de los recipientes y utensilios de cocina fueron fabricados en talleres locales o regionales, pero desde el inicio de la presencia romana y a lo largo del Imperio se comercializaron de manera masiva producciones estandarizadas de Italia (del II a.C. al I d.C.) y norte de África (desde el siglo I al V).

Cuina i taula

Els costums i la dieta culinària depenien del grau de riquesa dels grups socials

L'alimentació de la gran majoria de la població estava constituïda pel pa, oli, llegums, hortalisses, verdures, ous, llet, formatge, fruites, fruits secs i vins de baixa qualitat. Les salses de peix i les salaons eren bàsiques en els costums culinaris. Les carns eren consumides regularment pels estrats socials de major poder adquisitiu. Per a aquests, la cuina romana era molt sofisticada segons coneixem per obres de tractadistes romans com Apici.

L'àmbit destinat a la cuina en les *domus* era molt senzill: una estructura d'obra sobre la qual s'encenia el foc per a guisar o fregir amb recipients recolzats en trípodes o per a rostir mitjançant graelles. El parament de cuina estava constituït fonamentalment per olles i cassoles per a guisar; marmites per a guisar o fregir; morters, plàteres i coladors per a preparar aliments o adobar-los; i les àmfores, *lebes* i *pelvis* per a emmagatzemar o conservar aliments. La majoria d'aquests recipients podien tenir funcions diferents.

Gran part dels recipients i utensilis de cuina van ser fabricats en tallers locals o regionals, però des de l'inici de la presència romana i al llarg de l'Imperi es van comercialitzar de manera massiva produccions estandaritzades d'Itàlia (del II aC al I dC) i nord d'Àfrica (des del segle I al V).

Cazo de plata. *Lucentum*. Alicante
Cullerot de plata. *Lucentum*. Alacant

En las *domus*, la habitación más privada era el dormitorio o *cubiculum*; se destinaba, entre otras cosas, al cuidado personal

En les *domus*, l'habitació més privada era el dormitori o *cubiculum*; es destinava, entre altres coses, a la cura personal

Vida cotidiana

Muchos de los objetos hallados en los yacimientos romanos nos revelan aspectos de la vida cotidiana de sus habitantes

Espesos de bronce, frascos de vidrio para perfumes y varillas de la misma materia para remover los perfumes oleosos, alfileres de hueso o metal para sujetar los cabellos, peines, pinzas, etcétera, son elementos que dejan entrever el cuidado personal, sobre todo femenino.

El vestido oficial por excelencia de los hombres libres era la toga y bajo ésta llevaban una túnica. El vestido de la mujer era la *stola* una especie de larga túnica sin mangas y sobre ella un manto de lana (*palla*). La población más pobre o servil sólo vestía túnicas.

Como complemento al vestido, las mujeres sobre todo, usaban multitud de adornos: collares, anillos, brazaletes, aros, pendientes de oro, plata, etcétera. Los hombres llevaban hasta la mayoría de edad las *bullae*, especie de colgante o amuleto y de adultos, anillos. En cuanto al calzado el tipo más frecuente era la *solea* o *caliga* (sandalias).

Multitud de objetos hallados en los yacimientos romanos nos sugieren actividades de la vida diaria como los punzones para escribir en tablillas de cera, los dados de hueso para el juego, etcétera.

Vida quotidiana

Molts dels objectes trobats en els jaciments romans ens revelen aspectes de la vida quotidiana dels seus habitants

Espills de bronze, flascons de vidre per a perfums i varetes de la mateixa matèria per a remenar els perfums olíosos, agulles d'os o metall per a subjectar els cabells, pintes, pinces, etcétera. són elements que deixen entreveure la cura personal, sobretot femenina.

El vestit oficial per excel·lència dels homes lliures era la toga i sota aquesta duïen una túnica. El vestit de la dona era la *stola*, una mena de llarga túnica sense mànegues i sobre ella un mantell de llana (*palla*). La població més pobre o servil solament vestia túniques.

Com a complement al vestit, les dones sobretot, usaven multitud d'adorns: collars, anells, braçalets, cercolets, arracades d'or, de plata, etcétera. Els homes duïen fins la majoria d'edat les *bullae*, espècie de penjoll o amulet i d'adults, anells. Quant al calçat, el tipus més freqüent era la *solea* o *caliga* (sandàlies).

Multitud d'objectes trobats en els jaciments romans ens suggereixen activitats de la vida diària com els punxons per a escriure en tauletes de cera, els daus d'os per al joc, etcétera.

Espejo de bronce. *Lucentum*. Alicante

Espill de bronze. *Lucentum*. Alacant

Proceso de preparación de paredes y aplicación de la decoración pictórica en una habitación
 Procés de preparació de parets i aplicació de la decoració pictòrica en una habitació

Pintura mural y mosaico

Dos de los elementos más característicos de la decoración arquitectónica romana son la pintura mural y el mosaico

La pintura mural romana no ha de ser considerada como un hecho excepcional y aislado pues estaba presente en la mayoría de los revocos finales de los edificios, ya fuesen públicos o privados, siendo su función principal la de embellecer el aspecto grosero que ofrecían las paredes desnudas construidas con piedra, ladrillo, hormigón o adobes.

La pintura se aplicaba sobre una o varias capas de mortero según la técnica del fresco, temple o encausto. Los colores eran de origen mineral la mayoría y alguno obtenido de materias orgánicas.

Los pavimentos musivos son un recurso decorativo mucho más costoso que la pintura y por ello no es tan abundante en las ciudades o villas. Existen varios tipos de mosaico: el *tesselatum* a base de cubos de mármol o caliza que componen figuras en blanco y negro o policromas, el *sectile* realizado con trozos de mármol de colores formando composiciones geométricas y el *opus signinum* con teselas incrustadas en mortero con trozos cerámicos formando figuras geométricas o estilizaciones animales e incluso palabras.

Pintura mural i mosaic

Dos dels elements més característics de la decoració arquitectònica romana són la pintura mural i el mosaic

La pintura mural romana no ha de ser considerada com un fet excepcional i aïllat, ja que estava present en la majoria dels arrebossats finals dels edificis, ja foren públics o privats. La seua funció principal era la d'embellir l'aspecte grollor que oferien les parets nues construïdes amb pedra, rajola, formigó o toves.

La pintura s'aplicava sobre una o diverses capes de morter segons la tècnica del fresc, temple o encaustic. La majoria dels colors eren d'origen mineral i alguns s'obtenien de matèries orgàniques.

Els paviments musius són un recurs decoratiu molt més costós que la pintura i per això no són tan abundants en les ciutats o vil·les. Existeixen diversos tipus de mosaic: el *tesselatum*, a base de cubs de marbre o calcària que formen figures en blanc i negre o policromes, el *sectile*, realitzat amb trossos de marbre de colors formant composicions geomètriques i l'*opus signinum*, amb tesselles incrustades en morter amb trossos ceràmics formant figures geomètriques o estilitzacions animals i fins i tot paraules.

Fragmento de pintura mural. Tossal de Manises. Alicante
 Fragment de pintura mural. Tossal de Manises. Alacant

Recreación hipotética de la necrópolis de *Lucentum*
 Recreació hipotètica de la necròpolis de *Lucentum*

Necrópolis

Los romanos practicaron los ritos de incineración e inhumación

Por ley las necrópolis debían estar situadas fuera de los límites de la ciudad pero la costumbre romana no las desplazó lejos sino que se situaron junto a los caminos de acceso en los tramos inmediatos a las murallas o límites urbanos.

El ritual funerario utilizado en un primer momento en el mundo romano fue el de la inhumación; más tarde, la incineración adquirió mayor importancia, para decaer, a partir del siglo II, retomándose de nuevo el rito de la inhumación.

La práctica de ambos ritos conllevaba una variada gama de tipos de sepultura. En la incineración, los restos se depositaban normalmente en urnas, con cubrición externa diversa. Los inhumados reposaban (con o sin ataúd de madera) en sepulcros cubiertos de tejas, en ánforas o sarcófagos de diversos materiales (plomo, mármol) y grado de ornamentación.

En el Alto Imperio fundamentalmente, los monumentos funerarios, pertenecientes al segmento social más alto, daban a los cementerios un aspecto de ciudad de los muertos junto a la de los vivos. Presentan una amplia gama de tipos (en forma de torres a veces con estatuas de los difuntos, recintos familiares, aras de gran tamaño, etcétera), aunque en nuestras tierras se han conservado fragmentariamente.

Urna cineraria de plomo con tapadera. Alrededores de *Ilici*
 Urna cinerària de plom amb tapadora. Voltants d'*Ilici*

Necròpolis

Els romans van practicar els ritus d'incineració i d'inhumació

Per llei les necròpolis havien d'estar situades fora dels límits de la ciutat, però el costum romà no les va desplaçar lluny sinó que van situar-les al costat dels camins d'accés, en els trams immediats a les muralles o límits urbans.

El ritual funerari utilitzat en un primer moment en el món romà va ser el de la inhumació; més tard, la incineració va adquirir major importància, per a decaure, a partir del segle II, en què es reprén de nou el rito de la inhumació.

La pràctica d'ambdós ritus implicava una variada gamma de tipus de sepultura. En la incineració, les restes es dipositaven normalment en urnes i es cobrien externament de manera diversa. Els inhumats reposaven (amb o sense taüt de fusta) en sepulcres coberts de teules, en àmfores o en sarcòfags de diversos materials (plom, marbre) i grau d'ornamentació.

En l'Alt Imperi fonamentalment, els monuments funeraris pertanyien al segment social més alt i donaven als cementeris un aspecte de ciutat dels morts al costat de la dels vius. Presenten una ampla gamma de tipus (en forma de torres, a vegades amb estàtues dels difunts, recintes familiars, ares de grans dimensions etcétera), encara que en les nostres terres s'han conservat fragmentàriament.

Moneda de *Ilici* con la imagen del Templo de Juno y representación de la diosa
 Moneda d'*Ilici* amb la imatge del Temple de Juno i representació de la deessa

Religión

La religión romana fue politeísta, caracterizada por la existencia de numerosos dioses, reverenciados con sus ritos particulares

En primer lugar se practicó el culto a los dioses tradicionales entre los que destacaba, en Alicante, la figura de Juno; el culto a esta diosa está documentado en *Lucentum*, donde existe una lápida que alude a un templo dedicado a ella, y en *Ilici* se acuñaban monedas con la fachada de otro templo que se encuentra bajo su advocación.

El culto al emperador divinizado se generalizó desde la dinastía Julio-Claudia y a él rindieron honores las ciudades, y más concretamente los órganos de administración de las mismas; este culto fue propiciado por los mismos emperadores que lo empleaban como símbolo unificador y de propaganda imperial.

Dentro de los hogares se practicaban los cultos a los dioses protectores de las familias, los lares y los penates.

Los dioses orientales (Isis, Mitra) tuvieron gran predicamento en la religiosidad de la época; en ocasiones eran asimilados por el Panteón romano, y en algunos lugares se erigieron espacios de culto para su veneración.

Algunos santuarios ibéricos de Alicante, como el de Serreta, perduran en esta época, lo que sugiere la pervivencia de los dioses indígenas, quizás asimilados a los romanos.

Religió

La religió romana va ser politeïsta, caracteritzada per l'existència de nombrosos déus, reverenciats amb els seus ritus particulars

En primer lloc es va practicar el culte als déus tradicionals entre els quals destacava, a Alacant, la figura de Juno; el culte a aquesta deessa està documentat a *Lucentum*, on existeix una làpida que al·ludeix a un temple dedicat a ella, i a *Ilici* s'encunyaven monedes amb la façana d'un altre temple que es trobava sota la seua advocació.

El culte a l'emperador divinitzat es va generalitzar des de la dinastia júlio-clàudia i a ell van retre honors les ciutats, i més concretament els seus òrgans d'administració; aquest culte va ser propiciat pels emperadors, que l'empraven com a símbol unificador i de propaganda imperial.

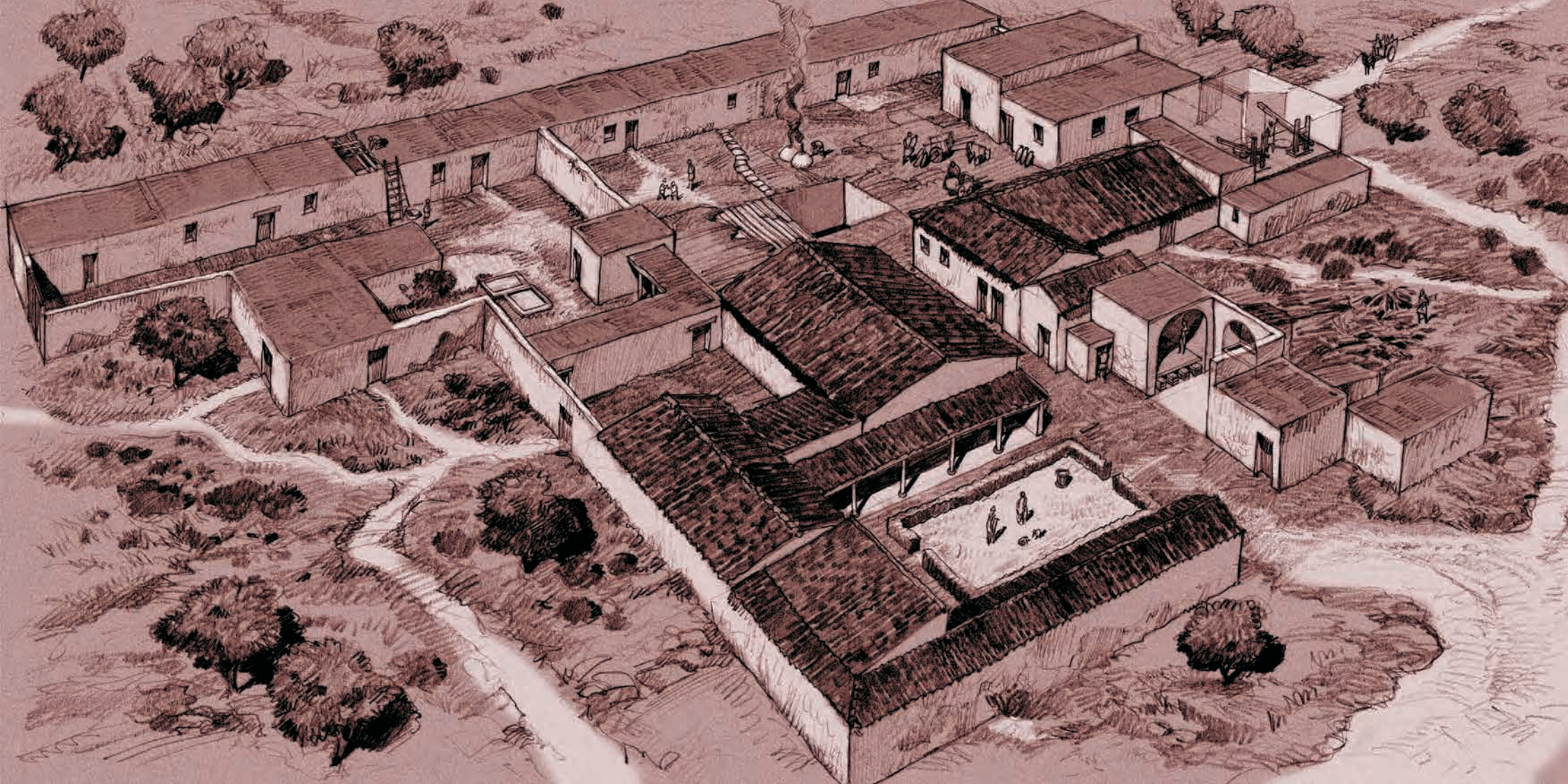
Dins les llars es practicaven els cultes als déus protectors de les famílies, els lares i els penats.

Els déus orientals (Isis, Mitra) van tenir gran predicament en la religiositat de l'època; en ocasions eren assimilats pel panteó romà, i en alguns llocs se'n van erigir espais de culte per a la veneració.

Alguns santuaris ibèrics de Alacant, com el de Serreta, van perdurar en aquesta època, el que suggereix la pervivència dels déus indígenes, potser assimilats als romans.

Ara con inscripción votiva. Colección Furgús
 Ara amb inscripció votiva. Col·lecció Furgús

Reconstrucción hipotética de la villa Casa Ferrer I. Alicante
 Reconstrucció hipotètica de la vil·la Casa Ferrer I. Alacant

La villa rural

En torno a las ciudades y diseminadas por su territorio, se levantaban las villas suburbanas y rurales

Eran grandes instalaciones que contaban con una parte residencial, vivienda del propietario (*pars urbana*) y otra para el almacenamiento y transformación de los productos agrícolas (*pars rustica*). Los dueños pertenecían a las clases más altas de la sociedad. Su riqueza provenía de las rentas obtenidas por la explotación de las grandes extensiones agrícolas.

El mayor terrateniente era el emperador, seguido por los personajes del orden senatorial. En las provincias, junto a éstos eran las élites urbanas las mayores poseedoras de la tierra. Se trasladaban durante temporadas a sus residencias en el campo para controlar la producción, descansar y divertirse, rodeados del mismo lujo y comodidades que la ciudad les ofrecía.

El fenómeno de enriquecimiento de las villas rurales es más evidente a partir del siglo III cuando las élites urbanas, abrumadas por las cargas impositivas que suponía el mantenimiento de la vida de las ciudades, desertan de sus obligaciones y ya no invierten en ellas sino en sus propias posesiones.

Estuco decorado. Torre de la Cruz/Xauxelles. Villajoyosa
 Estuc decorat. Torre de la Cruz/Xauxelles. La Vila Joiosa

La vil·la rural

Al voltant de les ciutats i disseminades pel seu territori, s'alçaven les vil·les suburbanes i rurals

Eren grans instal·lacions que comptaven amb una part residencial, habitatge del propietari (*pars urbana*) i un altra per a l'emmagatzematge i transformació dels productes agrícoles (*pars rustica*). Els propietaris pertanyien a les classes més altes de la societat. La seua riquesa provenia de les rendes obtingudes per l'explotació de les grans extensions agrícoles.

El major terratinent era l'emperador, seguit pels personatges de l'ordre senatorial. En les províncies, junt amb aquests, eren les élites urbanes les majors posseïdores de la terra. Es trasladaven durant temporades a les residències del camp per a controlar la producció, descansar i divertir-se, envoltats del mateix luxe i comoditats que la ciutat els oferia.

El fenomen d'enriquiment de les vil·les rurals és més evident a partir del segle III quan les élites urbanes, aclaparades per les càrregues impositives que suposava el manteniment de la vida de les ciutats, deserten de les seues obligacions i ja no inverteixen en elles sinó en les seues possessions.

Escena de parcelación con groma
Escena de parcelació amb groma

Centuriaciones

El paisaje rural en torno a algunas ciudades y en otras zonas de su territorio presentaba una división parcelaria de trama ortogonal

Las parcelas estaban incluidas en extensiones cuadradas de 703 a 711 m. de lado llamadas centurias (de ahí el nombre genérico de centuriación) de aproximadamente 50,5 ha. cuyos límites se materializaban en caminos o cunetas. La centuriación fue básicamente un instrumento de colonización y reparto de tierras (*deductio*).

El agrimensor sirviéndose de la groma y jalones (*perticae*), fijaba los límites de la centuria. Los ejes principales de todo el espacio dividido eran el *kardo* (eje N-S) y el *decumano* (eje E-O). El sistema de coordenadas generado por la cuadrícula centuriada fue utilizado como denominador de las posesiones rústicas, siendo un documento de gestión catastral de las propiedades.

El sistema de parcelación centuriada permite un aprovechamiento más racional de los recursos, la introducción de nuevas y avanzadas técnicas agrarias y la mejora en la explotación de los suelos agrícolas.

Aunque se han indicado centuriaciones en diversos puntos de la provincia de Alicante, la mejor conservada se sitúa en los alrededores de *Ilici*. Probablemente su origen está ligado a la instalación de veteranos de las legiones en el momento de la fundación de la colonia en época de Augusto.

Centuriacions

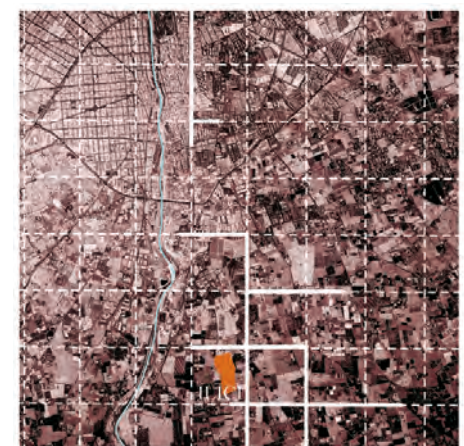
El paisatge rural al voltant d'algunes ciutats i en altres zones del seu territori presentava una divisió parcel·laria de trama ortogonal

Les parcel·les estaven incloses en extensions quadrades de 703 a 711 m de costat anomenades centúries (d'allí el nom genèric de centuriació) d'aproximadament 50,5 ha. Els límits es materialitzaven en camins o cunetes. La centuriació va ser bàsicament un instrument de colonització i repartiment de terres (*deductio*).

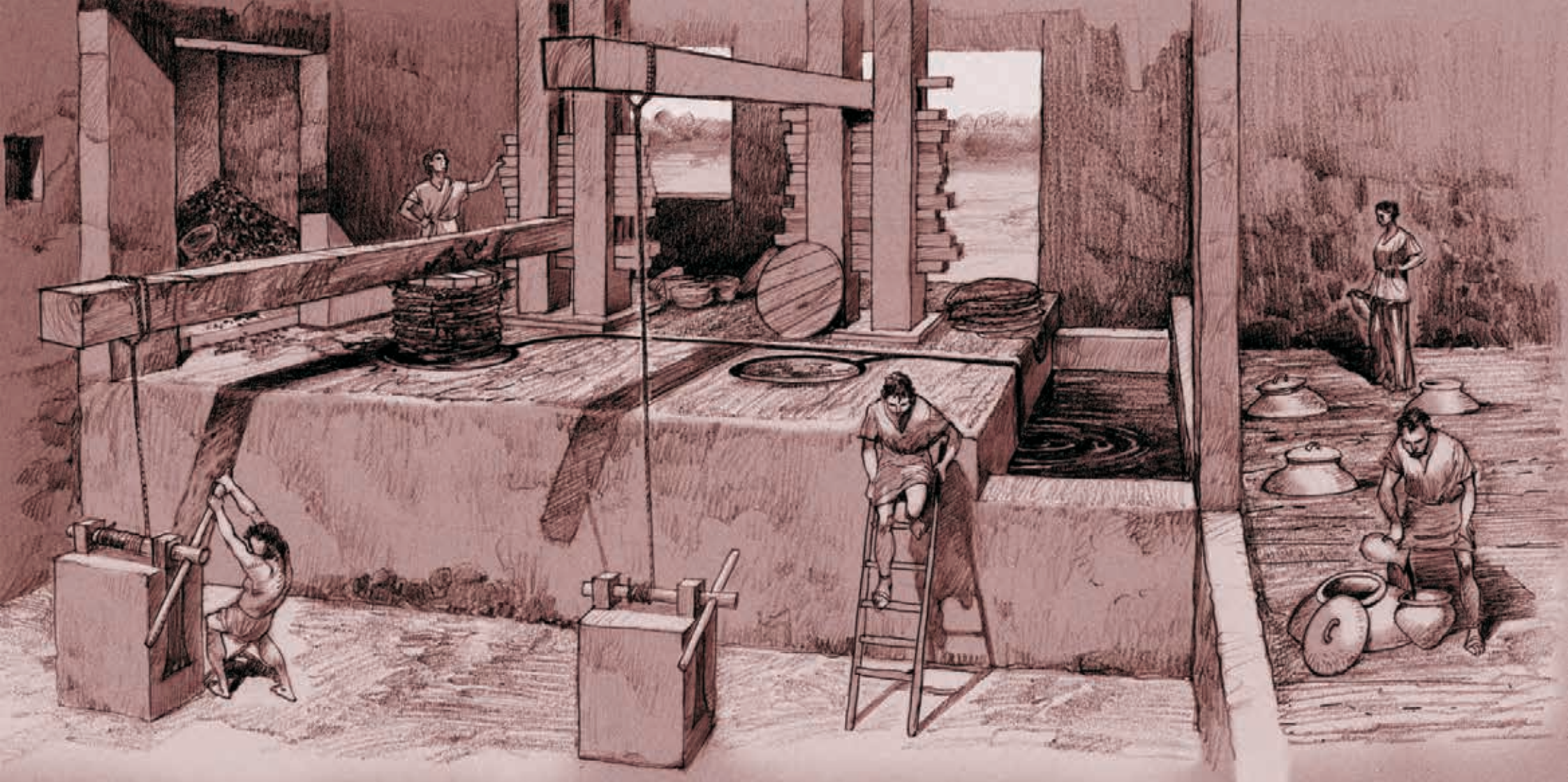
L'agrimensor fent servir la groma i jalons (*perticae*) fixava els límits de les centúries. Els eixos principals de tot l'espai dividit eren el *cardo* (eix nord-sud) i el *decumanus* (eix est-oest). El sistema de coordenades generat per la quadrícula centuriada va ser utilitzat com a denominador de les possessions rústiques, sent un document de gestió catastral de les propietats.

El sistema de parcel·lació centuriada permet un aprofitament més racional dels recursos, la introducció de noves i avançades tècniques agràries i la millora en l'explotació de les terres agrícoles.

Encara que s'han indicat centuriacions en diversos punts de la província d'Alicant, la millor conservada se situa en els voltants d'*Ilici*. Probablement el seu origen està lligat a la instal·lació de veterans de les legions en el moment de la fundació de la colònia en època d'August.

Reconstrucción hipotética de la centuriación de *Ilici*
Reconstrucció hipotètica de la centuriació d'*Ilici*

Prensado de uva o aceituna en una villa rural (a partir de la recreación de la villa del Parque de las Naciones según P. Rosser y J. Sáez)

Premsat de raïm o olives en una vil·la rural (a partir de la recreació de la vil·la del Parc de les Nacions segons P. Rosser i J. Sáez)

Producción agrícola

En nuestras tierras conocemos algunos de los cultivos a través de las instalaciones de transformación de algunas villas y los recipientes que contenían los productos

La agricultura romana se basa en la producción de la "tríada mediterránea", el trigo, el aceite y el vino. Sin embargo tenían una gran experiencia en el cultivo de una amplia variedad de verduras, hortalizas, árboles frutales, etcétera., tal como se demuestra a partir de las obras de agricultura de autores romanos como Catón, Columella, Varrón, etcétera.

La oliva o la uva, productos de cultivo constatado en nuestras tierras, eran transportados a las almazaras o lagares de la *pars rustica* de las villas rurales. Por medio de grandes prensas (*torcularia*) se obtenía el líquido resultante (aceite o vino) para su almacenaje en grandes tinajas (*dolia*) o se envasaba en ánforas (con tapones de yeso en los que figuraba a veces el sello del fabricante o propietario, como en la villa del Parque de las Naciones al pie de *Lucentum*), para su posterior consumo o comercialización.

Las grandes villas agrícolas contaban con numerosas dependencias destinadas a la residencia del personal trabajador (libres o esclavos), almacenes para las herramientas, talleres, etcétera.

Operculum con sello impreso de *Africana Maxima*, fabricante o propietaria del producto envasado. Parque de las Naciones. La Albufereta. Alicante

Operculum amb segell imprès d'*Africana Maxima*, fabricant o propietària del producte envasat. Parc de les Nacions. L'Albufereta. Alacant

Producció agrícola

En les nostres terres coneixem alguns dels cultius a través de les instal·lacions de transformació de algunes vil·les i els recipients que contenien els productes

L'agricultura romana es basa en la producció de la "tríada mediterrània", el blat, l'oli i el vi. No obstant això, tenien una gran experiència en el cultiu d'una ampla varietat de verdures, hortalisses, arbres fruiters, etcétera., tal com es demostra a partir de les obres d'agricultura d'autors romans com Cató, Columel·la, Varró, etcétera.

L'oliva o el raïm, productes de cultiu constatat en les nostres terres, eren transportats a les almàsseres o cups en la *pars rustica* de les vil·les rurals. Mitjançant grans premses (*torcularia*) s'obtenia el líquid resultant (oli o vi) per al seu emmagatzematge en grans tenalles (*dolia*) o s'envasava en àmfores (amb taps d'algeps en les quals figurava, a vegades, el segell del fabricant o del propietari, com en la vil·la del Parc de les Nacions, al peu de *Lucentum*), per al seu posterior consum o comercialització.

Les grans vil·les agrícoles comptaven amb nombroses dependències destinades a la residència del personal treballador (lliure o esclau), magatzems per a les eines, tallers, etcétera.

Recreación del interior de la factoría de salazones del *Portus Illicitanus*
 Recreació de l'interior de la factoria de salaons del *Portus Illicitanus*

Producción pesquera

Instalaciones dedicadas a la salazón del pescado y viveros de peces jalonan la costa alicantina

Estas construcciones dejan entrever la importancia del aprovechamiento de los recursos pesqueros en la economía romana de esta zona.

La factoría de salazones más importante documentada se encuentra en el *Portus Illicitanus* (Santa Pola). Se compone de una sala dedicada a la limpieza y cuarteado del pescado, varias habitaciones para almacenaje y un conjunto de depósitos a ras de suelo para el salado del pescado y la preparación de salsas. En los depósitos más grandes se alternaban capas de sal y peces durante al menos veinte días. Los salazones eran posteriormente introducidos en ánforas para su comercialización.

En los depósitos más pequeños se elaborarían salsas como el *garum* que se obtenían por la maceración de los desechos del pescado, sobre todo huevas y vísceras. El *garum* era una salsa muy apreciada en la cocina romana para sazonar carnes, verduras y legumbres.

Otras instalaciones importantes de nuestras costas son los viveros de peces cuyos restos son todavía visibles en Xàbia, Calpe y El Campello y están ligados a villas inmediatas (algunas muy suntuosas) lo que indica un régimen de explotación en manos de ricos propietarios.

Producció pesquera

Instal·lacions dedicades a la salaó del peix i vivers de peixos jalonen la costa alicantina

Aquestes construccions deixen entreveure la importància de l'aprofitament dels recursos pesquers en l'economia romana d'aquesta zona.

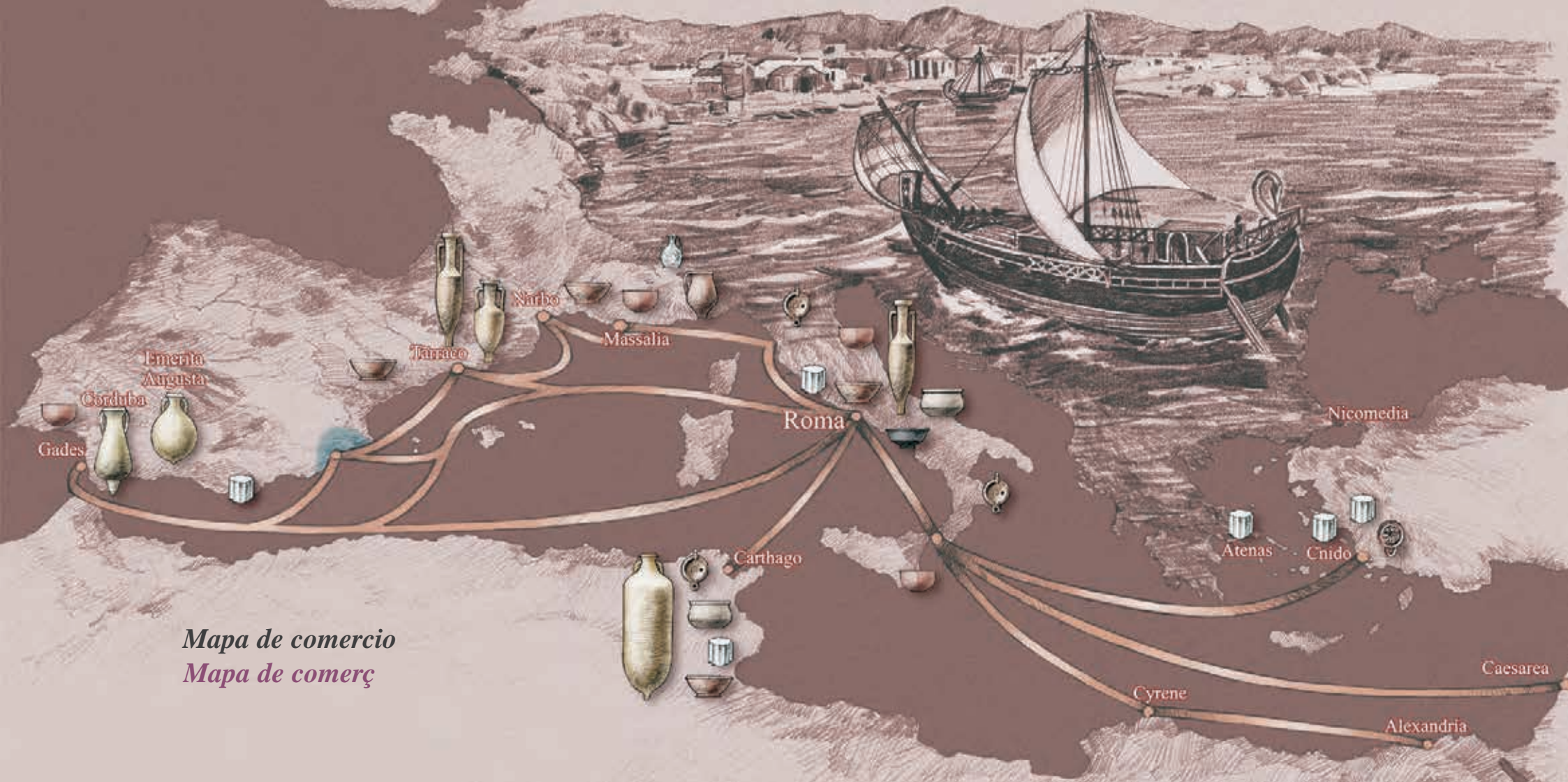
La factoria de salaons més important documentada es troba al *Portus Illicitanus* (Santa Pola). Es compon d'una sala dedicada a la neteja i esquarterament del peix, diverses habitacions per a l'emmagatzematge i un conjunt de dipòsits arran de terra per al salat del peix i la preparació de salses. En els dipòsits més grans s'alternaven capes de sal i peixos durant almenys vint dies. Les salaons eren posteriorment introduïdes en ànfores per a la comercialització.

En els dipòsits més petits s'elaborarien salses com el *garum* que s'obtenien per la maceració de les deixalles del peix, sobretot els ous i les vísceres. El *garum* era una salsa molt apreciada en la cuina romana per adobar carns, verdures i llegums.

Altres instal·lacions importants de les nostres costes són els vivers de peixos, les restes dels quals són encara visibles a Xàbia, Calp i el Campello i estan lligats a vil·les immediates (algunes molt sumptuoses), cosa que indica un règim d'explotació en mans de rics propietaris.

Ánfora de salazones. Hallazgo subacuático
 Ànfora de salaons. Troballa subaquàtica

Mapa de comercio
Mapa de comerç

Vajilla / cerámica
Vaibella / ceràmica

Terra Sigillata Campaniense Paredes finas Terra Sigillata clara B Cerámica de cocina
Terra Sigillata Campaniana Parets fines Terra Sigillata clara B Ceràmica de cuina

Lucernas
Llànties

Mármol
Marbre

Vidrio
Vidre

Rutas comerciales
Rutes comercials

Ánforas
Àmfores

Aceite Oli Salazones Salaons Aceite / Salazones Oli / Salaons Vino Vi

Inscripción griega de un armador de Nicomedia. Proviene de Lucentum
Inscripció grega d'un armador de Nicomèdia. Prové de Lucentum

Comercio

La unidad política del Imperio favoreció enormemente el movimiento comercial entre las provincias que lo formaban

Los principales productos foráneos presentes en nuestras tierras eran aquellos derivados de la actividad agrícola y pesquera: vinos, aceites y salazones. Su origen refleja la evolución de los centros productores que dominaron el Mediterráneo occidental: primero itálicos (desde principios del siglo II a.C. hasta época de Augusto), luego galos e hispanos (siglos I-II) y, finalmente, africanos (siglos I-VI).

Junto a los productos alimenticios, transportados en ánforas, se exportaron los servicios cerámicos de mesa (Campaniense, *Terra Sigillata* y *Sigillata Africana*) y cocina de las regiones productoras, así como lucernas, vajilla de vidrio y objetos para el ornato personal.

Las importaciones de la zona italiana fueron básicamente de vino; de otros puntos de Hispania se importaron salazones, vino y aceite, y de las provincias africanas aceite, grano, frutos secos y aceites perfumados. Se importaron también mármoles de canteras griegas, turcas, itálicas y africanas para la decoración arquitectónica.

En cuanto a las exportaciones a otras zonas del Imperio, el principal producto conocido es el vino de *Dianium* aunque no se descarta también la comercialización extraregional de salazones y otros derivados de la pesca.

Comerç

La unitat política de l'Imperi va afavorir enormement el moviment comercial entre les províncies que el formaven

Els principals productes forans presents en les nostres terres eren derivats de l'activitat agrícola i pesquera: vins, olis i salaons. El seu origen reflexa l'evolució dels centres productors que van dominar el Mediterrani occidental: primer itàlics (des de principis del segle II aC fins a l'època d'August), després gals i hispans (segles I-II) i finalment africans (segles I-VI).

Amb els productes alimentaris, transportats en àmfores, es van exportar els serveis ceràmics de taula (Campaniana, *Terra Sigillata* i *Sigillata Africana*) i cuina de les regions productores, com també llànties, vaixela de vidre i objectes per a l'adorn personal.

Les importacions de la zona itàlica van ser bàsicament de vi; d'altres punts d'Hispania es van importar salaons, vi i oli, i de les províncies africanes oli, gra, fruits secs i olis perfumats. Es van importar també marbres de canteres gregues, turques, itàliques i africanes per a la decoració arquitectònica.

Quant a les exportacions a altres zones de l'Imperi, el principal producte conegut és el vi de *Dianium* encara que no es descarta també la comercialització extraregional de salaons i altres derivats de la pesca.

Semis de Augusto con templo de Juno en reverso
Semis d'August amb temple de Juno en revers

Semis de Tiberio con vexilo y águilas legionarias en reverso
Semis de Tiberi amb bandera i àguiles legionàries en revers

As de Tiberio con ara en reverso
As de Tiberi amb ara en revers

As de Tiberio con togados en reverso
As de Tiberi amb togats en revers

Monedas emitidas por la ciudad romana de Ilici
Monedes emeses per la ciutat romana d'Ilici

La moneda

La evolución del sistema monetario durante el Imperio fue consecuencia de sus cambios económicos

Tras la desaparición de las acuñaciones de las cecas ibéricas, aparecen las cecas hispano-romanas, que emplean el latín y emiten moneda fraccionaria de bronce, sobre todo ases y semises. Dejan de funcionar con Calígula y Claudio, y Roma será la única ceca que abastezca las provincias hispanas.

Con el establecimiento del Imperio, Augusto creó, con la reforma monetaria efectuada entre los años 19 y 15 a.C., el sistema monetario utilizado hasta el siglo III d.C. basado en el áureo de oro, el denario de plata y sestercios, dupondios, ases, semises y cuadrantes de bronce.

El siglo III es período de transición hacia el sistema bajoimperial, caracterizado éste por la moneda de vellón (aleación de plata y cobre). La devaluación de denarios y sestercios llevó a Caracalla (198-217 d.C.) a crear el antoniniano.

Diocleciano (294 d.C.) creó nuevas monedas: el áureo y el medio áureo de oro, el argenteo de plata y el *nummus* de cobre. Desde entonces se descentralizó la acuñación de la moneda y aparecieron cecas en varios puntos del Imperio.

Constantino (307-337 d.C.) creó el sólido de oro, el *millarense* y la sílicua de plata y moneda de vellón de escaso valor y nombre desconocido.

La moneda de oro no suele aparecer en nuestros yacimientos puesto que se utilizaba para grandes transacciones y atesoramiento.

La moneda

L'evolució del sistema monetari durant l'Imperi va ser conseqüència dels seus canvis econòmics

Després de la desaparició de les encunyacions de les seques ibèriques, apareixen les seques hispanoromanes, que empen el llatí i emeten moneda fraccionària de bronze, sobretot asos i semisos. Deixen de funcionar amb Calígula i Claudi, quan Roma serà l'única seca que subministrarà les províncies hispanes.

Amb l'establiment de l'Imperi, August va crear, amb la reforma monetària efectuada entre els anys 19 i 15 aC, el sistema monetari utilitzat fins el segle III dC basat en l'auri d'or, el denari de plata i sestercis, dupondis, asos, semisos i quadrants de bronze.

El segle III és període de transició cap al sistema del Baix Imperi, caracteritzat per la moneda de billó (aliatge de plata i coure). La devaluació de denaris i sestercis va dur Caracalla (198-217 dC) a crear l'antoninià.

Dioclecià (294 dC) va crear noves monedes: l'auri i el mig auri d'or, argenteus de plata i el *nummus* de coure. Des de llavors es va descentralitzar l'encunyació de la moneda i van aparèixer seques en diversos punts de l'Imperi.

Constatí (307-337 dC) va crear el sòlid d'or, el *milliarenis* i la síliqua de plata i moneda de billó d'escàs valor i nom desconegut.

La moneda d'or no sol aparèixer en els nostres jaciments ja que s'utilitzava per a grans transaccions i per a atesorar.

Fragmento del sarcófago de El Monastil (Elda) con la escena de Jonás tragado por la ballena. Siglo IV
 Fragment del sarcòfag de El Monastil (Elda) amb l'escena de Jonàs engolit per la balena. Segle IV

Cristianismo

Los primeros indicios materiales del cristianismo en las ciudades romanas de Alicante aparecen en el siglo IV

Después de siglos de persecuciones, en el siglo IV, el cristianismo se afianza como la religión del Imperio; en el año 313, con el Edicto de Milán se garantizan los derechos de sus adeptos, y en el 391, bajo el mandato de Teodosio, se convierte en la religión oficial del Estado.

Los indicios más claros de cristianismo del siglo IV están asociados a las clases más elevadas ya que se entierran en sarcófagos de mármol decorados con temas de iconografía cristiana, como el de Elda, o el de Denia y probablemente financiaron la construcción de la basílica de *Ilici*.

Objetos más modestos y de generalizada adquisición son las cerámicas decoradas con motivos cristianos a partir del siglo V, fabricadas en el área de Túnez y exportadas a amplias zonas del Mediterráneo.

La consolidación del proceso de cristianización culmina con la creación de Sedes Episcopales bajo la dirección de un obispo, ubicadas en las ciudades más importantes.

En Alicante se establecieron las sedes episcopales de *Ilici*, del siglo VI y las de Denia y Elo, documentadas en el siglo VII. La ubicación de esta última está siendo discutida, ya que algunos autores la sitúan en El Monastil (Elda), mientras que otros mantienen que estaría en el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete).

Lucerna decorada con cruz. Benalúa. Alicante
 Llàntria decorada amb una creu. Benalua. Alacant

Cristianisme

Els primers indicis materials del cristianisme en les ciutats romanes d'Alacant apareixen en el segle IV

Després de segles de persecucions, en el segle IV, el cristianisme es consolida com a la religió de l'Imperi; en l'any 313, amb l'Edicte de Milà, es garanteixen els drets dels seus adeptes i en el 391, sota el mandat de Teodosi, es converteix en la religió oficial de l'Estat.

Els indicis més clars de cristianisme del segle IV estan associats a les classes més elevades, ja que s'enterren en sarcòfags de marbre decorats amb temes d'iconografia cristiana, com el d'Elda o el de Dènia, i probablement van finançar la construcció de la basílica d'*Ilici*.

Objectes més modestos i d'adquisició generalitzada són les ceràmiques decorades amb motius cristians a partir del segle V, fabricades en l'àrea de Tunísia i exportades a amples zones del Mediterrani.

La consolidació del procés de cristianització culmina amb la creació de seus episcopals sota la direcció d'un bisbe, ubicades en les ciutats més importants.

A Alacant es van establir les seus episcopals d'*Ilici*, del segle VI, i les de Dènia i *Elo*, documentades en el segle VII. La ubicació d'aquesta última està sent discutida, ja que alguns autors la situen a El Monastil, (Elda), mentre que altres mantenen que estaria a El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete).

Mapa de las sedes episcopales alicantinas y dominio de los visigodos y bizantinos
 Mapa de les seus episcopals alacantines i domini de les visigots i bizantins

La época tardorromana. Bizantinos y visigodos

Entre los siglos V al VII se asiste a la disolución del Imperio romano y, en nuestras tierras, a la episódica presencia material de bizantinos y visigodos

Los visigodos entraron en la Península Ibérica en los primeros años del siglo V, en calidad de federados de Roma con la misión de expulsar a los suevos, vándalos y alanos que habían invadido Hispania. En un primer momento se asentaron en la zona occidental de la misma, por lo que nuestra región, no se vio afectada por su presencia.

Junto a la crisis de modelo urbano romano, y el abandono de grandes villas, se documenta en nuestras tierras a partir del siglo V un cambio de los patrones de asentamiento, con núcleos de población ubicados en zonas de altura, fácilmente defendibles. Fenómenos puestos en relación con la crisis del sistema socioeconómico romano.

A mediados del siglo VI, bajo el reinado de Justiniano, los bizantinos, en un intento de restaurar el Imperio, ocupan el sur de la península; su presencia se limitó al control administrativo y militar, por lo que no se observan cambios sustanciales en la caracterización cultural.

A partir del siglo VII, expulsados los bizantinos, la efectiva presencia material visigoda se advierte en los ajuares de algunas necrópolis alicantinas (hebillas de cinturón, cerámicas...) y en elementos de construcción de edificios dedicados al culto religioso, como los cancelles de *Ilici* y los relieves (canceles o frisos decorativos) de La Albufereta de Alicante.

L'època tardorromana. Bizantins i visigots

Entre els segles V i VII s'assisteix a la dissolució de l'Imperi romà i, en les nostres terres, a l'episòdica presència material de bizantins i visigots

Els visigots van entrar a la península Ibèrica en els primers anys del segle V, en qualitat de federats de Roma amb la missió d'expulsar els sueus, vàndals i alans que havien envaït Hispània. En un primer moment es van assentar en la zona occidental, raó per la qual la nostra regió no es va veure afectada per la seua presència.

A més de la crisi del model urbà romà i l'abandonament de grans vil·les, a partir del segle V es documenta en les nostres terres un canvi dels patrons d'assentament, amb nuclis de població ubicats en zones d'altura, fàcilment defensables. Aquests fenòmens es posen en relació amb la crisi del sistema socioeconòmic romà.

A mitjan segle VI, sota el regnat de Justinià, els bizantins, en un intent de restaurar l'Imperi, ocupen el sud de la península; la seua presència es va limitar al control administratiu i militar, i és per això que no s'observen canvis substancials en la caracterització cultural.

A partir del segle VII, expulsats els bizantins, l'efectiva presència material visigoda s'adverteix en els aixovars d'algunes necrópolis alacantines (sivelles de cinturó, ceràmiques...) i en elements de construcció d'edificis dedicats al culte religiós, com els cancelles d'*Ilici* i els relleus (canceles o frisos decoratius) de l'Albufereta d'Alacant.

Hebillas de cinturón de bronce. Necrópolis del Muntanyar. Xàbia
 Sivella de cinturó de bronze. Necrópolis del Muntanyar. Xàbia

EDAD MEDIA
EDAT MITJANA

Equilibrio árabe beréber *qurayšies*
Equilibri àrab berber *qurayšies*

Predominio árabe
Predomini àrab

Predominio beréber
Predomini berber

Àbd al-Áziz

Táriq

Principales centros religiosos del Islam y la conquista de *al-Andalus*

Principals centres religiosos de l'Islam i la conquesta d'*al-Andalus*

Al-Andalus. Hace 13 siglos

El año 711, un ejército formado por tribus beréberes y árabes cruzó el estrecho de Gibraltar y se adueñó de la Hispania visigoda, a la que denominaron *al-Andalus*

La civilización islámica se caracteriza por su lengua árabe y su religión, que son diferentes a las de las antiguas civilizaciones romana y persa. También su calendario es distinto, al comenzar el año 622 -primer de la era o *Hégira (HG)*-, en el que se conmemora la salida del profeta Mahoma de la ciudad de Medina.

El Islam se expandió rápidamente gracias a la fuerza y la solidaridad de sus tribus, las cuales se organizaban alrededor de la figura del patriarca y de sus descendientes.

En *al-Andalus* se instalaron dos etnias bien diferenciadas: los árabes se asentaron preferentemente en el sur y en las llanuras, mientras que los beréberes prefirieron establecerse en las montañas de la vertiente mediterránea.

En la primavera del año 713/94 HG, tribus árabes al mando de 'Abd al-Aziz, hijo del gobernador del norte de África, sellaron un pacto de paz y sumisión con Teodomiro -noble visigodo local-, por el que los habitantes de los territorios de Orihuela, Elche y Alicante, se comprometían a pagar los impuestos anuales a los musulmanes a cambio de que se les respetasen sus derechos y propiedades.

Al-Andalus. Fa 13 segles

L'any 711, un exèrcit format per tribus berbers i àrabs va creuar l'estret de Gibraltar i es va apropiari de la Hispania visigòtica, a la qual van denominar *al-Andalus*

La civilització islàmica es caracteritza per la seua llengua àrab i la religió, que són diferents a les de les civilitzacions antigues romana i persa. També el calendari és distint, al començar en l'any 622 -primer de l'era o *hègira (HG)*-, en què es commemora l'eixida del profeta Mahoma de la ciutat de Medina.

L'Islam es va expandir ràpidament gràcies a la força i solidaritat de les seues tribus, que s'organitzaven al voltant de la figura del patriarca i dels seus descendents.

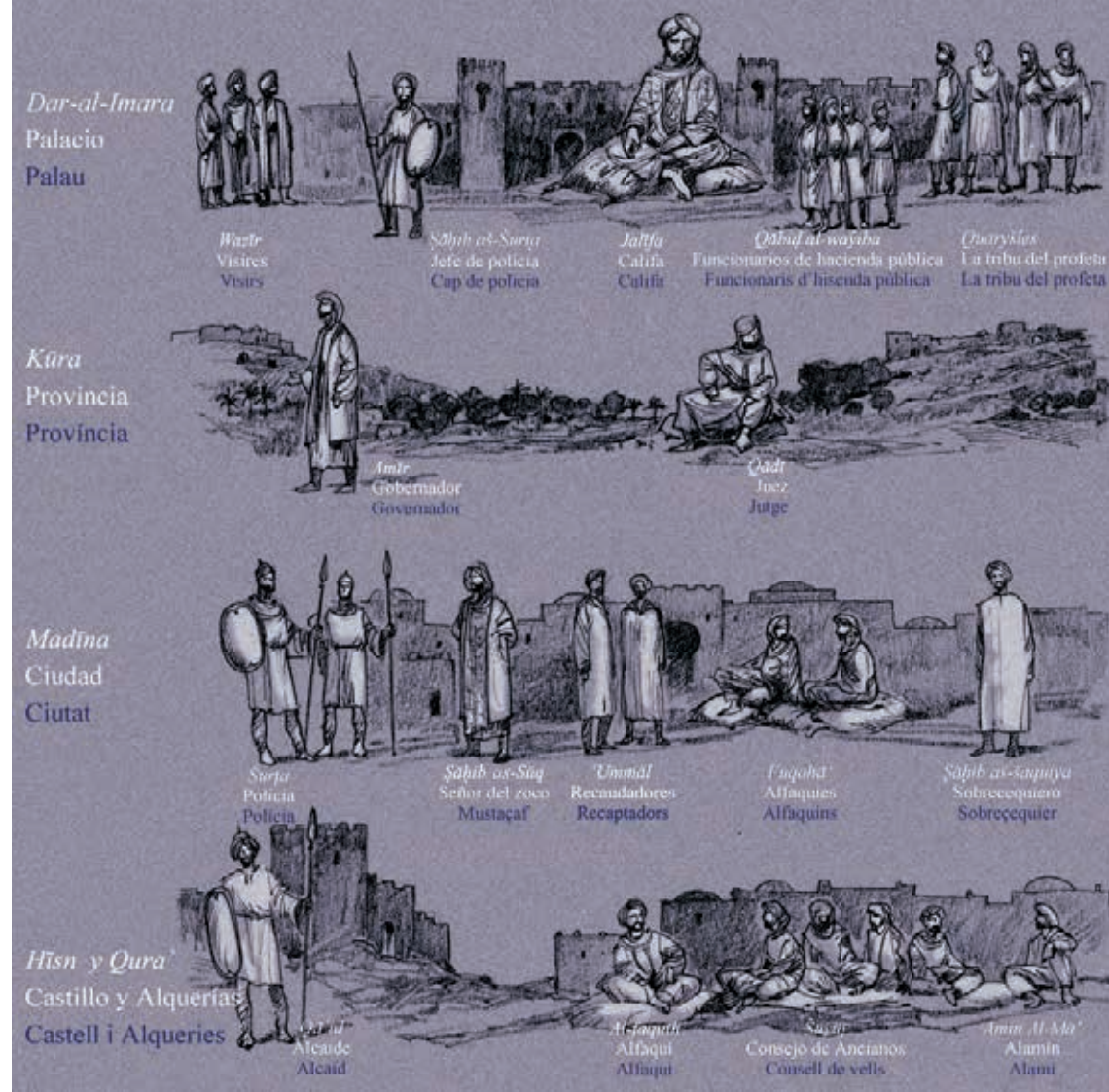
A *al-Andalus* es van instal·lar dues ètnies ben diferenciades: els àrabs es van assentar preferentment en el sud i en les planures, mentre que els berbers van preferir establir-se en les muntanyes del vessant mediterrani.

En la primavera de l'any 713/94 HG, tribus àrabs comandades per 'Abd al-Aziz, fill del governador del nord d'Àfrica, van signar un pacte de pau i submissió amb Teodomir -noble visigòtic local-, amb el qual els habitants dels territoris d'Oriola, Elx i Alacant es comprometien a pagar els impostos anuals als musulmans a canvi que els seus drets i propietats els foren respectats.

Amuleto. Cabezo de las Tinajas. Rojales

Amulet. Cabezo de las Tinajas. Rojales

Sociedad y territorio en al-Andalus

Societat i territori a al-Andalus

El califato Omeya

El califato supuso la desaparición de los derechos de la aristocracia visigoda, el final de las luchas tribales y la unificación de al-Andalus

Un miembro de la antigua familia de los Omeyas, descendientes del Profeta y primeros califas del Islam, se declaró califa independiente de *al-Andalus* en el año 929 con el nombre de *Abd al-Rahman III*, emir de los creyentes.

El califa residía en su palacio de *Madinat Az-Zahra*, próximo a Córdoba, rodeado de su Corte, formada por sus visires -personajes y miembros más influyentes de las tribus árabes-, sus responsables de mantener el orden social y los funcionarios de finanzas. A las recepciones oficiales convocaba a los jueces o cadíes de sus provincias o coras, a los sacerdotes o *alfaquíes*, a los hombres más ilustres de Córdoba y a los jefes de su ejército.

Desde la corte se nombraba a los gobernadores de las coras y de ellos dependían los jueces, los alcaides de los castillos, y se regían por el consejo de ancianos y por sus sacerdotes o *alfaquíes*; elegían al alamí o *al-amin al-má'*, juez o responsable de las acequias o çabacequier y los recaudadores de los tributos de los campesinos.

La mayoría de la población campesina vivía en alquerías (explotaciones de antiguo origen tribal), alrededor de los castillos, y se regían por el consejo de ancianos y por sus sacerdotes o *alfaquíes*; elegían al alamí o *al-amin al-má'*, juez o persona veladora de la buena distribución de las tandas de riego.

El califat Omeia

El califat va suposar la desaparició dels drets de l'aristocràcia visigòtica, el final de les baralles tribals i la unificació d'al-Andalus

Un membre de l'antiga família dels Omeies, descendents del Profeta i primers califes de l'Islam, es va declarar califa independent d'*al-Andalus* en l'any 929 amb el nom d'*Abd al-Rahman III*, emir dels creients.

El califa residia en el palau de *Madinat Az-Zahra*, proper a Córdoba, envoltat de la cort, formada pels visirs -personatges i membres més influyents de les tribus àrabs-, els responsables de mantenir l'ordre social i els funcionaris de finances. A les recepcions oficials convocava els jutges o cadís de les seues provincies o coras, els sacerdots o *alfaquins*, els homes més il·lustres de Córdoba i els caps de l'exèrcit.

Des de la cort es nomenaven els governadors de les coras i d'aquests depenien els jutges, els alcaides dels castells, el cap de la policia, el senyor del soc o *mustaçaf*, el responsable de les sèquies o çabacequier i els recaptadors dels tributs dels camperols.

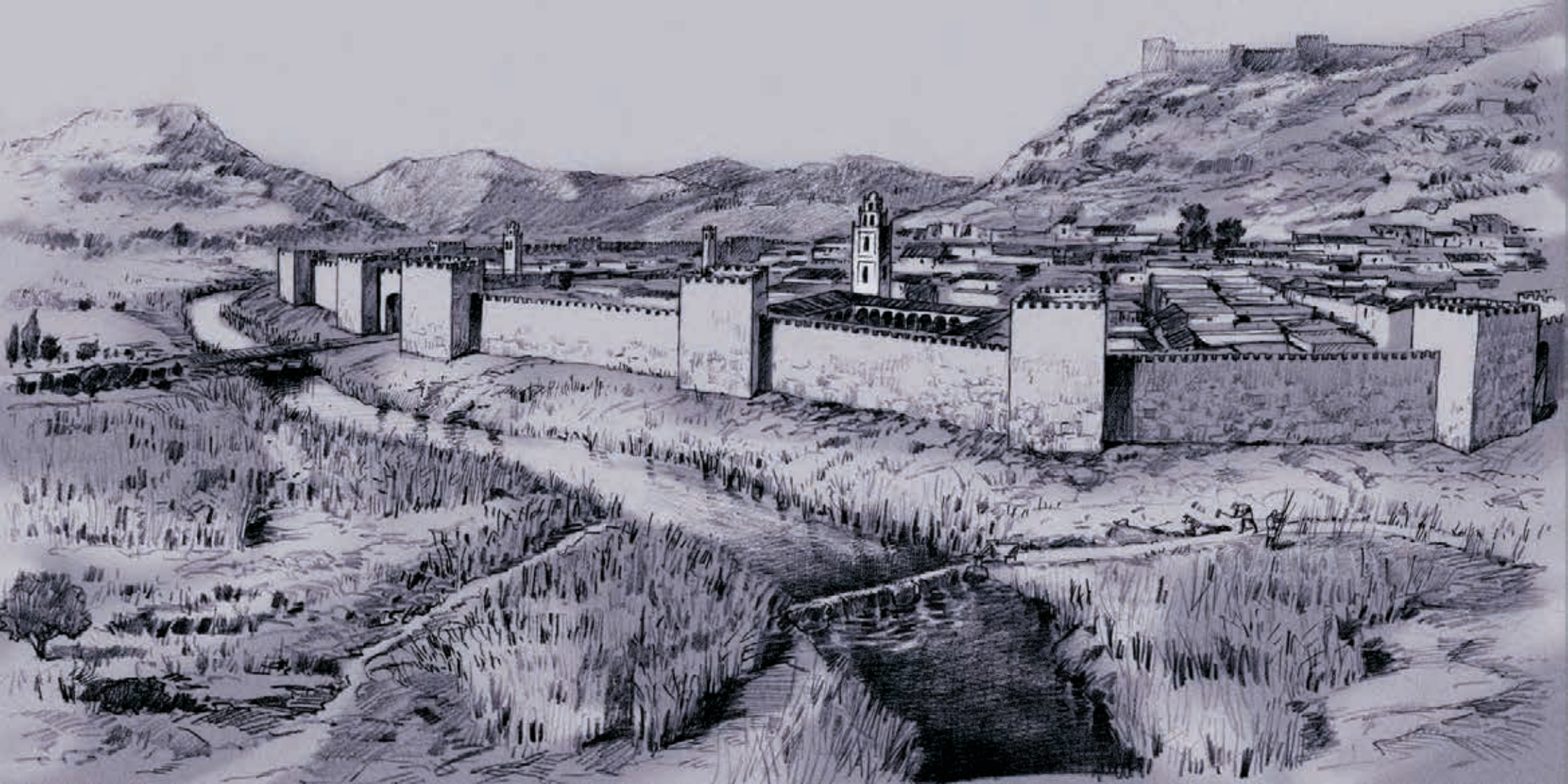
La majoria de la població camperola vivia en alqueries (explotacions d'antic origen tribal), al voltant dels castells, i es regien pels consell de vells i pels seus sacerdots o *alfaquins*; elegien l'alamí o *al-amin al-má'*, jutge o persona veladora de la bona distribució dels torns de reg.

Dinar de oro de al-Hakam II. Colección Furgús

Dinar d'or d'al-Hakam II. Col·lecció Furgús

Los habitantes de Orihuela construyen la acequia de Callosa. (Reconstrucción de la *medina* de Orihuela)

Els habitants d'Oriola construeixen la sèquia de Callosa. (Reconstrucció de la *medina* d'Oriola)

Agricultura

Los musulmanes transformaron el paisaje agrario gracias a la introducción de nuevos sistemas de cultivo, especialmente el regadío

Los musulmanes se organizaban en tribus que se asentaban en pequeños grupos en aldeas o alquerías para explotar colectivamente los campos.

El cambio más significativo en cuanto a los sistemas de cultivo fue el desarrollo del regadío. En ocasiones, se trataba de pequeñas huertas construidas por la comunidad tribal asentada en una o varias alquerías vecinas, para lo cual se aprovechaban fuentes o se canalizaba el agua en barrancos o arroyos mediante azudes o norías. En cambio, en las llanuras costeras y alrededor de las ciudades, construyeron sistemas de riego de mayor tamaño, como las huertas de Orihuela, Alicante o Valencia.

Los musulmanes implantaron gran variedad de nuevos cultivos, como la naranja, el arroz, la morera, la caña de azúcar o el algodón, e introdujeron técnicas agrícolas importadas de Oriente que aumentaron el rendimiento de las explotaciones.

Agricultura

Els musulmans van transformar el paisatge agrari gràcies a la introducció de nous sistemes de cultiu, especialment el regadiu

Els musulmans s'organitzaven en tribus que s'assentaven en petits grups en aldees o alqueries per a explotar col·lectivament els camps.

El canvi més significatiu quant als sistemes de cultiu va ser el desenvolupament del regadiu. En ocasions es tractava de petites hortes construïdes per la comunitat tribal asentada en una o diverses alqueries veïnes, per a la qual cosa s'aprofitaven fonts o es canalitzava l'aigua en barrancs o rierols mitjançant assuts o sènies. En canvi, en les planures costaneres i al voltant de les ciutats, van construir sistemes de reg de majors dimensions, com les hortes d'Oriola, Alacant o València.

Els musulmans van implantar gran varietat de cultius nous, com la taronja, l'arròs, la morera, la canya de sucre o el cotó, i van introduir tècniques agrícoles importades d'Orient que van augmentar el rendiment de les explotacions.

Reja de arado. Castillo del Río. Aspe
Rella d'arada. Castillo del Río. Aspe

La vida en los poblados de altura
La vida en els poblats d'altura

Sociedad tribal

Los musulmanes llegados en el siglo VIII se asentaron en pequeñas comunidades tribales con el fin de cobrar los impuestos establecidos en los pactos

Se encontraron con unas ciudades casi abandonadas y con los campesinos y antiguos esclavos huidos a las montañas o a las motas próximas a las marismas de las desembocaduras de los ríos Segura y Vinalopó. Vivían de lo que cazaban y recolectaban, así como del cultivo de las tierras inundadas por las crecidas estacionales de los ríos.

La integración de la población indígena de *al-Andalus* fue lenta, pero se consiguió gracias al facilitarles la conversión al Islam, con lo que consiguieron la condición de musulmanes libres, con derecho a ser propietarios de tierras. Al mismo tiempo, se permitía el matrimonio entre musulmanes y cristianas, lo que aceleró la islamización de la población.

Las tribus se asentaron en alquerías, las cuales portaban el nombre de la tribu (como es el caso de Adzaneta, de la tribu de los Zanata); o del jefe del clan (Benialí, los hijos de Alí).

Los árabes y beréberes, aparte de una nueva civilización, aportaron tradiciones y hábitos, como por ejemplo, la cocción de tortas de pan sin levadura en un horno portátil o *tannûr*. De gran importancia, es la aplicación de los conocimientos orientales en el aprovechamiento de las aguas para el regadío y la introducción de la noria.

Societat tribal

Els musulmans arribats en el segle VIII es van assentar en petites comunitats tribals amb la finalitat de cobrar els impostos establerts en els pactes

Es van trobar amb unes ciutats quasi abandonades i amb els camperols i antics esclaus fugits a les muntanyes o a les motes properes a les maresmes de les desembocadures dels rius Segura i Vinalopó. Vivien del que caçaven i recol·lectaven, com també del cultiu de les terres inundades per les crescudes estacionals dels rius.

La integració de la població indígena d'*al-Andalus* va ser lenta, però es va aconseguir gràcies a que se'ls va facilitar la conversió a l'Islam. Amb la conversió van aconseguir la condició de musulmans lliures amb dret a ser propietaris de terres. Al mateix temps, es permetia el matrimoni entre musulmans i cristianes, cosa que va accelerar la islamització de la població.

Les tribus es van assentar en alqueries que portaven el nom de la tribu -com és el cas d'Adzaneta, de la tribu dels Zanata- o del cap del clan -com Benialí, els fills d'Alí.

Els àrabs i berbers, a banda d'una nova civilització, van aportar tradicions i hàbits, com per exemple, la cocció de coques de pa sense llevat en un forn portàtil o *tannûr*. De gran importància és l'aplicació dels coneixements orientals en l'aprofitament de les aigües per al regadiu i la introducció de la sènia.

Horno de cocer pan (*tannûr*). Alfara de Elche
Forn de coure pa (*tannûr*). Terrisseria d'Elx

Reconstrucción de la *medina* de Elche
Reconstrucció de la *medina* d'Elx

Sociedad urbana

La nueva clase dirigente y sus gobernantes se instalaron en los centros urbanos, lo que favoreció su rápido desarrollo

Entre fines del siglo IX y principios del siglo X las ciudades crecieron con la llegada de campesinos que abandonaban sus poblados de altura, así como de miembros de las tribus que fueron perdiendo fuerza ante el poder de los clanes económicos establecidos en las ciudades.

La ciudad se convirtió en el centro de la vida del musulmán: oraba en sus mezquitas y aprendía el Corán en sus escuelas. En sus mercados compraba los productos de primera necesidad, procedentes de los campos próximos, y aquellos exóticos, como la seda y las especias del lejano Oriente.

A los musulmanes debemos la ubicación actual de la mayoría de ciudades como Denia, Alicante, Orihuela, Elda, etcétera.

Denia en el siglo XI fue capital de un gran reino que se extendía hasta las islas Baleares. Poseía varios arrabales o barrios amurallados, como "el Fortí", y en su interior residían más de quince mil habitantes.

En recuerdo de cómo eran aquellas ciudades se ha reconstruido la Elche islámica, en donde se aprecian sus murallas, sus baños, sus acequias, su torre de la Calahorra, etcétera, monumentos todos ellos, por suerte, conservados.

Societat urbana

La nova classe dirigent i els seus governants es van instal·lar en els centres urbans, cosa que va afavorir-ne el ràpid desenvolupament

Entre la fi del segle IX i principis del segle X les ciutats van créixer amb l'arribada de camperols que abandonaven els seus poblats d'altura, com també de membres de les tribus que van anar perdent força davant el poder dels clans econòmics establerts en les ciutats.

La ciutat es va convertir en el centre de la vida del musulmà: orava en les mesquites i aprenia l'Alcorà en les escoles. En els mercats comprava els productes de primera necessitat, procedents dels camps pròxims, i aquells exòtics, com la seda i les espècies de l'Orient Llunyà.

Als musulmans devem la ubicació actual de la majoria de ciutats com Dénia, Alacant, Oriola, Elda, etcètera.

Dénia en el segle XI va ser capital d'un gran regne que s'estenia fins les Illes Balears. Posseïa diversos ravals o barris emmurallats, com el Fortí, i en el seu interior residien més de quinze mil habitants.

En record de com eren aquelles ciutats s'ha reconstruït l'Elx islàmica, on s'aprecien les muralles, els banys, les sèquies, la torre de la Calahorra, etcètera, tots ells monuments, per sort, conservats.

Aguamanil con filtro y decoración en cuerda seca parcial. El Sotanillo. Alicante
Aiguamans amb filtre i decoració a la "corda seca" parcial. El Sotanillo. Alacant

Escena de la vida cotidiana en una casa de época almohade
Escena de la vida cotidiana en una casa d'època almohade

Casa

Bajo la autoridad del padre, convivían en una misma casa los abuelos, parientes, hijos e hijas solteros, los matrimonios de sus hijos y su descendencia

Correspondía a la esposa procurar los alimentos necesarios para el hogar, así como educar a los hijos y velar por las otras mujeres de la familia, cuyo honor o *hurma* era responsabilidad de los hombres. Este honor femenino se guardaba dentro de la intimidad de la casa, protegido del mundo externo o masculino.

Por estas razones, la casa islámica es un espacio cerrado al exterior y abierto al interior, hacia el gran patio al que daban las habitaciones. Solían poseer una cocina, un almacén o establo, una letrina y una o varias estancias para acoger a los distintos matrimonios que convivían bajo el mismo techo, separados de los hijos o hermanos solteros.

Durante el día, la casa se convertía en el espacio de la mujer por excelencia, rodeada de los niños y los ancianos. Durante la noche, el uso venía marcado por la presencia de los miembros masculinos de la familia y de sus amistades.

Las casas disponían de escasos muebles, esteras para dormir en los suelos y un reducido ajuar cerámico, formado por jarras o cántaros para agua, platos o atafiores para presentar los alimentos y anafes u hornillos portátiles que permitían cocinar los alimentos en cualquier estancia de la vivienda.

Marmita sobre hornillo portátil (*anafe*). Castell de la Torre Grossa. Jijona
Marmita sobre fogona (*anafe*). Castell de la Torre Grossa. Xixona

Casa

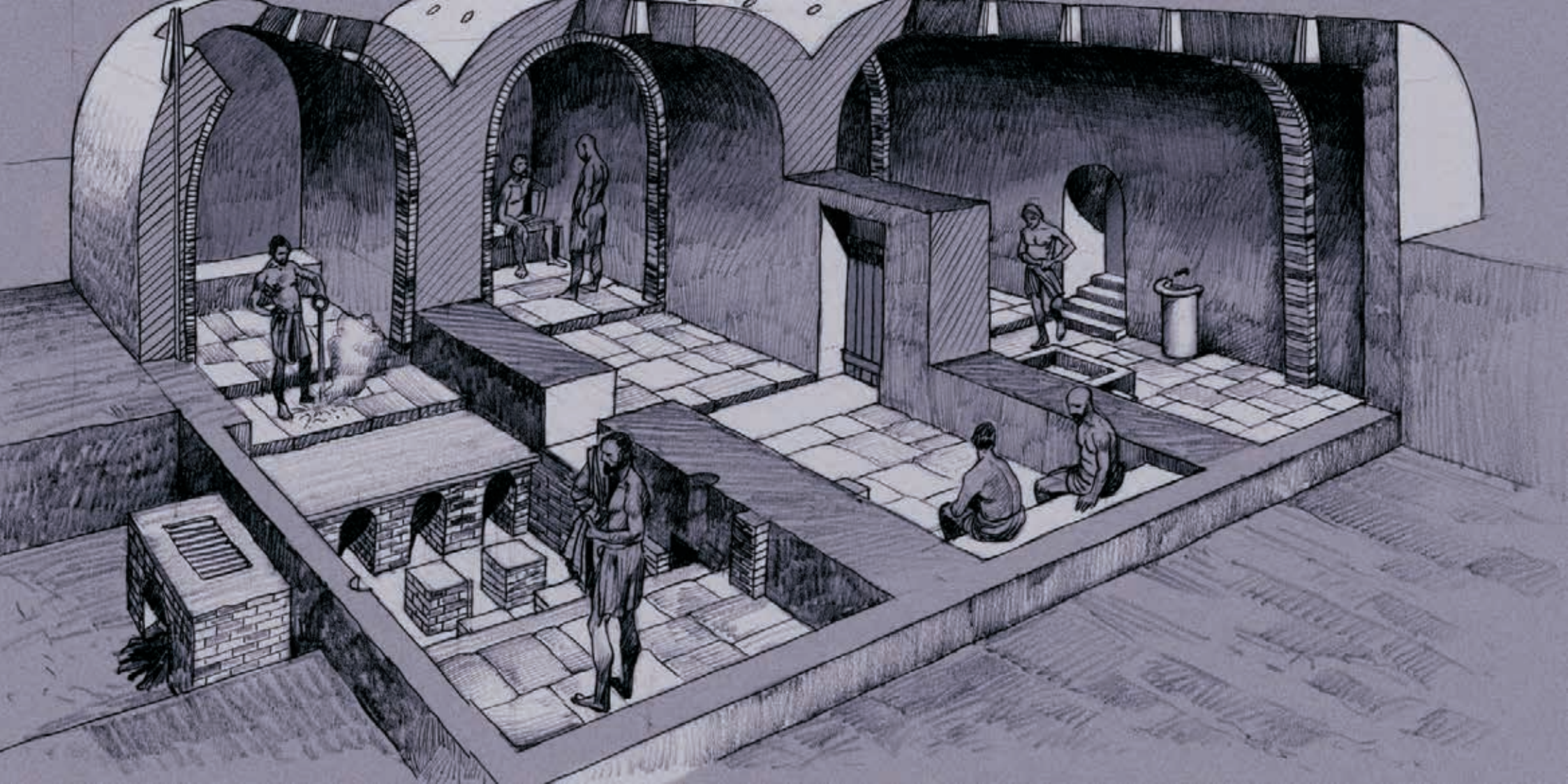
Sota l'autoritat del pare, conviuen en una mateixa casa els avis, parents, fills i filles fadrins, els matrimonis dels seus fills i la seua descendència

Corresponia a l'esposa procurar els aliments necessaris per a la llar, com també educar els fills i vetllar per les altres dones de la família, l'honor de les quals o *hurma* era responsabilitat dels homes. Aquest honor femení es guardava dins de la intimitat de la casa, protegit del món extern o masculí.

Per aquestes raons, la casa islàmica és un espai tancat a l'exterior i obert a l'interior, cap al gran pati al qual donaven les habitacions. Solien posseir una cuina, un magatzem o estable, una latrina i una o diverses estances per acollir els diferents matrimonis que conviuen sota el mateix sostre, separats dels fills o germans fadrins.

Durant el dia, la casa es convertia en l'espai de la dona per excel·lència, envoltada dels xiquets i els ancians. Durant la nit, l'ús venia marcat per la presència dels membres masculins de la família i de les seues amistats.

Les cases disposaven d'escassos mobles, estores per a dormir en el terra i un aixovar ceràmic reduït, format per gerres o cànTERS per a l'aigua, plats o atafiors per a presentar els aliments i fornets portàtils que permetien cuinar els aliments en qualsevol estança de l'habitatge.

Sección y reconstrucción del baño islámico del Convento de Santa Lucía de Elche
Secció i reconstrucció del bany islàmic del Convent de Santa Lúcia d'Elx

Baños

El Islam exige la purificación del cuerpo antes de la oración y por esta razón se levanta el “*hammâm*” o baño público junto a las mezquitas

Existían baños de carácter privado y también palatinos, como el conocido baño frontero de la mezquita real de la Alhambra de Granada.

Los baños son edificios muy característicos, que se reconocen exteriormente por sus bóvedas con lucernarios. Están formados por un vestuario (*bayt al-máslah*) y una sala fría (*bayt al-bárid*) que da paso a la estancia mayor o de reposo (*bayt al-wastani*), de una temperatura templada, y la sala más interior o caliente (*bayt as-sajun*), que suele poseer una pila o piscina de agua y está construida sobre un sistema de pilares por el que circula el aire caliente proveniente del horno o caldera que, situada en una habitación continua al baño, se mantenía encendida constantemente.

El baño era el lugar de relación social por excelencia. En su ambiente, cálido y relajado, se conversaba, se hacían negocios y se pactaban matrimonios.

Los baños no eran compartidos; existían determinadas horas para los hombres y otras para las mujeres. También, los miembros de otras comunidades religiosas podían disponer de horas determinadas, si no poseían baños propios.

De aquellos baños sólo se ha conservado el existente en el Convento de Santa Lucía de Elche, que aparece en el dibujo. Gracias a la arqueología conocemos el baño hallado en Denia y el conservado en el aulario de las Salesas de Orihuela.

Bany

L'islam exigeix la purificació del cos abans de l'oració i per aquesta raó s'aixeca el “*hammâm*” o bany públic al costat de les mesquites

Existien banyos de carácter privado y también palatinos, con el conegut bany davant de la mesquita real de l'Alhambra de Granada.

Els banyos són edificis molt característics, que es reconeixen exteriorment per les seues voltes amb lluernes. Estan formats per un vestuari (*bayt al-máslah*) i una sala freda (*bayt al-bárid*) que dona pas a l'estança major o de repòs (*bayt al-wastani*), d'una temperatura tèbia, i la sala més interior o calenta (*bayt as-sajun*), que sol posseir una pica o piscina d'aigua i està construïda sobre un sistema de pilars pel qual circula l'aire calent que prové del forn o caldera que, situada en una habitació continua al bany, es mantenia encesa constantment.

El bany era el lloc de relació social per excel·lència. En el seu ambient, càlid i relaxat, es conversava, es feien negocis i es pactaven matrimonis.

Els banyos no eren compartits; existien determinades hores per als homes i altres per a les dones. També, els membres d'altres comunitats religioses podien disposar-ne d'hores determinades, si no posseïen banyos propis.

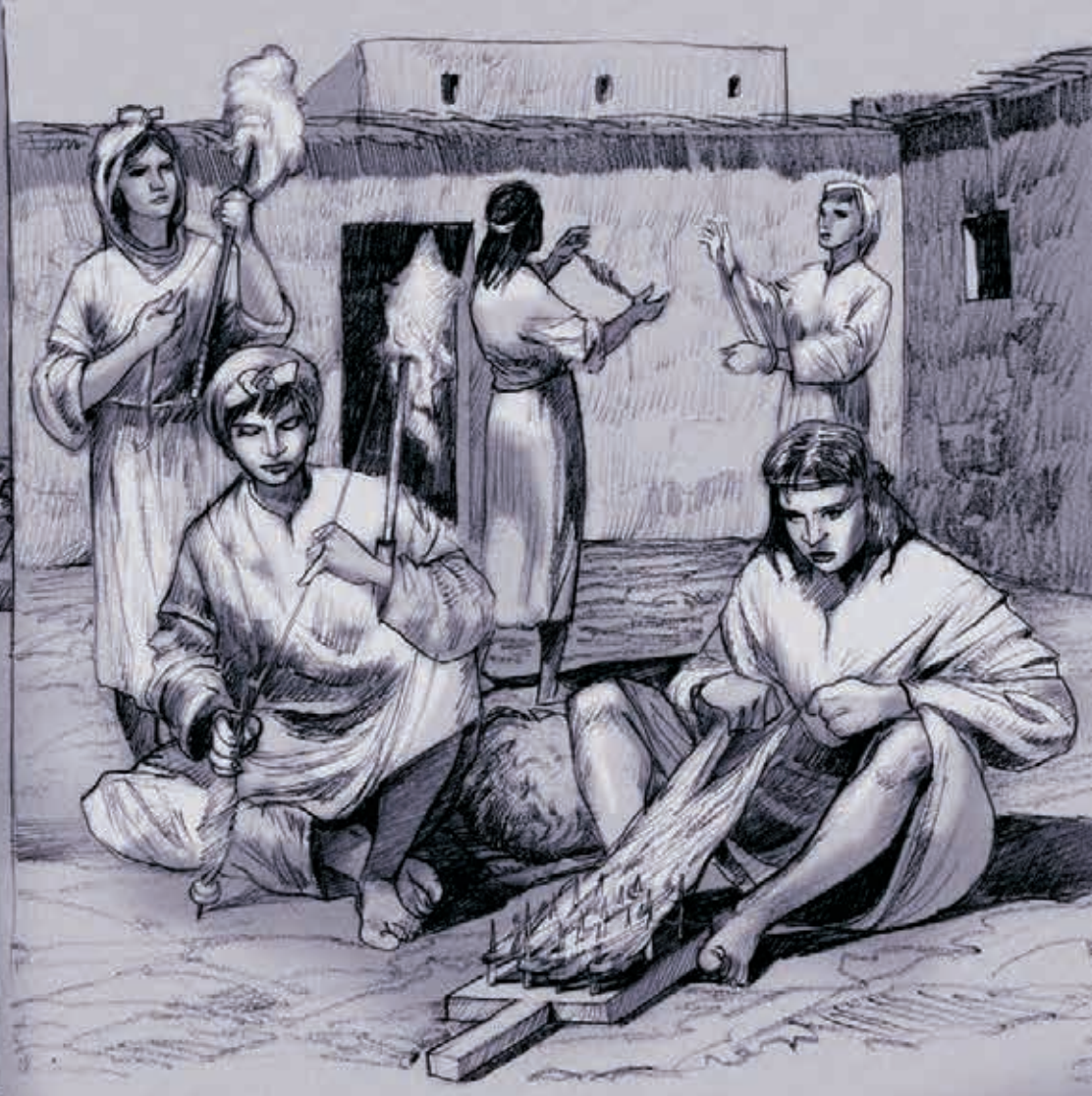
D'aquells banyos solament s'ha conservat l'existent al convent de Santa Lúcia d'Elx, que apareix en el dibuix. Gràcies a l'arqueologia coneixem el bany trobat a Dénia i el conservat en l'aulari de les Saleses d'Oriola.

Jarrita con decoración esgrafiada. El Sotanillo. Alicante
Gerreta amb decoració esgrafiada. El Sotanillo. Alacant

Escena de artesanías. Trabajo del hueso y del tejido
Escena d'artesanies. Treballs de l'os i del teixit

Zoco

El zoco es el corazón de la ciudad y el centro de su actividad económica

El zoco está formado por un sinfín de calles o barrios de artesanos que fabrican sus propios productos para la venta. Así, cerca de la mezquita mayor se encontraba la Alcaicería o zoco de la seda, de las pieles, alfombras, tapices y de las joyas. A continuación, le seguían las calles de los pañeros, de los sastres o *alfayates*, de los zapateros, etcétera, vinculados o próximos a las pestilentes tintorerías o tenerías, ubicadas a las afueras de la ciudad. También eran famosos los mercados o zocos de las especias o *alatares*, de la carne, del pescado y de las verduras en los zoquillos a las puertas de la ciudad. Las ciudades importantes poseían puestos de judíos que cambiaban monedas o joyas, así como de mercado de esclavos.

En el interior de estos mercados existían pequeños obradores o talleres como éste de talla de cornamenta de hueso, de la que se obtenían desde pequeños dados, a arquetas, pasando por mangos de rueca para el hilado.

En el interior de las casas, las mujeres siguiendo las antiguas tradiciones tribales cardaban la lana para, una vez hilada, utilizarla en la confección de paños y telas.

Soc

El soc és el cor de la ciutat i el centre de l'activitat econòmica

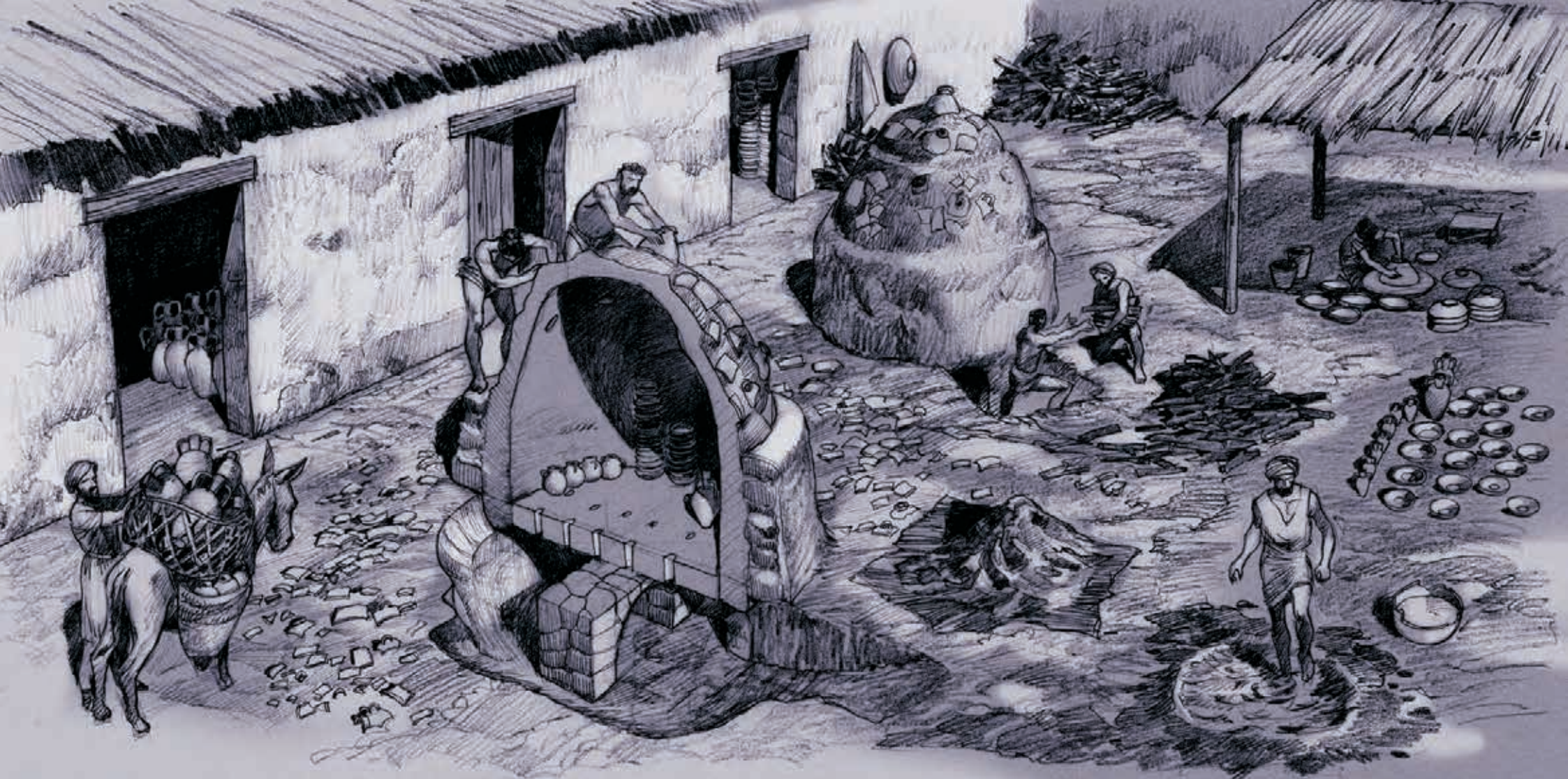
El soc està format per un sens fi de carrers o barris d'artesans que fabriquen els seus productes per a la venda. Així, prop de la mesquita major es trobava l'alcaiceria o soc de la seda, de les pells, de les catifes, dels tapissos i de les joies. A continuació, li seguien els carrers dels drapers, dels sastres o *alfaiats*, dels sabaters, etcètera, vinculats o pròxims a les pestilents tintorereries o adoberies, ubicades als afores de la ciutat. També eren famosos els mercats o socs de les espècies o *alatares*, de la carn, del peix i de les verdures en els petits socs a les portes de la ciutat. Les ciutats importants posseïen parades de jueus que canviaven monedes o joies, com també mercat d'esclaus.

En l'interior d'aquests mercats existien petits obradors o tallers com aquest de talla de cornamenta d'os, de la qual s'obtenien des de petits daus, a arquetes, a més de mànecs de filosa per a filar.

A l'interior de les cases, les dones, seguint les antigues tradicions tribals, carmenaven la llana per a utilitzar-la, una vegada filada, en la confecció de draps i teles.

Mango de rueca. Castell de la Torre Grossa. Jijona
Mànec de filosa. Castell de la Torre Grossa. Xixona

Alfares de la *medina* de Denia. Siglos XI-XIII
Terrisseria de la *medina* de Dénia. Segles XI-XIII

Alfarerías

Las mujeres de las tribus eran las encargadas de realizar los objetos cerámicos. Esto cambió en el siglo X, con la aparición de los barrios de artesanos alfareros

Hasta el siglo IX, las mujeres en el seno de la tribu eran las encargadas de realizar aquellos objetos cerámicos necesarios para la comunidad: buscaban las arcillas, levantaban a mano grandes recipientes que decoraban y cocían en hogueras improvisadas al aire libre.

El progresivo aumento de la población de las ciudades experimentado a lo largo del siglo X, supuso una mayor demanda de objetos cerámicos para uso doméstico y constructivo y, en consecuencia, aparecieron en las afueras de las ciudades barrios de alfareros o *al-fajarin* que, gracias al uso del torno rápido y a los grandes hornos de tiro vertical, producían los objetos necesarios para abastecer los mercados locales y los comarcas.

Los gustos refinados y la necesidad de proteger los alimentos, generalizaron el uso del vidriado o esmaltado de las cerámicas, para lo que era necesario importar de lugares lejanos óxidos y minerales necesarios para su producción y para su decoración, en la que intervenían un importante número de aprendices o artesanos a sueldo.

Existían barrios alfareros en Alicante, en Elche, en Novelda, etcétera, pero el complejo más importante es el excavado en la ciudad de Dénia, de la que se presenta una reconstrucción de sus alfares del siglo XII.

Terrisseries

Les dones de les tribus eren les encarregades de realitzar els objectes ceràmics. Això va canviar en el segle X, amb l'aparició dels barris d'artesans terrissaires

Fins al segle IX, les dones en el si de la tribu eren les encarregades de realitzar els objectes ceràmics necessaris per a la comunitat: buscaven les argiles, alçaven a mà grans recipients que decoraven i coïen en fogueres improvisades a l'aire lliure.

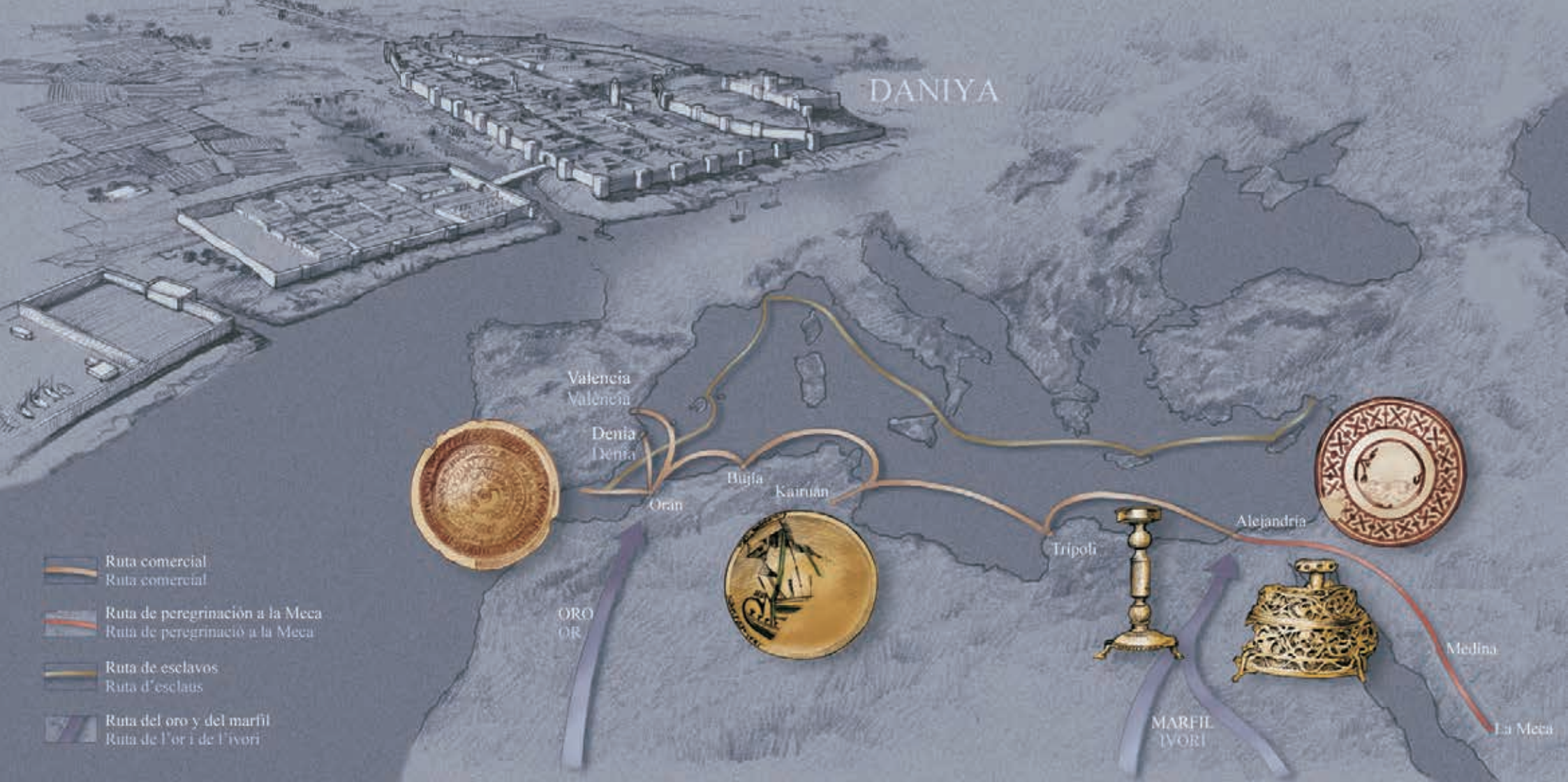
L'augment progressiu de la població de les ciutats experimentat al llarg del segle X, va suposar una major demanda d'objectes ceràmics per a ús domèstic i constructiu i, en conseqüència, van aparèixer en els afores de les ciutats barris de terrissaires o *al-fajarin* que, gràcies a l'ús del torn ràpid i als grans forns de tiratge vertical, produïen els objectes necessaris per a subministrar els mercats locals i comarcals.

Els gustos refinats i la necessitat de protegir els aliments, van generalitzar l'ús del vidrat o esmaltat de les ceràmiques, cosa que feia necessari importar de llocs llunyans òxids i minerals necessaris per a produir-los i per a decorar-los. En aquest procés intervenien un important nombre de aprendents o artesans a sou.

Existien barris terrissaires a Alacant, a Elx, a Novelda, etcètera, però el complex més important és l'excavat en la ciutat de Dénia, de la qual es presenta una reconstrucció de les terrisseries del segle XII.

Trípodes para separar piezas (*atilles*) y rollos cerámicos de alfar. Ciudad de Denia
Trespeus per a separar peces i rotllos ceràmics de terrisseria. Ciutat de Dénia

Denia y el comercio mediterráneo. (Reconstrucción de la *medina Daniya*)

Dénia i el comerç mediterrani. (Reconstrucció de la *medina Daniya*)

Comercio

A nuestras costas llegaban un sinfín de productos de todos los países del Mediterráneo, y de los puertos de Denia y Alicante salían los peregrinos con destino a la Meca

Los zocos vendían productos provenientes de todos los países del Mediterráneo.

Del puerto de Alejandría (Egipto) llegaban especias del lejano Oriente, tejidos de seda, ámbar, cerámicas y hasta candelabros y objetos de bronce, como los hallados en Denia. Del norte de África, llegaban el oro y el marfil, así como bellos platos decorados procedentes de Túnez. De los reinos cristianos de la costa mediterránea procedían las pieles, lanas y sobre todo los esclavos.

Denia, en el siglo XI, era nuestro puerto más importante, poseía alhóndigas, prestigiosas atarazanas en donde se construían barcos que transportaban nuestros afamados tejidos de lino, azafrán, el preciado y escaso cinabrio. Sus ataforos procedentes de sus alfarerías, adornaban las fachadas de las principales iglesias de la Liguria y de la república italiana de Pisa.

Desde los puertos de Alicante y Denia salían los peregrinos que viajaban a la Meca en barcos, como el del grafito procedente de una vivienda de época almohade (siglo XII) de Alicante.

Candelabro. Calle Historiador Palau. Denia
Canelobre. Carrer Historiador Palau. Dénia

Comerç

A les costes arribaven un sens fi de productes de tots els països del Mediterrani, i dels ports de Dénia i Alacant eixien els peregrins amb destinació a la Meca

Els socs venien productes provinents de tots els països del Mediterrani.

Del port d'Alexandria (Egipte) arribaven espècies de l'Orient Llunyà, teixits de seda, ambre, ceràmiques i fins i tot canelobres i objectes de bronze, com els trobats a Dénia. Del nord d'Àfrica arribaven l'or i l'ivori, com també bonics plats decorats procedents de Tunísia. Dels regnes cristians de la costa mediterrània procedien les pells, llanes i sobretot els esclaus.

Dénia, en el segle XI, era el nostre port més important. Posseïa llotges i prestigioses drassanes on es construïen vaixells que transportaven els afamats teixits de lli, safrà i l'apreciat i escàs cinabri. Els atafors procedents de les seues terrisseries, adornaven les façanes de les principals esglésies de la Ligúria i de la república italiana de Pisa.

Des dels ports d'Alacant i Dénia eixien els peregrins que viatjaven a la Meca en vaixells, com el del grafit procedent d'un habitatge d'època almohade (segle XII) d'Alacant.

Ritual de preparación de un enterramiento, mientras los hombres conversan
Ritual de preparació d'un enterrament, mentre els homes conversen

Costumbres

Todos los musulmanes son iguales ante Dios y ante Él se han de presentar desnudos, desposeídos de todo bien y yaciendo de costado en posición orante hacia la Meca

En las viviendas existían gran número de ungüentarios de cristal, tarritos de hueso, varillas de bronce, etc., objetos utilizados indistintamente para curar o en la cosmética. Las mujeres utilizaban el *cohol* u óxido de antimonio para pintarse los ojos, la alheña y el indigo para teñirse el cabello y el agua de rosas para perfumarse. También portaban sencillos pendientes y anillos, elaboradas diademas, brazaletes y hermosos tocados realizados con monedas perforadas.

Dentro de las costumbres musulmanas estaban: los juegos de azar, fumar hachís, portar amuletos o *barakas*. Los muertos eran enterrados desposeídos de todo bien material.

Las necrópolis excavadas en Alicante, Denia, Novelda, Elche, Orihuela, Callosa del Segura, etcétera, constatan la ausencia de ajuares, objetos mundanos o lápidas. Aquí, se exhibe la lápida de un dianense desconocido fallecido el 1 de Octubre del año 1047, que dejó escrito:

"Alabado sea Dios que decretó la caducidad de sus criaturas y se reservó la perpetuidad y la eternidad".

Costums

Tots els musulmans són iguals davant Déu i davant Ell s'han de presentar nus, desposseïts de tot bé i jaient de costat en posició orant cap a la Meca

En les cases existien gran nombre d'ungüentaris de cristall, potets d'os, varetes de bronze, etc., objectes utilitzats indistintament per a curar o en la cosmètica. Les dones utilitzaven el *cohol* o òxid d'antimoni per a pintar-se els ulls, l'olive-reta i l'anyil per a tenyir-se els cabells i l'aigua de roses per a perfumar-se. També portaven senzilles arracades i anells, diademes elaborades, braçalets i boniques lligadures realitzades amb monedes perforades.

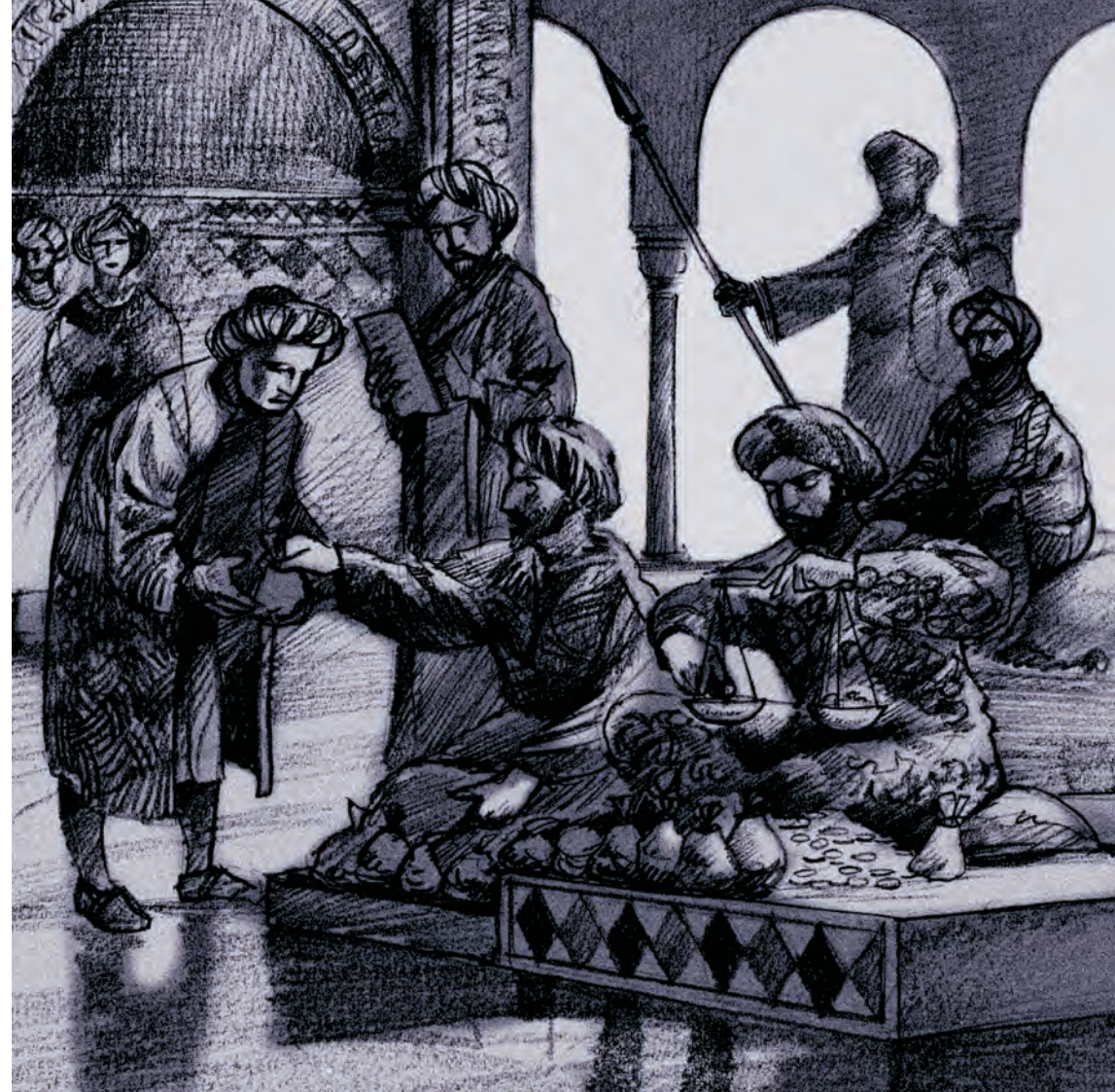
Dins dels costums musulmans estaven els jocs d'atzar, fumar haixix, portar amulets o *barakas*. Els morts s'enterraven desposseïts de qualsevol bé material.

Les necrópolis excavades a Alacant, Dénia, Novelda, Elx, Oriola, Callosa del Segura, etcétera, constaten l'absència d'aixovars, objectes mundans o làpides. Aclí, s'exhibeix la làpida d'un denier desconegut mort l'1 d'octubre de l'any 1047, que va deixar escrit:

"Lloat siga Déu que va decretar la caducitat de les seues criatures i es va reservar la perpetuïtat i l'eternitat".

Mortero con decoración epigráfica. Colección Jerónimo Ferriz
Morter amb decoració epigràfica. Col·lecció Jerónimo Ferriz

Recaudación del tributo
Recaudació del tribut

Moneda

***Al-Andalus* fue una sociedad que usó la moneda tanto en los intercambios comerciales como en el pago de los tributos**

Las monedas podían ser de oro (dinar), de plata (*dirham*) o de cobre (felús). Se caracterizaban por carecer de imágenes y llevar solamente inscripciones. Sus leyendas, escritas en árabe, son en gran parte de carácter religioso, aunque en muchas ocasiones también nos informan de la fecha y lugar de acuñación, nombre y títulos del gobernante e incluso del encargado de la ceca.

Estas monedas fueron variando su forma, su tamaño y su peso en función de los distintos gobiernos que se sucedieron a lo largo del tiempo. Las monedas más abundantes fueron las de plata, que se acuñaron prácticamente durante todo el período, por ser el *dirham* la moneda con la que se pagaban muchos de los tributos que eran la fuente de ingresos del estado y procedían sobre todo de las rentas campesinas y en menor medida de otras actividades económicas.

No ocurre lo mismo con el oro que, tras unas breves emisiones en el momento de la conquista, no volverá a ser acuñado en *al-Andalus* hasta la instauración del Califato, coincidiendo con la desaparición de los feluses de cobre. Dénia fue la única de nuestras ciudades que acuñó moneda en época islámica.

Moneda

***Al-Andalus* va ser una societat que va emprar la moneda tant en els intercanvis comercials com en el pagament dels tributs**

Les monedes podien ser d'or (dinar), de plata (*dirham*) o de coure (felús). Es caracteritzaven per manca d'imatges i portar solament inscripcions. Les llegendes, escrites en àrab, són en gran part de caràcter religiós, encara que en moltes ocasions també ens informen de la data i lloc d'encunyació, nom i títols del governant i fins i tot de l'encarregat de la seca.

Aquestes monedes van anar variant la forma, les dimensions i el pes en funció dels diferents governs que se succeïren al llarg del temps. Les monedes més abundants van ser les de plata, que es van encunyar pràcticament durant tot el període, per ser el *dirham* la moneda amb què es pagaven molts dels tributs que eren la font d'ingressos de l'estat i procedien sobretot de les rendes camperoles i en menor mesura d'altres activitats econòmiques.

No passa el mateix amb l'or que, després d'unes breus emissions en el moment de la conquesta, no tornarà a ser encunyat a *al-Andalus* fins la instauració del Califat, coincidint amb la desaparició dels felusos de coure. Dénia va ser l'única de les nostres ciutats que va encunyar moneda en època islàmica.

Quirate de plata almohade. Colección Isidro Albert
Quirat de plata almohade. Col·lecció Isidro Albert

Escena del interior de una mezquita en el Ribat de Guardamar
Escena de l'interior d'una mesquita en el Ribat de Guardamar

Religión

El cristianismo era la religión dominante en la Europa medieval, aunque existía una significativa población musulmana y judía

En la Baja Edad Media, el cristianismo ya había sufrido algunos de los grandes cismas de su historia, como fue la ruptura con la Iglesia Ortodoxa bizantina, pero todavía estaba por llegar la Reforma protestante, que dividiría Europa en dos durante la época Moderna.

Como vicaria de Dios en la tierra, la Iglesia medieval constituía un impresionante aparato de poder terrenal, ya que tanto las instituciones que la encarnaban como, a título individual, muchos de sus representantes, fueron grandes o pequeños señores feudales, con riquezas y gobierno sobre miles de vasallos, y participaron muy activamente en la vida política y en los conflictos bélicos de la época.

La gran parte de los eclesiásticos vivieron al margen de lo que predicaban. Por ello, no es extraño que amplios grupos sociales criticasen duramente la Iglesia oficial y buscasen vías alternativas de religiosidad cristiana. La Baja Edad Media vivió una sucesión indefinida de estos grupos en busca del "primitivo cristianismo" basado en la pobreza, la solidaridad y la fe personal. La reacción oficial fue su condena como herejía y la represión mediante una organización específicamente creada para el control de las ideas: la Inquisición.

Religió

El cristianisme era la religió dominant a l'Europa medieval, encara que existia una població musulmana i jueva significativa

En la baixa edat mitjana, el cristianisme ja havia sofert alguns dels grans cismes de la seua història, com va ser el trencament amb l'Església Ortodoxa bizantina, però encara havia d'arribar la Reforma protestant, que dividiria Europa en dos durant l'època Moderna.

Com a vicària de Déu a la terra, l'Església medieval constituïa un impressionant aparat de poder terrenal, ja que tant les institucions que la encarnaven com, a títol individual, molts del seus representants, van ser grans o petits senyors feudals, amb riqueses i govern sobre milers de vassalls, i van participar molt activament en la vida política i en els conflictes bèl·lics de l'època.

La gran part dels eclesiàstics van viure al marge d'allò que predicaven. És per això que no és estrany que amples grups socials criticaren durament l'Església oficial i busquen vies alternatives de religiositat cristiana. La baixa edat mitjana va viure una successió indefinida d'aquests grups en busca del "primitiu cristianisme" basat en la pobresa, la solidaritat i la fe personal. La reacció oficial va ser la condemna com a heregia i la repressió mitjançant una organització específicament creada per al control de les idees: la Inquisició.

Candil de piqueta. Ribat de Guardamar
Cresol de bec. Ribat de Guardamar

Mapa de la expansión feudal y de la conquista del Reino de Valencia
Mapa de l'expansió feudal i de la conquesta del Regne de València

Regnum Valentiae Hace 8 siglos

Durante la Alta Edad Media, entre los siglos V y X, se desarrolló en Europa una nueva forma de organización social: el feudalismo

Este proceso se vivió con características y ritmos diferentes a lo largo de la Europa mediterránea y central, desde Galicia hasta el sur de Italia, y desde Cataluña hasta Alemania.

El sistema feudal se basaba en la privatización por parte de la nobleza de las competencias y poderes del Estado, creando los señoríos y convirtiendo a sus habitantes en sus vasallos, a los que les imponía todo tipo de impuestos, así como su justicia. Los señores feudales eran así los que hacían la ley.

El feudalismo perduró hasta finales del siglo XVIII o inicios del XIX, cuando Europa vivió las revoluciones burguesas que establecieron los principios de la soberanía del pueblo, los derechos del ciudadano y la igualdad de todas las personas ante la ley.

El feudalismo evolucionó con el tiempo. A partir del siglo XIII, los monarcas fueron aumentando su poder frente a la nobleza con la ayuda de las ciudades, en crecimiento continuado, y de sus dirigentes.

Regnum Valentiae Fa 8 segles

Durant l'alta edat mitjana, entre els segles V i X, es va desenvolupar a Europa una nova forma d'organització social: el feudalisme

Aquest procés es va viure amb característiques i ritmes diferents al llarg de l'Europa mediterrània i central, des de Galícia fins al sud d'Itàlia, i des de Catalunya fins a Alemanya.

El sistema feudal es basava en la privatització per part de la noblesa de les competències i poders de l'Estat: creava els senyorius i convertia els habitants en els seus vassalls, als quals els imposava tot tipus d'impostos, com també la seua justícia. És per això que es pot dir que els senyors feudals feien la llei.

El feudalisme va perdurar fins a la fi del segle XVIII o inicis del XIX, quan Europa va viure les revolucions burgeses que van establir els principis de la sobirana del poble, els drets del ciutadà i la igualtat de totes les persones davant la llei.

El feudalisme va evolucionar amb el temps. A partir del segle XIII, els monarques van anar augmentant els seu poder davant la noblesa amb l'ajut de les ciutats, en creixement continu, i dels seus dirigents.

Estela funeraria. Ciudad de Denia. Museo Arqueológico de la Ciudad de Denia
Estela funerària. Ciutat de Dènia. Museu Arqueològic de la Ciutat de Dènia

Brazo militar
Braç militar

Brazo eclesiástico
Braç eclesiàstic

Brazo real
Braç reial

Nobleza Noblesa

Iglesia Església

Burguesía y Consejo Municipal
Burguesia i Consell Municipal

Campesinos
Camperols

Clero
Clericat

Artesanos y Pueblo llano
Artesans i Poble planer

Organización de la sociedad feudal valenciana
Organització de la societat feudal valenciana

El Reino de Valencia

Entre 1233 y 1245, el rey Jaime I conquistó las tierras orientales de al-Andalus (Sharq al-Andalus) y creó, en 1240, el Reino de Valencia

La Península Ibérica no vivió la misma transición hacia el feudalismo que el resto de Europa. Esa lenta evolución de los siglos V al X se vio cortada el año 711 con la llegada de los musulmanes. Su rápida expansión redujo el territorio heredero del mundo romano a una pequeña franja septentrional, desde Galicia hasta los Pirineos. En estas tierras, se formó la sociedad feudal, de la que surgiría, al igual que en toda Europa, un mundo dividido entre señores y vasallos, bendecido por la Iglesia, y con una gran capacidad de expansión territorial apoyada en su poderío militar.

A partir del siglo XII, los reinos de León, de Castilla, de Portugal, de Navarra, de Aragón y los condados catalanes, protagonizaron una progresiva y cada vez más rápida expansión sobre el mundo andalusí, conquistando Mallorca, Valencia, Murcia y toda la Andalucía occidental. Es en ese contexto en el que, entre 1233 y 1245, el rey Jaime I conquistó las tierras orientales de al-Andalus (Sharq al-Andalus) y creó, en 1240, el Reino de Valencia, dotando señoríos, repartiendo tierras a los campesinos, fundando o reconstruyendo ciudades, y estableciendo por primera vez en las tierras valencianas, —tres siglos después que en la mayor parte de Europa—, una sociedad feudal que se prolongaría durante la Baja Edad Media, y hasta la época Moderna.

El Regne de València

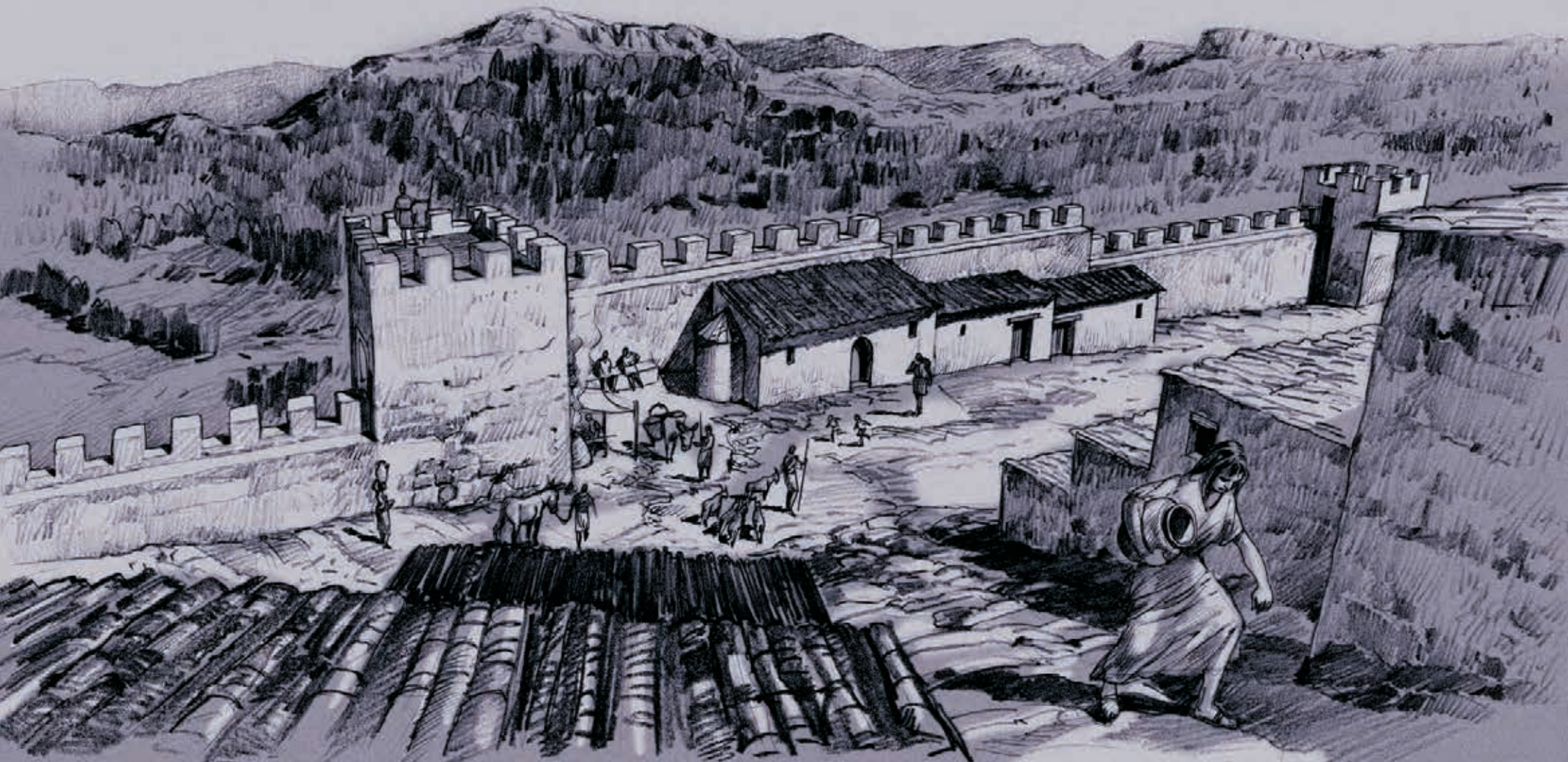
Entre 1233 i 1245, el rei Jaume I va conquerir les terres orientals d'al-Andalus (Sharq al-Andalus) i va crear, en 1240, el Regne de València

La península Ibèrica no va viure la mateixa transició cap al feudalisme que la resta d'Europa. La lenta evolució dels segles V al X es va veure tallada l'any 711 amb l'arribada dels musulmans. La seua ràpida expansió va reduir el territori hereu del món romà a una petita franja septentrional, des de Galícia fins als Pirineus. En aquestes terres es va formar la societat feudal, de la qual sorgiria, al igual que en tota Europa, un món dividit entre senyors i vassalls, beneït per l'església, i amb una gran capacitat d'expansió territorial recolzada en el seu poder militar.

A partir del segle XII, els regnes de Lleó, de Castella, de Portugal, de Navarra, d'Aragó i els Comtats Catalans, van protagonitzar una progressiva i cada vegada més ràpida expansió sobre el món andalusí, amb la conquesta de Mallorca, València, Múrcia i tota l'Andalusia occidental. És en aquell context en què, entre 1233 i 1245, el rei Jaume I va conquerir les terres orientals d'al-Andalus (Sharq al-Andalus) i va crear, en 1240, el Regne de València dotant senyoriis, repartint terres als camperols, fundant o reconstruint ciutats i establint, per primera vegada en les terres valencianes -tres segles després que en la major part d'Europa-, una societat feudal que es prolongaria durant la baixa edat mitjana i fins l'època moderna.

Reproducción del sello del rey Jaime I de Aragón. Archivo Histórico Nacional
Reproducció del segell del rei Jaume I d'Aragó. Arxiu Històric Nacional

Los primeros colonos cristianos en el Castell d'Ambra. Pego
Els primers colons cristians al castell d'Ambra. Pego

Colonización

La monarquía expulsó a los musulmanes que habían vivido aquí durante casi seis siglos y les expropió de sus bienes, entregando sus tierras y sus casas a los colonos

El repoblamiento cristiano no fue uniforme en todas las comarcas ni tampoco tuvo la misma cronología. En las tierras alicantinas fue más lento y algo retrasado. Los colonos cristianos fueron instalados por la monarquía en poblaciones de nueva fundación o en algunas de las antiguas ciudades islámicas, como Denia, Alicante, Elche u Orihuela. Hasta finales del siglo XIII la inestabilidad de las tierras alicantinas, donde todavía residía una importante población musulmana, y el mayor atractivo de núcleos como Valencia, hizo que la emigración de colonos fuera escasa.

Las pocas decenas de familias llegadas hasta aquí se instalaron en el interior de castillos y lugares fortificados, como sucedió en Jijona, Aspe, Alcoy o en este mismo de Ambra (Pego).

Estos inmigrantes fueron mayoritariamente colonos catalanes y, en menor medida aragoneses, y en la zona de Alicante-Orihuela hubo una notable presencia de colonos castellanos.

En general, se trataba de familias de campesinos que venían en busca de tierras para vivir, y con una presión feudal más llevadera que en sus lugares de origen. El carácter de frontera de las tierras de Alicante también atrajo a multitud de aventureros y personajes marginales que no dudaban en saquear las casas de los musulmanes e intentar secuestrarlos para venderlos como esclavos fuera del reino.

Jarro. Castell d'Ambra. Pego
Gerro. Castell d'Ambra. Pego

Colonització

La monarquia va expulsar als musulmans que havien viscut ací durant quasi sis segles, els va expropiar els seus béns i va lliurar les seues terres i cases als colons

El repoblament cristià no va ser uniforme en totes les comarques ni tampoc va tenir la mateixa cronologia. En les terres alacantines va ser més lent i un poc retardat. Els colons cristians van ser instal·lats per la monarquia en poblacions de nova fundació o en algunes de les antigues ciutats islàmiques, com Dènia, Alacant, Elx o Oriola. Fins la fi del segle XIII la inestabilitat de les terres alacantines, on encara residia una important població musulmana, i el major atractiu de nuclis com València, va fer que l'emigració de colons fora escassa.

Les poques desenes de famílies arribades fins ací es van instal·lar en l'interior de castells i llocs fortificats, com va succeir a Xixona, Asp, Alcoi o en aquest mateix d'Ambra (Pego).

Aquests immigrants van ser majoritàriament colons catalans i, en menor mesura, aragonesos. En la zona d'Alacant-Oriola va haver-hi una notable presència de colons castellans.

En general es tractava de famílies de camperols que venien en busca de terres per a viure i amb una pressió feudal més suportable que en els seus llocs d'origen. El caràcter de frontera de les terres d'Alacant també va atraure multitud d'aventurers i personatges marginals que no dubtaven a saquejar les cases dels musulmans i intentar segrestar-los per a vendre'ls com a esclaus fora del regne.

Repartimiento y explotación de la tierra por los nuevos colonos
 Repartiment i explotació de la terra pels nous colons

La agricultura

La sociedad feudal daba mayor protagonismo a las tierras de secano

El repartimiento de las tierras y casas de los musulmanes supuso una nueva parcelación del suelo, desapareciendo multitud de pequeñas alquerías dispersas, siendo sustituidas por pueblos y villas, a menudo amurallados.

Respecto a los regadíos, la sociedad feudal tendió a aumentarlos, integrando en grandes sistemas de acequias lo que anteriormente habían sido pequeñas huertas fragmentadas. Este proceso fue más lento en las tierras de Alicante debido a su difícil repoblación.

Con todo, una parte significativa del campo valenciano continuó poblado por musulmanes y en muchos aspectos siguió apegado a sus tradiciones agrícolas hasta bien entrada la Baja Edad Media, aunque la sociedad feudal dio mayor protagonismo a las tierras de secano, roturando zonas que en época islámica eran improductivas o se dedicaban al ganado, e incrementando el cultivo del cereal.

La agricultura

La sociedad feudal donava major protagonisme a les terres de secà

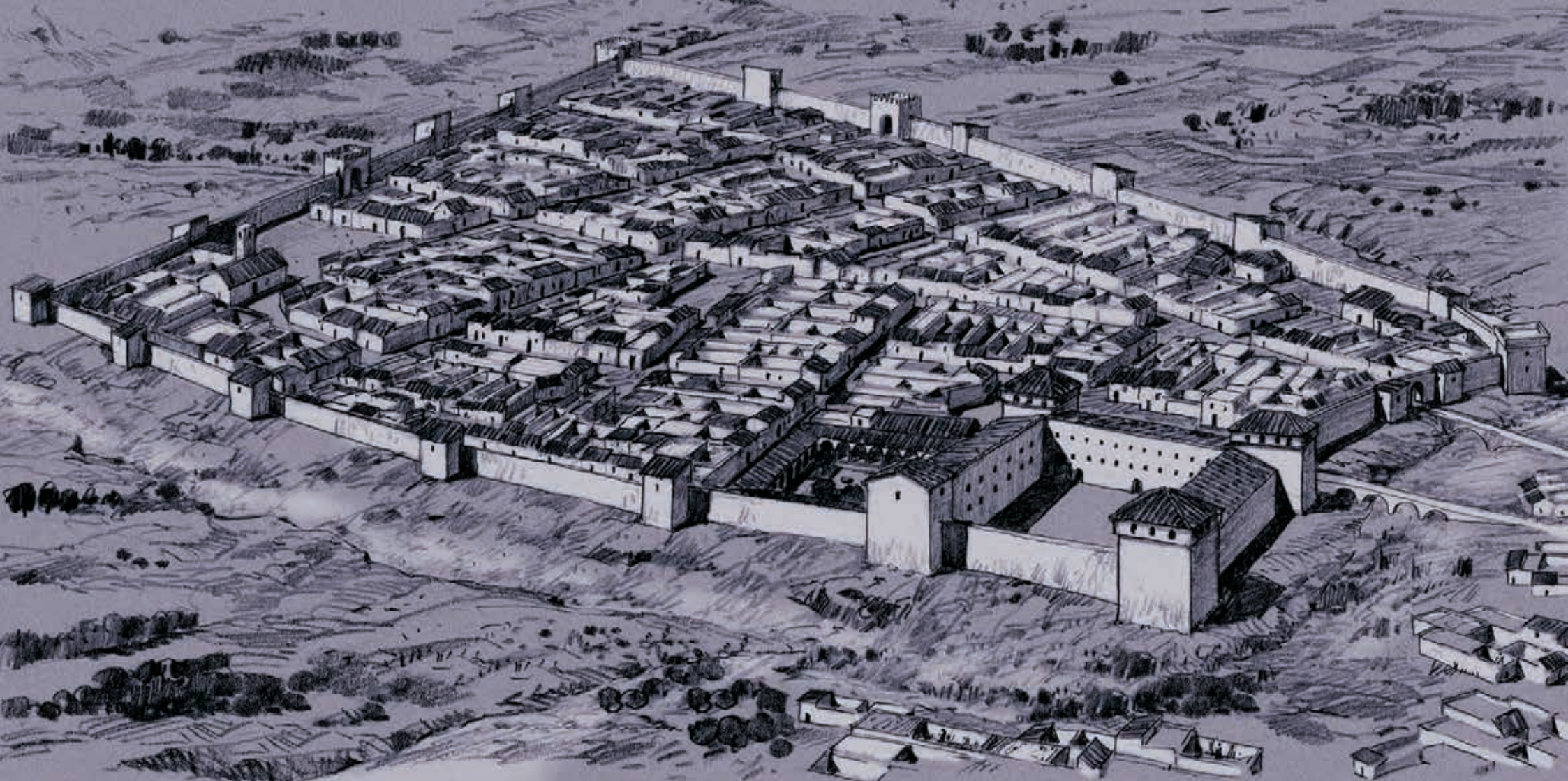
El repartiment de les terres i cases dels musulmans va suposar una nova parcel·lació de la terra i la desaparició de multitud de petites alqueries disperses que es van substituir per pobles i viles, sovint emmurallats.

Pel que fa als regadius, la societat feudal va tendir a augmentar-los mitjançant la integració en grans sistemes de sèquies allò que anteriorment havien estat petites hortes fragmentades. Aquest procés va ser més lent en les terres d'Alicant a causa de la seua difícil repoblació.

Amb tot, una part significativa del camp valencià va continuar poblat per musulmans i en molts aspectes va seguir aferrat a les seues tradicions agrícoles fins ben entrada la baixa edat mitjana, encara que la societat feudal va donar major protagonisme a les terres de secà, rompent zones que en època islàmica eren improductives o es dedicaven al ramat i incrementant el cultiu del cereal.

Herreradura de caballo. Castell d'Ambra. Pego
 Ferradura de cavall. Castell d'Ambra. Pego

Reconstrucción de la villa feudal de Cocentaina
 Reconstrucció de la vila feudal de Cocentaina

Ciudad

Los conquistadores transformaron las mezquitas en iglesias y, a lo largo de los siglos XIV y XV, remodelaron los recintos urbanos, sus calles y sus viviendas

Las antiguas ciudades islámicas, en general, perduraron y conservaron su estatus, pese a sufrir la expulsión de todos sus vecinos y el reparto de sus casas, como sucedió en Orihuela o Alicante. En otras, sin embargo, la continuidad urbana se vio amenazada, como fue el caso de Denia, prácticamente despoblada hasta cerca del año 1300.

Al mismo tiempo, se construyeron ciudades de nueva planta, como Pego, Alcoy, Penáguila, etcétera, con un característico trazado ortogonal y una plaza más o menos central donde se erigía la parroquia y la casa del consell municipal y donde se realizaba el mercado diario o semanal. Estas poblaciones disponían de sólidas murallas y, en su interior era habitual la existencia de pequeños huertos contiguos a las casas. De todo ello tenemos un magnífico ejemplo en la villa de Cocentaina.

Plato. Iglesia de Santa María. Alicante
 Plat. Església de Santa María. Alacant

Ciutat

Els conquistadors van transformar les mesquites en esglésies i, al llarg del segle XIV i XV, van remodelar els recintes urbans, els carrers i els habitatges

Les antigues ciutats islàmiques, en general, van perdurar i van conservar el seu estatus, malgrat haver sofert l'expulsió de tots els veïns i el repartiment de les cases, com va succeir a Oriola o Alacant. En altres, no obstant això, la continuïtat urbana es va veure amenaçada, com va ser el cas de Dènia, pràcticament despoblada fins prop de l'any 1300.

Al mateix temps, es van construir ciutats de nova planta, com Pego, Alcoi, Penàguila, etcètera, amb un característic traçat ortogonal i una plaça més o menys central on s'erigia la parròquia i la casa del consell municipal i on es realitzava el mercat diari o setmanal. Aquestes poblacions disposaven de sòlides muralles i en l'interior era habitual l'existència de petits horts contigus a les cases. De tot això tenim un magnífic exemple a la vila de Cocentaina.

Reconstrucción de la cocina del Castillo de la Mola. Novelda
Reconstrucció de la cuina del Castell de la Mola. Novelda

Viviendas

La sociedad feudal, a diferencia del mundo islámico, estaba organizada sobre la base de la familia conyugal, formada esencialmente por los padres y sus hijos

Las casas se erigían sobre parcelas alargadas, perpendiculares a la calle, y con una anchura media de entre tres y cinco metros, ya que ésta solía ser la longitud de las vigas. La vivienda popular tenía varios tramos o *porxades* sucesivos, seguidos por un patio trasero, y en ocasiones con más de una planta. En muchos casos la parte delantera de la casa se destinaba a taller o comercio, reclusando la vida doméstica a la cocina o al piso alto.

En la cocina había ollas y sartenes de metal, pucheros, cazuelas y morteros de cerámica. De la pared colgaban platos y jarros de loza vidriada y en el suelo descansaban cántaros para el agua y tinajas con harina, aceite o vino. Había pocos muebles, algunos taburetes y quizás una mesa baja.

En muchas casas no existían alcobas como tal, pero con telas y cortinajes se preservaba cierta intimidad. La cama, alta y con travesaños de madera, era el principal mobiliario del dormitorio conyugal, donde solía existir también algún arcón para la ropa. Los hijos dormían en jergones de paja junto con los padres y los criados o aprendices, en caso de tenerlos, en el mismo taller o en la cocina.

Las viviendas de los mercaderes y de los nobles eran más espaciosas y disponían de varias plantas, a menudo distribuidas en torno a un patio interior.

Habitatges

La sociedad feudal, a diferencia del món islàmic, estava organitzada sobre la base de la família conyugal, formada essencialment pels pares i els seus fills

Les cases s'erigien sobre parcel·les allargades, perpendiculars al carrer, i amb una amplària mitjana d'entre tres i cinc metres, ja que aquesta solia ser la longitud de les bigues. L'habitatge popular tenia diversos trams o *porxades* successives, seguits per un pati al darrere i en ocasions amb més d'una planta. En molts casos la part davantera de la casa es destinava a taller o comerç i la vida domèstica es reclòia a la cuina o al pis alt.

En la cuina hi havia olles i paelles de metall i olles, cassoles i morters de ceràmica. De la paret penjaven plats i gerros de pisa vidrada i en el terra descansaven cànters per a l'aigua i gerres amb farina, oli o vi. Hi havia pocs mobles, alguns tamborets i potser una taula baixa.

En moltes cases no existien dormitoris com a tals, però amb teles i cortinatges es preservava certa intimitat. El llit, alt i amb travessers de fusta, era el principal mobiliari del dormitori conyugal, on solia existir també algun bagul per a la roba. Els fills dormien en màrtegues de palla al costat dels pares i els criats o aprendents, en cas de tenir-los, en el mateix taller o en la cuina.

Els habitatges dels mercaders i dels nobles eren més espaiosos i disposaven de diverses plantes, sovint distribuïdes al voltant d'un pati interior.

Cántaro. Iglesia de Santa María. Alicante
Cànter. Església de Santa María. Alacant

Bodega del Convento mercedario de Santa Lucía de Elche
Celler del convent mercedari de Santa Lúcia d'Elx

Alimentación

En la Baja Edad Media, el nivel social se podía medir por la alimentación. La población se alimentaba básicamente de pan y carne, y saciaba su sed con vino. Las verduras, los huevos o la leche eran un complemento y el pescado sólo se consumía en Cuaresma

La compra se hacía a diario, ya que no había medios para la conservación de los alimentos. Existía un pan de *blanc*, hecho con trigo de primera, y un pan de *ros*, hecho con trigos peores u otros cereales, y se vendían en lugares diferentes para evitar estafas. Los ricos comían carnero, mientras que los menestrales se conformaban con la de buey o con las vísceras. El vino se vendía en las tabernas.

En la mesa, los platos se dividían en *asts* y *cuines*. Los primeros, de consistencia sólida, eran servidos en platos llanos y se comían con las manos o, desde el siglo XV, con un antecedente del tenedor llamado *broca*, que tenía sólo dos púas. Las *cuines*, en cambio, eran untuosas o líquidas y se comían con la cuchara o mojando sopas de pan con los dedos.

Comer más y mejor distinguía al rico del pobre. Las comidas de los ricos eran, por lo general, más elaboradas, mientras que las clases inferiores comían muchos alimentos crudos, dado el elevado precio del combustible.

Cazuela. Castell de la Torre Grossa. Jijona
Cassola. Castell de la Torre Grossa. Xixona

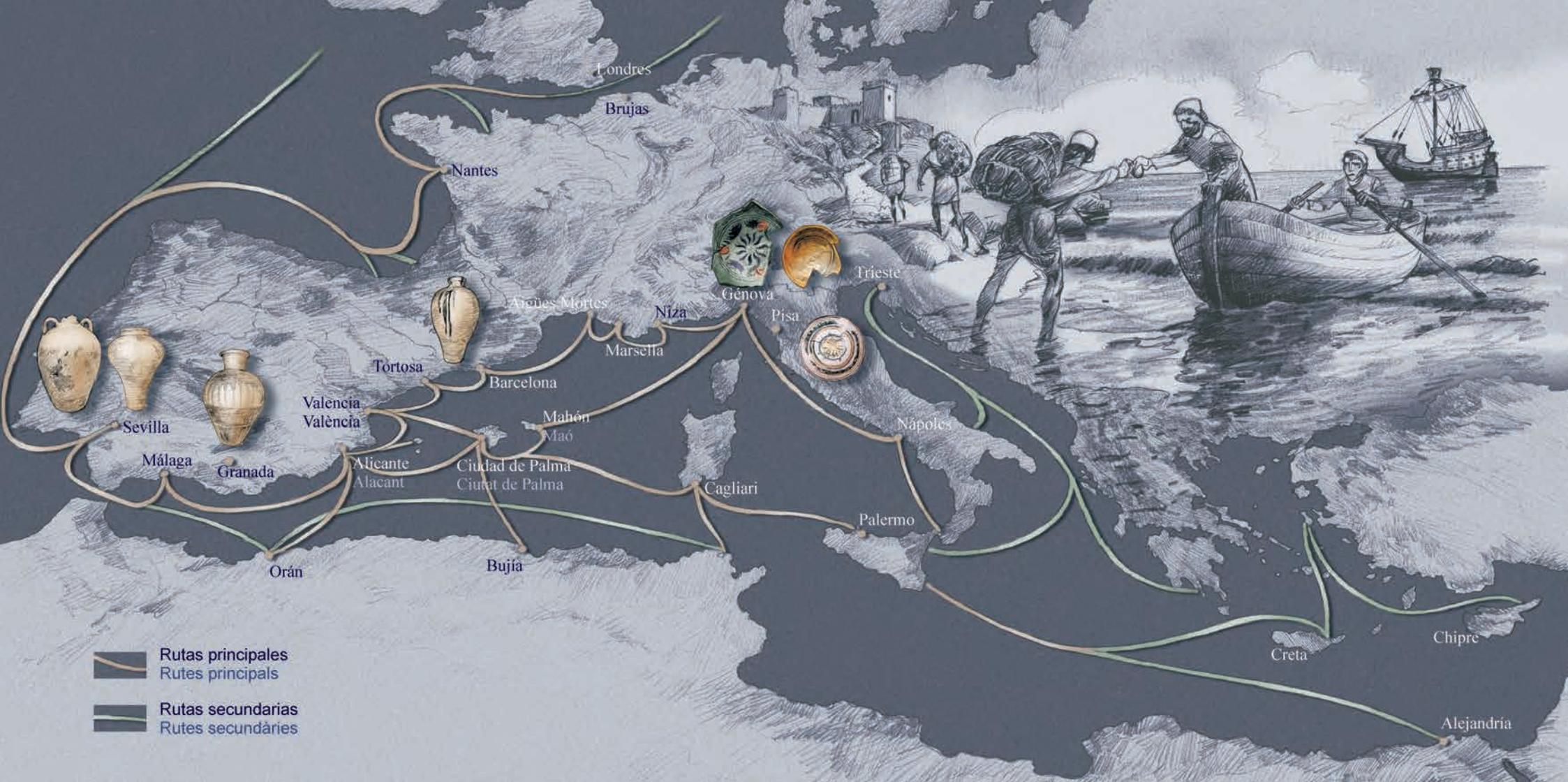
Alimentació

En la baixa edat mitjana, el nivell social es podia mesurar per l'alimentació. La població s'alimentava bàsicament de pa i carn i saciava la set amb vi. Les verdures, els ous o la llet eren un complement i el peix només es consumia en Quaresma

La compra es feia a diari, ja que no hi havia mitjans per a la conservació dels aliments. Existia un pa de *blanc*, fet amb blat de primera, i un pa de *ros*, fet amb blats pitjors o altres cereals, i es venien en llocs diferents per a evitar estafes. Els rics menjaven carn de be, mentre que els menestrals es conformaven amb la de bou o amb les vísceres. El vi es venia en les tavernes.

En la taula, els plats es dividien en *asts* i *cuines*. Els primers, de consistència sòlida, eren servits en plats plans i es menjaven amb les mans o, des del segle XV, amb un antecedent de la forqueta anomenat *broca*, que tenia només dues púes. Les *cuines*, en canvi, eren untuoses o líquides i es menjaven amb la cullera o sucant sopes de pa amb els dits.

Menjar més i millor distingia el ric del pobre. Els menjars dels rics eren, generalment, més elaborats, mentre que les classes inferiors menjaven molts aliments crus, atès l'elevat preu del combustible.

Alicante y el comercio mediterráneo
Alacant i el comerç mediterrani

Comercio

El Mediterráneo occidental era uno de los escenarios de comercio más transitados, en el que el Reino de Valencia estaba llamado a desempeñar un papel destacado

Valencia, Denia y, ya en el siglo XV, Alicante, se convirtieron en puntos de conexión de las principales rutas marítimas. Unas más cercanas, hacia Mallorca e Ibiza, hacia Tortosa, Barcelona y Perpiñán y, con el tiempo, hacia las posesiones italianas de Cerdeña, Sicilia y Nápoles. Otras, más alejadas, conectaban con las rutas internacionales del Mediterráneo e, incluso, con el mundo Atlántico: Francia, los Países Bajos e Inglaterra.

Nuestros puertos se convirtieron en escala indispensable de estas rutas, gracias a lo cual llegaban a ellos todo tipo de productos, materias primas y manufacturas, tanto de Italia como del mundo atlántico. A su vez, exportaban gran variedad de productos agrícolas (arroz, fruta, almendras, pasas, azúcar, azafrán, dátiles...) así como el apreciado vino de Alicante, la sal de las salinas de Calpe o Torrevieja, los afamados paños de Orihuela, el esparto y el jabón de Elche y también nuestros salazones.

Comerç

El Mediterrani occidental era un dels escenaris de comerç més transitats, en què el Regne de València estava cridat a exercir un paper destacat

València, Dénia i, ja en el segle XV, Alacant, es van convertir en punts de connexió de les principals rutes marítimes. Unes més properes, cap a Mallorca i Eivissa, cap a Tortosa, Barcelona i Perpinyà i, amb el temps, cap a les possessions italianes de Sardenya, Sicília i Nàpols. Altres, de més allunyades, connectaven amb les rutes internacionals del Mediterrani i, fins i tot, amb el món atlàntic: França, els Països Baixos i Anglaterra.

Els nostres ports es van convertir en escala indispensable d'aquestes rutes i gràcies a això hi van arribar tota mena de productes, matèries primeres i manufactures, tant d'Itàlia com del món atlàntic. Alhora, exportaven gran varietat de productes agrícoles (arros, fruita, ametles, panses, sucre, safrà, dàtils...) com també l'apreciat vi d'Alacant, la sal de les salines de Calp o Torrevella, els afamats draps d'Oriola, l'espart i el sabó d'Elx i també les nostres salaons.

Plato de loza de Montelupo (Italia). El Sotaniello. Alicante
Plat de pisa de Montelupo (Itàlia). El Sotaniello. Alacant

Escena de compra y venta
Escena de compra i venda

El mundo del dinero

A raíz de la conquista cristiana, el rey Jaime I implantó un nuevo sistema monetario en el Reino de Valencia que, como en muchas otras zonas de Europa, se basaba en el patrón de la libra

Una libra tenía 20 sueldos y cada uno de ellos 12 dineros. En la práctica sólo circulaban estos últimos, pues el resto no eran más que unidades de cuenta.

Para los pequeños pagos cotidianos se utilizaban los dineros y las medallas de vellón (aleación de plata y cobre), mientras que las transacciones económicas importantes se hacían desde el siglo XIV en moneda de oro, el florín (11 sueldos) y sus divisores. Existía asimismo una moneda intermedia, el real de plata o divuité, con un valor de sueldo y medio. En menor medida también circulaban monedas de los otros reinos de la Corona de Aragón o incluso del extranjero.

Los monarcas mantuvieron siempre el monopolio de la acuñación, para lo que disponían de ceca en Valencia, Barcelona y Perpiñán, pero ocasionalmente se acuñaron monedas en otros lugares por razones bélicas, como por ejemplo en Alicante en 1296.

Con el desarrollo económico de las ciudades y el comercio internacional se desarrolló una banca incipiente y medios de pago más avanzados que la moneda, como las primeras letras de cambio y primitivos cheques.

El món dels diners

Arran de la conquesta cristiana, el rei Jaume I va implantar un nou sistema monetari en el Regne de València que, com en moltes altres zones d'Europa, es basava en el patró de la lliura

Una lliura tenia 20 sous i cadascú d'ells 12 diners. En la pràctica només circulaven aquests darrers, ja que la resta no eren més que unitats de compte.

Per als petits pagaments quotidians es feien servir els diners i les medalles de billó (aliatge de plata i coure), mentre que les transaccions econòmiques importants des del segle XIV es feien en moneda d'or, el florí (11 sous) i els seus divisors. Hi existia també una moneda intermèdia, el real de plata o divuité, amb un valor de sou i mig. En menor mesura també circulaven monedes dels altres regnes de la Corona d'Aragó o fins i tot de l'estranger.

Els monarques van mantenir sempre el monopoli de l'encunyació i en disposaven de seca a València, Barcelona i Perpinyà, però ocasionalment es van encunyar monedes en altres indrets per raons bèl·liques, com per exemple a Alacant en 1296.

Amb el desenvolupament econòmic de les ciutats i el comerç internacional es va originar una banca incipient i mitjans de pagament més avançats que la moneda, com les primeres lletres de canvi i primitius xecs.

Mancuso de oro de Ramón Berenguer I (Barcelona). Colección Furgús
Mancús d'or de Ramon Berenguer I (Barcelona). Col·lecció Furgús

Idealización de una herrería feudal
Idealització d'una herreria feudal

Gremios

El auge económico de las ciudades generalizó en toda Europa la especialización artesanal y la aparición de un mercado de objetos y materiales de lujo

En las ciudades hacía falta más variedad de productos y en mayor cantidad, por ello, donde antes había herreros, por ejemplo, aparecen ahora *ferrers, manyans, espasers y coltellers*, que se organizaban en maestros que controlaban el oficio y en empleados, oficiales y aprendices.

Los artesanos se agrupaban en cofradías y gremios según su profesión, con el fin de ayudarse solidariamente, controlar el trabajo, regular la competencia e intentar establecer un control sobre la producción. Los gremios participaban activamente en la política de los gobiernos municipales, por lo que no es de extrañar encontrarlos inmersos en los conflictos sociales de aquellos tiempos.

Es en el siglo XV cuando se consolidan los gremios de albañiles, braceros, tejedores, sastres, etcétera., siendo famosos los gremios de pelaires y tintoreros en Orihuela y Alcoy.

Gremis

L'auge econòmic de les ciutats va generalitzar a tot Europa l'especialització artesana i l'aparició d'un mercat d'objectes i materials de luxe

En les ciutats calia més varietat i major quantitat de productes i és per això que on abans hi havia ferrers, per exemple, ara apareixen *ferrers, manyans, espasers i coltellers*, que s'organitzaven en mestres que controlaven l'ofici i en empleats, oficials i aprendents.

Els artesans s'agrupaven en confraries i gremis segons la professió, amb la finalitat d'ajudar-se solidàriament, controlar el treball, regular la competència i intentar establir un control sobre la producció. Els gremis participaven activament en la política dels governs municipals i es per això que no és estrany trobar-los inmersos en els conflictes socials d'aquells temps.

És en el segle XV quan es consoliden els gremis d'obrers, bracers, teixidors, sastres, etc., i eren famosos els gremis de pellaires i tintorers a Oriola i Alcoi.

Enganche de funda de puñal. Castell de la Torre Grossa. Jijona
Enganxall de funda de punyal. Castell de la Torre Grossa. Xixona

Construcción de la iglesia gótica de Santa María de Alicante
 Construcció de l'església gòtica de Santa Maria d'Alacant

Burguesía

El desarrollo de la burguesía urbana favoreció la realización de importantes obras públicas: se construyeron iglesias, murallas y portales, se fundaron lonjas y se abrieron plazas

A lo largo de los siglos XIII al XV, el mundo urbano experimentó un desarrollo notable en todo Occidente. Nuestras ciudades, con Orihuela a la cabeza, no fueron una excepción y, aunque nunca llegaron a superar unas dimensiones modestas, consolidaron su papel de capitales comarcales.

Villas como Orihuela, Elche, Alicante, Denia, Alcoy o Cocentaina, desarrollaban actividades artesanales y mercantiles, y ejercían de mercados redistribuidores dentro de su comarca. En ellas vivían labradores, artesanos, mercaderes, algún que otro noble, clérigos, notarios y, en algunos casos, como en Elche, judíos y musulmanes en barrios propios. Además, amparándose en los Furs o Fueros del Reino, estas ciudades habían consolidado el gobierno municipal, el consell, que atribuía a una minoría rica de vecinos la gestión de las finanzas, la justicia y el poder local.

Como reflejo del auge ascendente de esta oligarquía burguesa, formada por propietarios ricos y algunos nobles en los casos de Alicante y Orihuela, las ciudades acometieron importantes obras públicas destinadas a embellecer el escenario urbano: se construyeron iglesias, como la de Santa María de Alicante, se erigieron murallas y portales, se levantaron lonjas y se abrieron plazas. La burguesía adinerada contribuyó al decoro de la ciudad haciéndose construir magníficos palacios que dejaban patente entre sus convecinos su desahogada posición social.

Capitel de pilastrilla. Lonja de Caballeros. Alicante
 Capítell de pilastreta. Llotja de Cavallers. Alacant

Burgesia

El desenvolupament de la burguesia urbana va afavorir la realització d'importantes obres públiques: es van construir esglésies, muralles i portals, es van fundar llotges i es van obrir places

Al llarg dels segles XIII al XV, el món urbà va experimentar un desenvolupament notable en tot occident. Les nostres ciutats, amb Oriola al davant, no van ser-ne una excepció i, encara que mai van arribar a superar unes dimensions modestes, van consolidar el paper de capitals comarcals.

Viles com Oriola, Elx, Alacant, Dénia, Alcoi o Cocentaina, van desenvolupar activitats artesanes i mercantils i van exercir de mercats redistribuidors dins la seua comarca. En elles vivien llauradors, artesans, mercaders, algun noble, clergues, notaris i, en alguns casos, com a Elx, jueus i musulmans en barris propis. A més, emparant-se en els Furs del Regne, aquestes ciutats havien consolidat el govern municipal, el consell, que atribuïa a una minoria rica de veïns la gestió de les finances, la justícia i el poder local.

Com a reflex de l'auge ascendent d'aquesta oligarquia burgesa, formada per propietaris rics i alguns nobles en els casos d'Alacant i Oriola, les ciutats van emprendre importants obres públiques destinades a embellir l'escenari urbà: es van construir esglésies, com la de Santa Maria d'Alacant, es van erigir muralles i portals, es van alçar llotges i es van obrir places. La burguesia adinerada va contribuir a la decoració de la ciutat fent-se construir magnífics palaus que deixaven palés entre els seus conveïns la seua posició social benestant.

Escena de un enterramiento
Escena d'un enterrament

Sociedad religiosa

La religión impregnaba todos los actos de la vida privada y pública. Los símbolos cristianos acompañaban el ritmo vital de las personas, desde el nacimiento hasta la muerte

No obstante, el nivel de formación religiosa era, en general, muy bajo, incluso entre los propios miembros del clero. La celebración de la misa y el rezo de las oraciones se hacía en latín, lengua que no entendía la gran mayoría de personas. Por ello, el nivel medio de conocimientos religiosos se limitaba a unas pocas ideas básicas sobre la vida de Jesucristo, la Virgen y los santos de culto local y a la recitación de algunas oraciones, en latín y de memoria.

La religión era transmitida básicamente de forma oral y visual, lo que dio lugar a la proliferación de imágenes de culto, de uso público o privado, algunas de ellas de indudable valor artístico.

En cuanto a la cultura escrita, ésta se expresaba en su mayor parte en un lenguaje cristiano, pues muchos de los intelectuales eran eclesiásticos y buena parte de las obras giraban en torno a la religión.

Societat religiosa

La religió impregnava tots els actes de la vida privada i pública. Els símbols cristians acompanyaven el ritme vital de les persones, des del naixement fins la mort

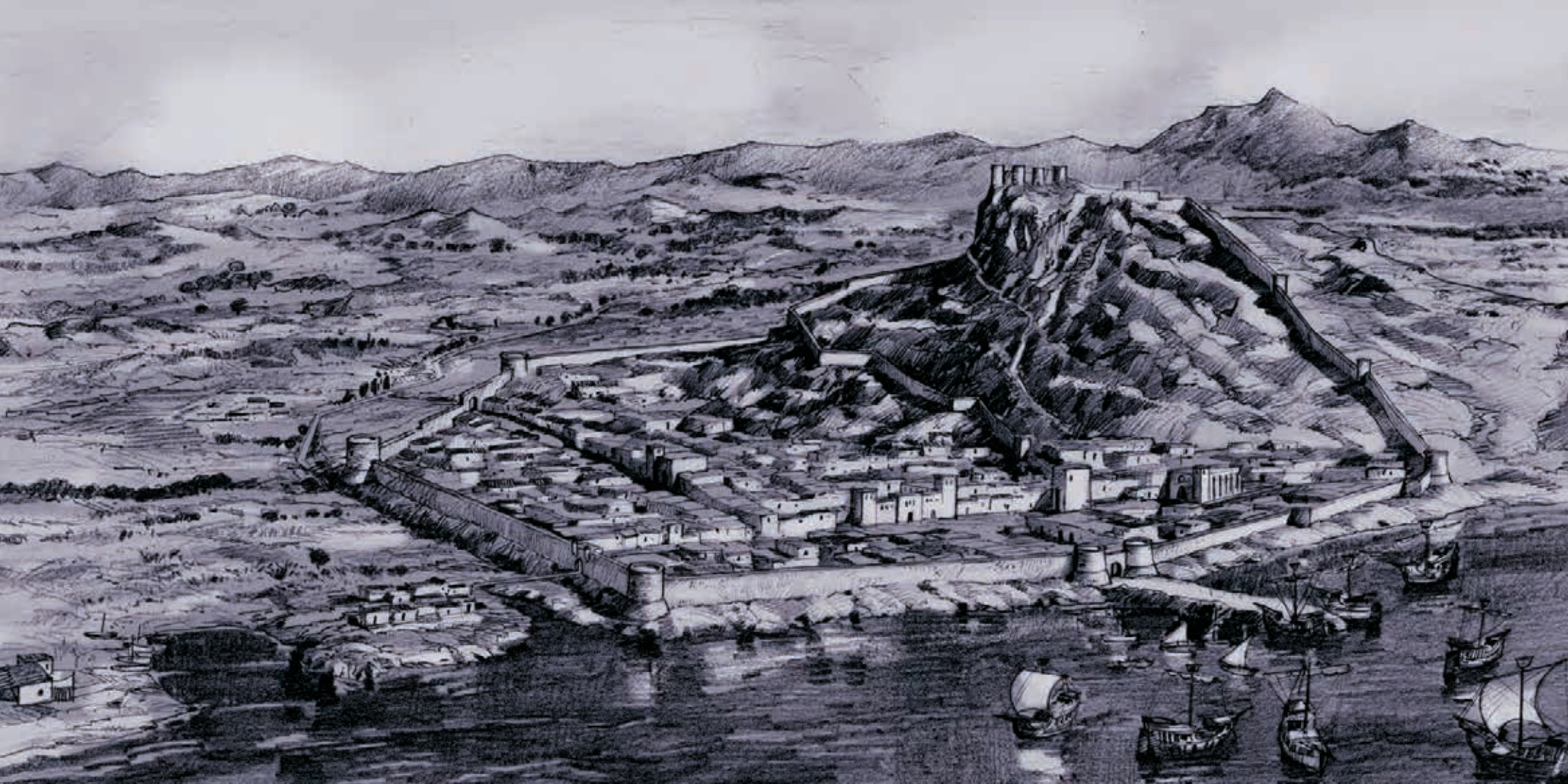
No obstant, el nivell de formació religiosa era, en general, molt baix, fins i tot entre els mateixos membres del clergat. La celebració de la missa i el res de les oracions es feia en llatí, llengua que no entenia la gran majoria de persones. Per això, el nivell mitjà de coneixements religiosos es limitava a unes poques idees bàsiques sobre la vida de Jesús, la Verge i els sants de culte local i a la recitació d'algunes oracions, en llatí i de memòria.

La religió es transmetia bàsicament de forma oral i visual, cosa que va donar lloc a la proliferació d'imatges de culte, d'ús públic o privat, algunes d'indubtable valor artístic.

Quant a la cultura escrita, s'expressava en major part en un llenguatge cristià, ja que molts dels intel·lectuals eren eclesiàstics i bona part de les obres giraven al voltant de la religió.

Virgen del Roser. Denia. Fondo Histórico MARQ
Verge del Roser. Dènia. Fons Històric MARQ

La ciudad de Alicante en los albores del mundo moderno
La ciutat d'Alacant en les alhors del món modern

Alicante

Nuestras ciudades experimentaron a lo largo del siglo XV la prosperidad económica y el crecimiento urbano

La prosperidad económica y el crecimiento urbano experimentado por nuestras ciudades a lo largo del siglo XV se reflejó en la concesión del estatuto de ciudad a Orihuela y Alicante. Por el contrario, las ciudades de Denia, Villena o Elche no conseguían liberarse del poder de los señores feudales.

Son estas y otras contradicciones las que llevan al gran estallido social de las Germanías, que tuvo dos graves consecuencias: la derrota política del artesanado y las capas populares valencianas, y la definitiva marginación de la población musulmana, que todavía representaba un tercio de los valencianos, obligada a convertirse en moriscos o "cristianos nuevos".

Jarro procedente de la Liguria (Italia). El Sotaniello. Alicante
Gerro procedent de la Ligúria (Itàlia). El Sotaniello. Alacant

Alacant

Les nostres ciutats van experimentar al llarg del segle XV la prosperitat econòmica i el creixement urbà

La prosperitat econòmica i el creixement urbà experimentat per les nostres ciutats al llarg del segle XV es va reflectir en la concessió de l'estatut de ciutat a Oriola i Alacant. Al contrari, les ciutats de Dénia, Villena o Elx no van aconseguir alliberar-se del poder dels senyors feudals.

Són aquestes i altres contradiccions les que porten al gran esclat social de les Germanies, que va tenir dues greus conseqüències: la derrota política de l'artesanat i de les capes populars valencianes i la marginació definitiva de la població musulmana, que encara representava un terç dels valencians, obligada a convertir-se en moriscos o "cristians nous".

Planisferio de Cantino (1502). Biblioteca de Módena (Italia)
Planisferi de Cantino (1502). Biblioteca de Módena (Itàlia)

Hace 500 años

El Reino de Valencia fue clave en la consolidación del Mediterráneo hispánico frente al peligro de los turcos otomanos

El tránsito de la época medieval al Renacimiento está marcado por una serie de cambios de gran trascendencia histórica. La unión dinástica de las Coronas de Aragón y de Castilla fue un hecho que, respetando el sistema foral del Reino de Valencia, reforzó a la monarquía frente a los poderes señoriales y supuso el debilitamiento de las cortes medievales.

El Reino de Valencia quedó alejado del descubrimiento de América y de la política europea del nuevo Imperio Español, pero fue clave en la consolidación del Mediterráneo hispánico frente al peligro de los turcos otomanos. Nuestras ciudades costeras fueron lugar de redistribución comercial en el Mediterráneo de los productos procedentes de América y a la vez, en nuestras dársenas se cargaban los barcos con destino a la ruta de las Indias.

Fa 500 anys

El Regne de València va ser clau en la consolidació del Mediterrani hispànic davant el perill dels turcs otomans

El trànsit de l'època medieval al Renaixement està marcat per una sèrie de canvis de gran transcendència històrica. La unió dinàstica de les corones d'Aragó i de Castella va ser un fet que, respectant el sistema foral del Regne de València, va reforçar la monarquia davant els poders senyorials i va suposar l'afebliment de les corts medievals.

El Regne de València va quedar allunyat del descobriment d'Amèrica i de la política europea del nou Imperi Espanyol, però va ser clau en la consolidació del Mediterrani hispànic davant el perill dels turcs otomans. Les nostres ciutats costaneres van ser lloc de redistribució comercial en el Mediterrani dels productes procedents d'Amèrica i, alhora, en les nostres dàrsenes es carregaven els vaixells amb destinació a la ruta de les Índies.

Plato procedente del taller de Montelupo (Italia). El Sotanillo II. Alicante
Plat procedent del taller de Montelupo (Itàlia). El Sotanillo II. Alacant

EDAD MODERNA Y CONTEMPORÁNEA
EDAT MODERNA I CONTEMPORÀNIA

Sesión de las Cortes en el Reino de Valencia
Sessió de les Corts al Regne de València

El Poder de la Corona

Desde fines de la Edad Media hasta el inicio de la Guerra de la Independencia en 1808, el poder de la monarquía de derecho divino fue en aumento

Hasta los inicios del siglo XVIII, las tierras alicantinas, como integrantes del Reino de Valencia, estaban gobernadas por un virrey y la legislación propia del Reino, llamada "fueros", era elaborada por las Cortes Valencianas, que representaban los intereses de la nobleza, el clero y las oligarquías de las principales ciudades.

Con el propósito de incrementar el poder de la Corona, y como consecuencia de su victoria en la Guerra de Sucesión, Felipe V decidió en 1707 abolir los fueros, acabar con las Cortes y prescindir de la figura del virrey; también unificó todas las leyes a las de Castilla.

La primera autoridad valenciana pasó a ser el capitán general y el territorio de la actual provincia de Alicante fue dividido en cuatro corregimientos, con capitalidad en Orihuela, Alicante, Jijona y Alcoy.

En los municipios, las autoridades locales fueron designadas por el propio rey entre vecinos de buena posición social y económica, y de lealtad absoluta a la dinastía borbónica.

El Poder de la Corona

Des de la fi de l'edat mitjana fins l'inici de la Guerra de la Independència en 1808, el poder de la monarquia de dret diví va anar en augment

Fins els inicis del segle XVIII, les terres alacantines, com a integrants del Regne de València, estaven governades per un virrei i la legislació pròpia del Regne, anomenada "furs", era elaborada per les Corts Valencianes, que representaven els interessos de la noblesa, la clerecia i les oligarquies de les principals ciutats.

Amb la finalitat d'incrementar el poder de la Corona, i com a conseqüència de la seua victòria en la Guerra de Successió, Felip V va decidir en 1707 abolir els furs, acabar amb les Corts i prescindir de la figura del virrei; també va unificar totes les lleis a les de Castella.

La primera autoritat valenciana va passar a ser el capità general i el territori de l'actual província d'Alacant va ser dividit en quatre corregiments, amb capitals a Oriola, Alacant, Xixona i Alcoi.

En els municipis, les autoritats locals van ser designades pel rei mateix entre veïns de bona posició social i econòmica, i de lleialtat absoluta a la dinastia borbònica.

Escudo de las barras de Aragón. Casa del Alfolí de la Sal. Alicante
Escut de les barres d'Aragó. Casa de l'Alfolí de la Sal. Alacant

El comercio en el puerto de Alicante, siglo XVIII
El comerç al port d'Alacant, segle XVIII

Economía

La base de la economía de la actual provincia de Alicante en la edad moderna era la agricultura, con el cereal y la vid como productos predominantes, orientada al autoconsumo, con pocos excedentes y escasa comercialización

Sólo en algunas zonas del litoral se desarrolló una agricultura de cierta rentabilidad, basada en el regadío procedente de embalses construidos a finales del siglo XVI en Tibi, Elche, Relleu y Elda. El crecimiento demográfico a partir de 1680 dio lugar a roturaciones de tierras incultas o a la desecación de zonas pantanosas, sobre todo en el Bajo Segura y en el Alto Vinalopó.

El comercio estuvo centrado en los puertos, sobre todo el de Alicante, lugar por donde salían al exterior lanas castellanas, vinos y frutos secos; también se importaban productos manufacturados y salazones, no sólo para consumo local, sino para su distribución por ambas Castillas.

Las manufacturas tenían en Alcoy su núcleo principal. El textil pañero era su actividad más importante, si bien desde la segunda mitad del siglo XVIII también se desarrolló en aquella ciudad una industria papelera de cierto relieve.

Economia

La base de l'economia de l'actual província d'Alacant en l'edat moderna era l'agricultura, amb el cereal i la vinya com a productes predominants, orientada a l'autoconsum, amb pocs excedents i escassa comercialització

Només en algunes zones del litoral es va desenvolupar una agricultura de certa rendibilitat, basada en el regadiu procedent d'embassaments construïts a la fi del segle XVI a Tibi, Elx, Relleu i Elda. El creixement demogràfic a partir de 1680 va donar lloc a rompudes de terres incultes o a la dessecació de zones pantanoses, sobretot al Baix Segura i a l'Alt Vinalopó.

El comerç estava centrat en els ports, sobretot el d'Alacant, lloc per on eixien a l'exterior llanes castellanes, vins i fruites seques; també s'importaven productes manufacturats i salazons, no només per al consum local, sinó per a distribuir-los per Castella.

Les manufactures tenien a Alcoi el nucli principal. El tèxtil draper era l'activitat més important, per bé que des de la segona meitat del segle XVIII també es va desenvolupar en aquella ciutat una indústria paperera de cert relleu.

Plato del estilo caligráfico-policromo. Taller de la Liguria (Italia). Rambla Méndez Núñez. Alicante
Plat a l'estil cal·ligràfic-policrom. Taller de la Ligúria (Itàlia). Rambla Méndez Núñez. Alacant

Expulsión de los moriscos por el puerto de Alicante (1609)
Expulsió dels moriscs pel port d'Alacant (1609)

Sociedad

La sociedad alicantina del antiguo régimen era estamental. La nobleza y el clero gozaban de privilegios jurídicos, económicos y honoríficos, de los que estaban excluidos los restantes grupos sociales

La mayoría de la aristocracia residía en las ciudades de Orihuela y Alicante, en cuyos términos poseían gran parte de su patrimonio. Tenían un estilo de vida propio de su rango y vivían en casas-palacio acordes con su estatus social.

El clero era el segundo estamento privilegiado. También en Orihuela, por ser sede episcopal, y en Alicante y Elche, por contar con colegiata, se concentraba el mayor número de eclesiásticos.

El tercer estamento era muy heterogéneo, pues lo formaban aquellos que no eran nobles ni eclesiásticos. Destacaban por su iniciativa los negociantes residentes en Alicante, vinculados a la actividad portuaria, y los fabricantes alcoyanos, que podemos calificar de burguesía. Aspiraban a una vida confortable y defendían una moralidad basada en el esfuerzo emprendedor y en el mérito personal.

En el escalón inferior de la sociedad se encontraban los moriscos, que habitaban las zonas rurales del interior, y que fueron expulsados a África en 1609.

Societat

La societat alacantina de l'antic règim es basava en els estaments. La noblesa i la clerecia gaudien de privilegis jurídics, econòmics i honorífics, dels quals estaven exclosos els restants grups socials

La majoria de l'aristocràcia residia en les ciutats d'Oriola i d'Alacant, en els termes de les quals posseïen gran part del patrimoni. Tenien un estil de vida propi del seu rang i vivien en cases-palau d'acord amb el seu estatus social.

La clerecia era el segon estament privilegiat. També a Oriola, per ser seu episcopal, i a Alacant i Elx, per comptar amb col·legiata, es concentrava el major nombre d'eclesiàstics.

El tercer estament era molt heterogeni, ja que el formaven els qui no eren nobles ni eclesiàstics. Destacaven per la seua iniciativa els negociants residents a Alacant, vinculats a l'activitat portuària, i els fabricants alcoians, que podem qualificar de burgesia. Aspiraven a una vida confortable i defensaven una moralitat basada en l'esforç emprendedor i en el mèrit personal.

En l'escaló inferior de la societat es trobaven els moriscs, que habitaven les zones rurals de l'interior, i que van ser expulsats a Àfrica en 1609.

Escudilla de orejetas decorada con reflejo metálico. Calle Abad Nájera. Alicante
Escudella d'orelletes decorada amb reflex metàl·lic. Carrer Abat Nájera. Alacant

A lo largo de los siglos XVIII y XIX los ilustrados mostraron interés por la historia y la arqueología alicantina. Vista del monumento romano de Villajoyosa
 Al llarg dels segles XVIII i XIX els il·lustrats van mostrar interès per la història i l'arqueologia alacantines. Vista del monument romà de la Vila Joiosa

Cultura

Tres grandes corrientes culturales recorrieron estos siglos: el Renacimiento, el Barroco y la Ilustración

Las mayores aportaciones renacentistas se produjeron en el campo de la arquitectura: la portada de la parroquia de Biar, el actual Ayuntamiento de Villena, la Iglesia de San Martín de Callosa y el claustro del Colegio de Santo Domingo de Orihuela.

La creación de la Universidad oriolana por los dominicos en 1610 fue el único gran referente de la cultura barroca, pues en sus aulas queda circunscrita toda la vida intelectual alicantina del siglo XVII.

En el siglo XVIII se vivió un nuevo impulso cultural con la aparición en Alicante de cuatro grandes figuras de la Ilustración española: el deán de la Colegiata de San Nicolás Manuel Martí, el marino y científico Jorge Juan, el jesuita de Planes Juan Andrés y el eldense Juan Sempere y Guarinos, situado entre la Ilustración y el Liberalismo.

Pero también mejoró la educación en sus niveles más elementales. Así, surgió el oficio de maestro de primeras letras y se potenció la extensión de la enseñanza a un mayor número de niños, aunque sólo una exigua minoría seguía beneficiándose de ella.

Chaleco. Colección Beltrán Ausó
 Armilla. Colección Beltrán Ausó

Cultura

Tres grans corrents culturals van recórrer aquests segles: el Renaixement, el Barroc i la Il·lustració

Les majors aportacions renaixentistes es van produir en el camp de l'arquitectura: la portada de la parròquia de Biar, l'actual Ajuntament de Villena, l'església de San Martín de Callosa i el claustre del Col·legi de Sant Dòmenec d'Oriola.

La creació de la Universitat oriolana pels dominics en 1610 va ser l'únic gran referent de la cultura barroca, ja que tota la vida intel·lectual alacantina del segle XVII queda circumscribita en les seues aules.

En el segle XVIII es va viure un nou impuls cultural amb l'aparició a Alacant de quatre grans figures de la Il·lustració espanyola: el degà de la col·legiata de Sant Nicolau Manuel Martí, el marí i científic Jorge Juan, el jesuïta de Planes Juan Andrés i l'elenc Juan Sempere y Guarinos, situat entre la Il·lustració i el liberalisme.

Però també va millorar l'educació en els nivells més elementals. Així, va sorgir l'ofici de mestre de primeres lletres i es va potenciar l'extensió de l'ensenyament a un major nombre de xiquets, encara que només una escassa minoria en seguia beneficiant-se.

Claustro del Colegio de Santo Domingo de Orihuela (siglo XVIII)
 Claustre del Col·legi de Sant Domènec d'Oriola (segle XVIII)

Iglesia

La influencia de la Iglesia en la sociedad alicantina de la Edad Moderna era enorme. Lo sagrado regía todos los aspectos de la vida, desde el bautismo hasta la preparación para una buena muerte que asegurara la eternidad del alma

El clero constituía un punto de referencia prestigioso en todos los ámbitos, desde la aldea campesina, en la que el párroco era el personaje con mayor influjo, hasta el obispo de Orihuela, a cuya diócesis pertenecían las tierras del sur de la actual provincia de Alicante desde la creación del obispado oriolano en 1564. La Marina, la Foia de Castalla y l'Alcoiá-Comtat estaban bajo la jurisdicción eclesiástica del arzobispado de Valencia.

El papel de la Iglesia en la educación era tan importante que las órdenes religiosas monopolizaban la formación de la juventud alicantina en sus tres niveles: las primeras letras; las escuelas de gramática o educación secundaria, donde destacaban los jesuitas, con colegios en Alicante y Orihuela, y la educación superior, ya que la Universidad de Orihuela estaba regida por los frailes dominicos de la Orden de Predicadores.

La asistencia social, desde el sostenimiento de los grupos sociales más desfavorecidos hasta la incipiente red hospitalaria, también era competencia exclusiva de la Iglesia.

Església

La influencia de l'Església en la societat alicantina de l'edat moderna era enorme. El sagrat regia tots els aspectes de la vida, des del bateig fins la preparació per a una bona mort que assegurara l'eternitat de l'ànima

La clerecia constituïa un punt de referència prestigiós en tots els àmbits, des de l'aldea camperola, en què el rector era el personatge amb major influx, fins el bisbe d'Oriola, a la diòcesi del qual pertanyien les terres del sud de l'actual província d'Alacant des de la creació del bisbat oriolà en 1564. La Marina, la Foia de Castalla, l'Alcoià i el Comtat estaven sota la jurisdicció eclesiàstica de l'arquebisbat de València.

El paper de l'Església en l'educació era tan important que els ordes religiosos monopolitzaven la formació de la joventut alicantina en els tres nivells: les primeres lletres; les escoles de gramàtica o educació secundària, on destacaven els jesuïtes, amb col·legis a Alacant i Oriola, i l'educació superior, ja que la Universitat d'Oriola estava regida pels frares dominics de l'Orde de Predicadors.

L'assistència social, des del sosteniment dels grups socials més desfavorits fins la incipient xarxa hospitalària, també era competència exclusiva de l'Església.

Cruz franciscana con decoración de placas de nácar. Fondo Histórico MARQ
 Creu franciscana amb decoració de plaques de nacre. Fons Històric MARQ

La colonia en la isla de Nueva Tabarca (segunda mitad del siglo XVIII)
La colònia en l'illa de Nova Tabarca (segona meitat del segle XVIII)

Población

Al iniciarse la Edad Moderna, la población de la actual provincia de Alicante contaba con unos 50.000 habitantes, que pasaron a ser 260.000 hacia 1808

Este crecimiento demográfico se vio interrumpido en varias ocasiones: en 1609 fueron expulsados los moriscos, lo que supuso la pérdida de un 40% de la población alicantina; en 1647-1652, una gran epidemia de peste causó la muerte de la octava parte de la población y afectó gravemente a Elche, Orihuela y Crevillente; el paludismo, las llamadas tercianas, tuvo fuerte incidencia en los años centrales del siglo XVIII, y la gran epidemia de fiebre amarilla de 1804 provocó la muerte de 2.500 alicantinos, casi la cuarta parte de la población de la ciudad.

El crecimiento de la población alicantina no se debió sólo al crecimiento natural. También hubo una importante migración. Tras la expulsión de los moriscos, llegaron mallorquines a ocupar tierras despobladas del marquesado de Denia y La Marina; las Pías Fundaciones de la Vega Baja se colonizaron con murcianos, y la isla de Nueva Tabarca, con familias genovesas liberadas de Argel; en Alicante, se instalaron en el siglo XVIII comerciantes italianos, franceses, ingleses, holandeses, alemanes e irlandeses, muchos de los cuales se integraron definitivamente en la sociedad alicantina.

Plato de ajuar de procedencia italiana. Fondo Histórico MARQ
Plat d'ajovar de procedència italiana. Fons Històric MARQ

1500-1808

Població

En iniciar-se l'edat moderna, la població de l'actual província d'Alacant comptava amb vora 50.000 habitants, que van passar a ser-ne 260.000 cap a 1808

Aquest creixement demogràfic es va veure interromput en diverses ocasions: en 1609 van ser expulsats els moriscs, cosa que va suposar la pèrdua d'un 40% de la població alacantina; en 1647-1652, una gran epidèmia de pesta va causar la mort de la vuitena part de la població i va afectar greument Elx, Oriola i Crevillent; el paludisme, l'anomenada terçana, va tenir forta incidència en els anys centrals del segle XVIII, i la gran epidèmia de febre groga de 1804 va provocar la mort de 2.500 alacantins, gairebé la quarta part de la població de la ciutat.

El creixement de la població alacantina no va ser causat només pel creixement natural. També hi va haver una important migració. Després de l'expulsió dels moriscs, van arribar mallorquins a ocupar terres despoblades del marquesat de Dénia i la Marina; les Pías Fundaciones del Baix Segura es van colonitzar amb murcians, i l'illa de Nova Tabarca, amb famílies genoveses alliberades d'Argel; a Alacant, es van instal·lar en el segle XVIII comerciants italians, francesos, anglesos, holandesos, alemanys i irlandesos, molts dels quals es van integrar definitivament en la societat alacantina.

Edat moderna i contemporània

133

Fusilamiento de Pantaleón Boné y otros liberales en el malecón de Alicante (8 de marzo de 1844)
 Afusellament de Pantaleón Boné i altres liberals en el dic d'Alicant (8 de març de 1844)

El Régimen constitucional

Con el levantamiento antifrancés de mayo de 1808 se inició el fin del sistema político absolutista. Se intentó, en 1812 y 1820, dotar a España de un régimen constitucional basado en la soberanía popular

Pese a la represión de Fernando VII, con el fusilamiento de los hermanos Bazán y sus seguidores en Alicante y Orihuela, las ideas liberales fueron imponiéndose, no sin dificultades.

En noviembre de 1833 se produjo la división provincial, lo que dio lugar a la creación de la provincia de Alicante y, poco después, a la Diputación Provincial, que inició sus sesiones en enero de 1836. En 1837 entró en vigor una nueva Constitución, en cuya elaboración destacó el villenense Joaquín María López, uno de los líderes más importantes del Partido Progresista. En 1845 sería sustituida por un nuevo texto constitucional, más conservador, apoyado por Isabel II.

El triunfo liberal burgués alcanzó su plenitud con la Revolución de septiembre de 1868, que envió al exilio a Isabel II. Con amplio apoyo entre los alicantinos, se aprueba una Constitución que otorga por vez primera el sufragio universal, y que termina fracasando en 1874 tras ensayar tres modalidades de organización política: la monarquía democrática de Amadeo de Saboya, la república federal, y la república unitaria.

El Règim constitucional

Amb l'aixecament antifrancés de maig de 1808 es va iniciar la fi del sistema polític absolutista. Es va intentar, en 1812 i 1820, dotar Espanya d'un règim constitucional basat en la sobirania popular

Malgrat la repressió de Ferran VII, amb l'afusellament dels germans Bazán i els seus seguidors a Alacant i Oriola, les idees liberals van anar imposant-se, no sense dificultats.

Al novembre de 1833 es va produir la divisió provincial, cosa que va donar lloc a la creació de la província d'Alacant i, poc després, a la Diputació Provincial, que va iniciar les seues sessions al gener de 1836. En l'any 1837 va entrar en vigor una nova Constitució, en l'elaboració de la qual va destacar Joaquín María López, natural de Villena i un dels líders més importants del Partit Progressista. En 1845 seria substituïda per un nou text constitucional, més conservador, recolzat per Isabel II.

El triomf liberal burgués va arribar a la plenitud amb la Revolució de setembre de 1868, que va enviar a l'exili a Isabel II. Amb ampli suport entre els alacantins, s'aprova una Constitució que atorga per primera vegada el sufragi universal, i que acaba fracassant en l'any 1874 després d'assajar tres modalitats d'organització política: la monarquia democràtica d'Amadeu de Savoia, la república federal, i la república unitària.

Abanico en homenaje al rey Fernando VII. Colección Beltrán Ausó
 Ventall en homenatge al rei Ferran VII. Col·lecció Beltrán Ausó

Inauguración de la línea ferroviaria Madrid-Zaragoza-Alicante (1858)

Inauguració de la línia ferroviària Madrid-Saragossa-Alacant (1858)

Economía

La Guerra de la Independencia tuvo consecuencias catastróficas para la economía alicantina. Si bien la agricultura provincial quedó estancada, por lo que aumentó el número de jornaleros, el proceso industrializador no se detuvo

Muchos labradores se arruinaron, y el comercio y las manufacturas quedaron paralizados. La instalación de máquinas de cardar e hilar en Alcoy y Cocentaina para mejorar la productividad provocó la ira de los trabajadores, que las destruyeron en 1821.

El sistema de factoría ya estaba plenamente consolidado en la industria textil alcoyana en la década de 1850, mientras que los fabricantes de papel se organizaron en sociedades desde 1845. En Elche y Elda se iniciaba, a partir de la tradicional elaboración artesanal del esparto, una industria alparagatera, germen de la posterior industria zapatera. A mediados del XIX, la fábrica de tabacos de Alicante daba trabajo a más de 3.000 operarias.

La llegada del ferrocarril en 1858 influyó positivamente en la economía alicantina, sobre todo porque incrementó las posibilidades de intercambio por el puerto de Alicante; pero el peso dominante de una agricultura que mantenía técnicas de cultivo tradicionales dificultaba el crecimiento económico y lo mantenía en niveles cercanos al estancamiento.

Economia

La Guerra de la Independència va tenir conseqüències catastròfiques per a l'economia alacantina. Si bé l'agricultura provincial va quedar estancada, raó per la qual va augmentar el nombre de jornalers, el procés d'industrialització no es va detenir

Molts llauradors es van arruinar, i el comerç i les manufactures van quedar paralyzats. La instal·lació de màquines de cardar i filar a Alcoi i Cocentaina per a millorar la productivitat va provocar l'ira dels treballadors, que les van destruir en 1821.

El sistema de factoria ja estava plenament consolidat en la indústria tèxtil alcoiana en la dècada de 1850, mentre que els fabricants de paper es van organitzar en societats des de 1845. A Elx i Elda s'iniciava, a partir de la tradicional elaboració artesana de l'espart, una indústria espardenyera, germen de la posterior indústria sabatera. A mitjan XIX, la fàbrica de tabacs d'Alacant donava treball a més de 3.000 operàries.

L'arribada del ferrocarril en 1858 va influir positivament en l'economia alacantina, sobretot perquè va incrementar les possibilitats d'intercanvi a través del port d'Alacant; però el pes dominant d'una agricultura que mantenia tècniques de cultiu tradicionals dificultava el creixement econòmic i el mantenia en nivells propers a l'estancament.

Botella de vidrio opalino "La Constanca".
Real Fábrica de la Granja de San Ildefonso (Madrid). Colección Beltrán Ausó

Botella de vidre opalí "La Constanca".
Reial Fàbrica de la Granja de San Ildefonso (Madrid). Col·lecció Beltrán Ausó

La plaza del Ayuntamiento de Alicante en un día de mercado (siglos XVIII-XIX)
La plaça de l'Ajuntament d'Alacant en un dia de mercat (segles XVIII-XIX)

Sociedad

Con la llegada del liberalismo desaparecieron los privilegios estamentales y la sociedad pasó a ser de clases. El dinero se convirtió en el hacedor de nuevas jerarquías

La nobleza terrateniente estableció vínculos familiares con la burguesía comercial e industrial e hizo compatibles los valores tradicionales con las nuevas realidades económicas de la época. Mientras la burguesía ennoblecida adquiría tierras sin interrumpir las actividades que generaban su fortuna, los viejos linajes se interesaban de manera creciente por el comercio al por mayor y por las finanzas.

Las Constituciones anteriores a la de 1868 sólo permitían el voto a los mayores contribuyentes, todos ellos miembros de la nobleza y la burguesía. Por tanto, la mayor parte de la población estaba excluida de la política activa. Algunos grupos minoritarios de obreros comenzaron a asociarse, principalmente en Alcoy, donde en 1872 se constituyó la Federación alcoyana adscrita a la Asociación Internacional de Trabajadores que en 1873 llegó a ser la más numerosa de España tras la de Barcelona.

Societat

Amb l'arribada del liberalisme van desaparèixer els privilegis dels estaments i la societat va esdevenir de classes. Els diners van ser els que feien noves jerarquies

La nobleza terratinent va establir vincles familiars amb la burguesia comercial i industrial i va fer compatibles els valors tradicionals amb les noves realitats econòmiques de l'època. Mentre que la burguesia ennoblida adquiria terres sense interrompre les activitats que generaven la seua fortuna, els vells llinatges s'interessaven de manera creixent pel comerç a l'engròs i per les finances.

Les constitucions anteriors a la de 1868 només permetien el vot als majors contribuents, tots ells membres de la noblesa i la burguesia. Així, la major part de la població estava excloua de la política activa. Alguns grups minoritaris d'obrers van començar a associar-se, principalment a Alcoi, on en 1872 es va constituir la Federació Alcoiana adscrita a l'Associació Internacional de Treballadors que en 1873 va arribar a ser la més nombrosa d'Espanya després de la de Barcelona.

Lebrillo del taller de Triana (Sevilla). Colección Quiles
Librell del taller de Triana (Sevilla). Col·lecció Quiles

Delante del Teatro Principal de Alicante, un día de estreno a finales del siglo XIX
 Davant del teatre Principal d'Alacant, un dia d'estrena a la fi del segle XIX

Cultura

Con la llegada del liberalismo, el Estado tuvo un mayor protagonismo en la educación, aunque con resultados muy mediocres

El cierre de la Universidad de Orihuela en 1807 no fue compensado hasta 1845, cuando se creó un instituto de enseñanza media en Alicante que también impartía enseñanzas prácticas de comercio y náutica. En Alcoy funcionó a partir de 1853 una escuela industrial. No obstante, a estos estudios de grado medio sólo accedía una minoría muy reducida; la enseñanza primaria estaba desatendida y se estimaba que el analfabetismo alcanzaba al 75% de la población masculina y al 85% de la femenina.

Las manifestaciones románticas quedaron circunscritas a las actividades del Liceo Artístico y Literario de Alicante, que funcionó como foco cultural entre 1839 y 1849, y a las representaciones que se llevaron a cabo en el Teatro Principal de la capital, construido entre 1846 y 1848 por iniciativa de un grupo de burgueses alicantinos.

Durante la Guerra de la Independencia nacieron los primeros periódicos, de vida efímera. Pero con el reinado de Isabel II, la prensa se desarrolló con gran rapidez y surgieron periódicos en Alicante, Villena, Denia, Elche, Alcoy y Orihuela.

Cultura

Amb l'arribada del liberalisme, l'Estat va tenir un major protagonisme en l'educació, tot i que amb resultats molt mediocres

El tancament de la Universitat d'Oriola en 1807 no va ser compensat fins 1845, quan es va crear un institut d'ensenyament mitjà a Alacant que també impartia ensenyaments pràctics de comerç i náutica. A Alcoi va funcionar a partir de 1853 una escola industrial. No obstant, a aquests estudis de grau mitjà només accedia una minoria molt reduïda; l'ensenyament primari estava desatès i s'estimava que l'analfabetisme arribava al 75% de la població masculina i al 85% de la femenina.

Les manifestacions romàntiques van quedar circunscrites a les activitats del Liceu Artístic i Literari d'Alacant, que va funcionar com a focus cultural entre 1839 i 1849, i a les representacions que es van dur a terme en el Teatre Principal de la capital, construït entre 1846 i 1848 per iniciativa d'un grup de burgesos alacantins.

Durant la Guerra de la Independència van nàixer els primers periòdics, de vida efímera. Però amb el regnat d'Isabel II, la premsa es va desenvolupar amb gran rapidesa i van sorgir periòdics a Alacant, Villena, Dènia, Elx, Alcoi i Oriola.

Secreter de estilo fernandino. Colección Beltrán Ausó
 Secreter de estil ferrandí. Col·lecció Beltrán Ausó

Velatorio y danza fúnebre (siglo XIX)
Vetla i dansa fúnebre (segle XIX)

Iglesia

Con la llegada del liberalismo, la Iglesia perdió sus privilegios económicos, aunque la presencia de los eclesiásticos en la sociedad alicantina y la influencia que sobre ella ejercían las ideas religiosas seguía siendo elevada

Orihuela, por ser residencia de prelados, generalmente muy conservadores, y sede del seminario diocesano, y contar con una población eclesial muy numerosa, continuó siendo una ciudad clerical y con mayoritaria simpatía hacia el carlismo.

Alicante y Alcoy, ciudades donde la mentalidad laica tuvo mayor presencia, también se vieron muy influenciadas por la Iglesia. En algunas ocasiones, debido a la personalidad de algunas individualidades notables, como el abad Penalva, que tuvieron un peso muy notable en los grupos dirigentes de la burguesía alicantina; en otras, porque puso en práctica iniciativas pioneras en España, como la fundación en Alcoy del Círculo Católico de Obreros en 1872, con el propósito de organizar al proletariado desde la doctrina social católica como alternativa a movimientos como el socialismo o el anarquismo que, por su anticlericalismo, se consideraban enemigos de la Iglesia.

Església

Amb l'arribada del liberalisme, l'Església va perdre els seus privilegis econòmics, tot i que la presència dels eclesiàstics en la societat alacantina i la influència que exercien sobre ella les idees religioses seguia sent elevada

Oriola, per ser residència de prelats, generalment molt conservadors, i seu del seminari diocesà, i comptar amb una població eclesiàstica molt nombrosa, va continuar sent una ciutat clerical i amb majoritària simpatia cap al carlisme.

Alacant i Alcoi, ciutats on la mentalitat laica va tenir major presència, també es van veure molt influenciades per l'Església. En algunes ocasions, a causa de la personalitat d'algunes individualitats notables, com l'abat Penalva, que van tenir un pes molt important en els grups dirigents de la burguesia alacantina; en unes altres, perquè va posar en pràctica iniciatives pioneres a Espanya, com la fundació a Alcoi del Cercle Catòlic d'Obrers en 1872, amb el propòsit d'organitzar el proletariat des de la doctrina social catòlica com a alternativa a moviments com el socialisme o l'anarquisme que, pel seu anticlericalisme, es consideraven enemics de l'Església.

Benditera. Colección Quiles
Beneitera. Col·lecció Quiles

Asistencia hospitalaria (siglo XIX)

Assistència hospitalària (segle XIX)

Población

Los 260.000 habitantes con los que contaba la actual provincia de Alicante en 1808 pasaron a ser unos 410.000 en 1874, lo que revela un crecimiento positivo, aunque moderado

La situación económica de estancamiento no permitió un mayor auge demográfico. Las epidemias siguieron causando mortalidades catastróficas. La fiebre amarilla volvió a afectar a la capital en 1870, pero el cólera morbo fue la enfermedad que más víctimas causó entre la población de casi todas las localidades de la provincia, ya que se presentó en 1834, 1854, 1859 y 1865.

Las condiciones higiénicas de la población eran muy deficientes y la alimentación, muy baja en calorías. La asistencia sanitaria dejaba mucho que desear; hasta 1870 no funcionó en la capital una junta municipal de sanidad, y las instalaciones hospitalarias eran lugares inmundos donde el paciente fácilmente se contagiaba de otras enfermedades.

En la primera mitad del siglo XIX, la carestía y la falta de trabajo empujó a muchos jornaleros de localidades costeras, desde Denia a Guardamar, hasta Argelia, cuya colonización había iniciado Francia en 1830.

Panel cerámico. Fondo Histórico MARQ

Pannell ceràmic. Detall. Fons Històric MARQ

Població

Els 260.000 habitants amb què comptava l'actual província d'Alacant en 1808 van passar a ser-ne uns 410.000 en 1874, cosa que revela un creixement positiu, encara que moderat

La situació econòmica d'estancament no va permetre un major auge demogràfic. Les epidèmies van seguir causant mortalitats catastròfiques. La febre groga va tornar a afectar la capital en 1870, però el còlera va ser la malaltia que més víctimes va causar entre la població de gairebé totes les localitats de la província, ja que es va presentar en 1834, 1854, 1859 i 1865.

Les condicions higièniques de la població eren molt deficientes i l'alimentació, molt baixa en calories. L'assistència sanitària deixava molt a desitjar; fins 1870 no va funcionar en la capital una junta municipal de sanitat, i les instal·lacions hospitalàries eren llocs immunds on el pacient fàcilment es contagiava d'altres malalties.

En la primera meitat del segle XIX, la carestia i la falta de treball va empènyer molts jornaleros de localitats costaneres, des de Dènia a Guardamar, fins Algèria, la colonització de la qual havia iniciat França en 1830.

El Barón de Finestrat pasa revista a las tropas que se embarcan con destino a Cuba. Alicante (1896). Archivo gráfico Familia de la Guardia
 El baró de Finestrat passa revista a les tropes que s'embarquen amb destinació a Cuba. Alacant (1896). Arxiu gràfic Família de la Guardia

De la monarquía a la República

La situación política en el período de 1874 a 1930 comenzó con la restauración de la monarquía en la persona de Alfonso XII de Borbón. Este largo período, conocido como Restauración, acabó con la proclamación de la II República el 14 de abril de 1931

El político conservador Antonio Cánovas del Castillo fue el artífice del sistema político restauracionista, que se basó en la Constitución de 1876. La vida institucional y política en la provincia de Alicante estuvo plenamente adaptada al marco general de la alternancia política entre los dos grandes partidos dinásticos, conservadores y liberales. Estos partidos de "notables" eran agrupaciones de facciones en torno a un destacado político local o provincial, que ganaba los votos necesarios para su elección a través del mecanismo del favor político.

La aparición del dirigente liberal José Canalejas en el panorama político alicantino, al ser reelegido ininterrumpidamente diputado por el distrito electoral de Alcoy desde 1891, hizo así mismo que la influencia del reformismo liberal se extendiera por la provincia, sobre todo en la ciudad de Alicante. Entre las fuerzas que no compartieron el sistema de la Restauración, sobresalió el republicanismo, mientras que el auge del asociacionismo obrero en la provincia permitió también la influencia del anarquismo y el socialismo.

De la monarquía a la República

La situación política en el período de 1874 a 1930 va començar amb la Restauració de la monarquia en la persona d'Alfons XII de Borbó. Aquest llarg període, conegut com restauració, va acabar amb la proclamació de la II República el 14 d'abril de 1931

El polític conservador Antonio Cánovas del Castillo va ser l'artífex del sistema polític de la restauració, que es va basar en la Constitució de 1876. La vida institucional i política en la província d'Alacant va estar plenament adaptada al marc general de l'alternança política entre els dos grans partits dinàstics, el conservador i el liberal. Aquests partits de "notables" eren agrupacions de faccions al voltant d'un destacat polític local o provincial, que guanyava els vots necessaris per a la seua elecció a través del mecanisme del favor polític.

L'aparició del dirigent liberal José Canalejas en el panorama polític alacantí, en ser reelegit diputat pel districte electoral d'Alcoi des de 1891 ininterrompudament, va fer així mateix que la influència del reformisme liberal s'estenguera per la província, sobretot en la ciutat d'Alacant. Entre les forces que no van compartir el sistema de la Restauració, va sobreixir el republicanisme, mentre que l'auge de l'associacionisme obrer en la província va permetre també la influència de l'anarquisme i el socialisme.

Medalla conmemorativa de la Exposición Universal de París. Colección Beltrán Ausó
 Medalla commemorativa de l'Exposició Universal de París. Col·lecció Beltrán Ausó

Carga de la pasa en el puerto de Denia (finales del siglo XIX). Archivo Gráfico Museo Etnológico de Denia
Càrrega de la pansa en el port de Dénia (fi del segle XIX). Arxiu Gràfic Museu Etnològic de Dénia

Agricultura

En el último cuarto del siglo XIX, la expansión agrícola y la transformación del paisaje rural en Alicante fue el resultado de un largo proceso, que comenzó con la modificación de la estructura de la propiedad y del régimen de tenencia de la tierra por la supresión del régimen señorial y la desamortización de los bienes eclesiásticos

En la transformación del campo se continuó con la colonización de zonas lacustres y con la puesta en cultivo de tierras de secano; la población se asentó en zonas deshabitadas. La disponibilidad de un recurso escaso como el agua fue también esencial.

La mejora de las vías de transporte, los avances técnicos en los procedimientos agrícolas y la introducción de nuevos cultivos avanzado el siglo XIX coincidieron con las posibilidades comerciales, debido a los ventajosos aranceles aduaneros con Francia a partir de 1882.

Desde entonces se desarrolló una agricultura especializada y comercial, como ocurrió con la expansión de la vid para la elaboración de vino (en la huerta de Alicante y el Valle del Vinalopó) y la producción de pasa (en Denia, Pego, Villajoyosa, Callosa d'Ensarrià y Gandía). El declive de la producción vinatera se inició en 1892. A partir de 1919, la naranja comenzó a convertirse en el principal producto de las exportaciones valencianas.

Agricultura

En el darrer quart del segle XIX, l'expansió agrícola i la transformació del paisatge rural a Alacant van ser el resultat d'un llarg procés, que va començar amb la modificació de l'estructura de la propietat i del règim de tinença de la terra per la supressió del règim senyorial i la desamortització dels béns eclesiàstics

En la transformació del camp es va continuar amb la colonització de zones lacustres i amb la posada en cultiu de terres de secà; la població es va assentar en zones deshabitades. La disponibilitat d'un recurs escàs com l'aigua va ser també essencial.

La millora de les vies de transport, els avanços tècnics en els procediments agrícoles i la introducció de nous cultius avançat el segle XIX van coincidir amb les possibilitats comercials, a causa dels avantatjosos aranzels duaners amb França a partir de 1882.

Des d'aleshores es va desenvolupar una agricultura especialitzada i comercial, com va ocórrer amb l'expansió de la vinya per a l'elaboració de vi (en l'horta d'Alacant i la Vall del Vinalopó) i la producció de pansa (a Dénia, Pego, la Vila Joiosa, Callosa d'en Sarrià i Gandia). El declivi de la producció vinatera es va iniciar en 1892. A partir de 1919, la taronja va començar a convertir-se en el principal producte de les exportacions valencianes.

Prensa de queso o miel. Fondo Histórico MARQ
Prensa de formatge o mel. Fons Històric MARQ

Grupo de maestras y cigarreras de la Fábrica de Tabacos de Alicante (1928). Archivo Municipal de Alicante
 Grup de mestres i cigarreres de la fàbrica de tabacs d'Alacant (1928). Arxiu Municipal d'Alacant

Industrialización

El comienzo de la modernización en la provincia de Alicante, entre los siglos XIX y XX, supuso el tránsito de las formas de vida tradicionales y de subsistencia del mundo rural al predominio de las actividades industriales y de servicios y la paulatina formación de la sociedad urbana

En el desarrollo económico, el dinamismo de la agricultura de exportación coincidió con el inicio del crecimiento de nuevos sectores industriales. Este fue el caso de la expansión de la industria textil y papelera en la comarca de l'Alcoià, el calzado en el Valle del Vinalopó y la fabricación de juguetes en la montaña alicantina, mientras que Alicante quedaba como una ciudad comercial y de servicios.

Pero en la economía provincial seguían destacando actividades artesanales, como el trabajo del cáñamo en Callosa de Segura, las esteras en Crevillente, la cerámica en Agost, el mármol en Novelda, la tonelería en el Alto Vinalopó, el turrón en Jijona, el chocolate en Villajoyosa y la fabricación de harinas en molinos y fábricas modernas.

Este modelo de crecimiento industrial favoreció la existencia de una burguesía dispersa por el territorio alicantino, propietaria de empresas de reducidas dimensiones con numerosa mano de obra y una lenta mecanización. De igual manera que estaba sucediendo en los focos de industrialización del norte y el centro de Italia, pero de forma diferente a lo que había ocurrido en Inglaterra.

Industrialització

El començament de la modernització en la província d'Alacant, entre els segles XIX i XX, va suposar el trànsit de les formes de vida tradicionals i de subsistència del món rural al predomini de les activitats industrials i de serveis i la paulatina formació de la societat urbana

En el desenvolupament econòmic, el dinamisme de l'agricultura d'exportació va coincidir amb l'inici del creixement de nous sectors industrials. Aquest va ser el cas de l'expansió de la indústria tèxtil i paperera en la comarca de l'Alcoià, el calçat en la Vall del Vinalopó i la fabricació de joguets en la muntanya alacantina, mentre que Alacant quedava com una ciutat comercial i de serveis.

Però en l'economia provincial seguien destacant activitats artesanes, com el treball del cànem a Callosa de Segura, les estores a Crevillent, la ceràmica a Agost, el marbre a Novelda, la boteria a l'Alt Vinalopó, el torró a Xixona, la xocolata a la Vila Joiosa i la fabricació de farines en molins i fàbriques modernes.

Aquest model de creixement industrial va afavorir l'existència d'una burgesia dispersa pel territori alacantí, propietària d'empreses de dimensions reduïdes amb mà d'obra nombrosa i una lenta mecanització. D'igual manera que estava succeint en els focus d'industrialització del nord i el centre d'Itàlia, però de forma diferent al que havia ocorregut a Anglaterra.

Desgranadora alcoyana de mazorcas de maíz. Museo de Etnología y Cultura Tradicional. (Valencia)
 Desgranadora alcoiana de panolles de dacs. Museu d'Etnologia i Cultura Tradicional. (València)

Estación de Andaluces en el barrio de Benalúa en Alicante (principios del siglo XX). Archivo Municipal de Alicante
 Estació d'Andalusos en el barri de Benalua a Alacant (principis del segle XX). Arxiu Municipal d'Alacant

Comunicaciones

En las primeras décadas del siglo XIX, la red de transporte terrestre era insuficiente. El desarrollo de los transportes estuvo unido al crecimiento económico y a la articulación del mercado provincial con el resto del territorio valenciano y de España

A partir de 1840, se iniciaron diversos proyectos de mejora, si bien limitados a los trazados radiales que comunicaban Madrid con el litoral, y quedaron relegadas otras vías. Los planes generales de carreteras del Estado mejoraron la comunicación de Alicante con Madrid, Murcia y Valencia.

En la red de comunicaciones provincial, el destacado lugar de Villena y Novelda fue el resultado de su importancia en la nueva línea ferroviaria Madrid-Alicante. Este ferrocarril, construido por la Compañía de Ferrocarriles de Madrid a Zaragoza y Alicante (MZA), se inauguró en 1858. La línea de ferrocarril con Murcia entró en funcionamiento en 1884.

A pesar de que la red de transporte era de mayores dimensiones, seguía habiendo deficiencias que aumentaron los desequilibrios territoriales, sobre todo en l'Alcoià-Comtat y La Marina Alta. Estas comarcas quedaron al margen de los grandes ejes comerciales que significaron los ferrocarriles y las carreteras estatales, situación que apenas solucionaron los trazados ferroviarios de vía estrecha.

Comunicacions

En les primeres dècades del segle XIX, la xarxa de transport terrestre era insuficient. El desenvolupament dels transports va estar unit al creixement econòmic i a l'articulació del mercat provincial amb la resta del territori valencià i d'Espanya

A partir de 1840, es van iniciar diversos projectes de millora, si bé limitats als traçats radials que comunicaven Madrid amb el litoral, i van quedar relegades altres vies. Els plans generals de carreteres de l'Estat van millorar la comunicació d'Alacant amb Madrid, Múrcia i València.

En la xarxa de comunicacions provincial, el destacat lloc de Villena i Novelda va ser el resultat de la seua importància en la nova línia ferroviària Madrid-Alacant. Aquest ferrocarril, construït per la *Compañía de Ferrocarriles de Madrid a Zaragoza y Alicante (MZA)*, es va inaugurar en 1858. La línia de ferrocarril amb Múrcia va entrar en funcionament en 1884.

Malgrat que la xarxa de transport era de majors dimensions, encara hi havia deficiències que van augmentar els desequilibris territorials, sobretot en l'Alcoià, el Comtat i la Marina Alta. Aquestes comarques van quedar al marge dels grans eixos comercials que van significar els ferrocarrils i les carreteres estatals, situació que amb prou feines van solucionar els traçats ferroviaris de via estreta.

Paleta de plata del rey Alfonso XIII. Fondo Histórico MARQ
 Paleta de plata del rei Alfons XIII. Fons Històric MARQ

Mujeres contemplando placas en el taxiphoto, finales del siglo XIX
(Foto publicada en el libro 'Alicante 1880-1980')

Dones contemplant plaques en el taxiphoto, fi del segle XIX
(Foto publicada en el llibre 'Alicante 1880-1980')

Agrupación de comerciantes e industriales conocida como "Los Diez Amigos",
promotores de la construcción del barrio alicantino de Benalúa (Archivo Municipal de Alicante)

Agrupació de comerciants i industrials coneguda com "Els Deu Amics",
promotors de la construcció del barri alacantí de Benalua (Arxiu Municipal d'Alicant)

Sociedad

Durante la segunda mitad del siglo XIX en Alicante se produjo el ascenso de una minoría de negociantes y financieros, que formaron un nuevo grupo dirigente junto a antiguos grupos privilegiados de la nobleza local

La burguesía transformó la agricultura en sentido comercial, realizó importantes inversiones financieras, sobre todo en las obras públicas y especialmente en el ferrocarril, y creó nuevas compañías de negocios y sociedades de crédito. Este grupo social no se interesó, sin embargo, por la inversión de capital en la industria. En las décadas finales de la centuria, empleó sus capitales en financiar los planes de expansión urbana y nuevos servicios, como la electricidad, el abastecimiento de agua potable y la construcción de las líneas de tranvía.

La proliferación de pequeñas industrias y talleres, con escaso número de trabajadores, hizo que la formación del proletariado quedara reducida a algunas zonas, como Alcoy. La mecanización y la amplitud del trabajo a domicilio provocaron la generalización del trabajo femenino e infantil en precarias condiciones. Además, existía una mayoría de jornaleros que emigraban temporalmente al norte de África, al sur de Francia, e incluso a América. Al comenzar el siglo XX, se observa también el inicio de un movimiento migratorio hacia la ciudad procedente, en su mayoría, de los pueblos de la provincia.

Societat

Durant la segona meitat del segle XIX es va produir a Alacant l'ascens d'una minoria de negociants i financers, que van formar un nou grup dirigent junt amb antics grups privilegiats de la noblesa local

La burgesia va transformar l'agricultura en sentit comercial, va realitzar importants inversions financeres, sobretot en les obres públiques i especialment en el ferrocarril, i va crear noves companyies de negocis i societats de crèdit. No obstant això, aquest grup social no es va interessar per la inversió de capital en la indústria. En les dècades finals de la centúria, va emprar els seus capitals a finançar els plans d'expansió urbana i nous serveis, com l'electricitat, el proveïment d'aigua potable i la construcció de les línies de tramvia.

La proliferació de petites indústries i tallers, amb escàs nombre de treballadors, va fer que la formació del proletariat quedara reduïda a algunes zones, com Alcoi. La mecanització i l'amplitud del treball a domicili van provocar la generalització del treball femení i infantil en condicions precàries. A més, existia una majoria de jornaleros que emigraven temporalment al nord d'Àfrica, al sud de França, i fins i tot a Amèrica. En començar el segle XX, s'observa també l'inici d'un moviment migratori cap a la ciutat procedent, majoritàriament, dels pobles de la província.

Visor estereoscópico de placas fotográficas o taxiphoto. Colección Sánchez de Prado
Visor estereoscòpic de plaques fotogràfiques o taxiphoto. Col·lecció Sánchez de Prado

Vista aérea de la ciudad de Alicante (1932). Archivo Municipal de Alicante

Vista aèria de la ciutat d'Alacant (1932). Arxiu Municipal d'Alacant

Ciudad

La ciudad de Alicante superó los 50.000 habitantes en la primera década del siglo XX y alcanzó la cifra de 74.258 en 1930, cuando la población de la provincia era de 545.838 habitantes y casi la mitad de ella vivía en municipios urbanos que superaban los 10.000 habitantes

El derribo de la muralla de la ciudad de Alicante coincidió con la llegada del ferrocarril. La vida continuaba unida a su puerto, que fue objeto de obras para su ampliación, de manera que en los primeros años del siglo XX figuraba entre los diez primeros del Estado por la importancia de su comercio.

La primera experiencia de ensanche urbano fue la de Alcoy en 1878. Con la construcción del barrio de Benalúa en 1889, comenzó a expandirse la ciudad de Alicante. Asimismo, en estos años, las ciudades fueron incorporando nuevos servicios como la iluminación (primero de gas y posteriormente eléctrica), el abastecimiento de agua potable y las líneas de tranvía.

Fragmento de escultura de una fuente de la Ciudad de Alicante. Fondo Histórico MARQ
Fragment d'escultura d'una font de la Ciutat d'Alacant. Fons Històric MARQ

Ciutat

La ciutat d'Alacant va superar els 50.000 habitants en la primera dècada del segle XX i en va arribar a la xifra de 74.258 en 1930, quan la població de la província era de 545.838 habitants i gairebé la meitat vivia en municipis urbans que superaven els 10.000 habitants

L'enderrocament de la muralla de la ciutat d'Alacant va coincidir amb l'arribada del ferrocarril. La vida continuava unida al port, que va ser objecte d'obres d'ampliació, de manera que en els primers anys del segle XX figurava entre els deu primers de l'Estat per la importància del seu comerç.

La primera experiència d'eixample urbà va ser la d'Alcoi en 1878. Amb la construcció del barri de Benalúa en 1889, va començar a expandir-se la ciutat d'Alacant. Així mateix, en aquests anys, les ciutats van anar incorporant nous serveis com la il·luminació (primer de gas i posteriorment elèctrica), el proveïment d'aigua potable i les línies de tramvia.

Tertulia literaria en el Ateneo Cultural de Alicante (1928)
Caja de Ahorros del Mediterráneo. Obras Sociales. Legado Emilio Varela
Tertúlia literària en l'Ateneu Cultural d'Alacant (1928)
Caixa d'Estalvis del Mediterrani. Obres Socials. Llegat Emilio Varela

Alicante hace 100 años. El ambiente cultural

En los últimos años del siglo XIX, el movimiento más importante de la cultura fue el llamado Modernismo, que significó la búsqueda de una nueva identidad expresiva y estética por parte de la burguesía urbana. En Alicante, el Modernismo sólo supuso una tímida renovación arquitectónica y una revitalización de las artesanías

Las manifestaciones más destacadas del Modernismo se encuentran en edificios de Alcoy y Novelda. En la ciudad de Alicante, predominó el eclecticismo en arquitectura. La creación de la Academia de Bellas Artes a finales de la década de 1880 permitió la formación de un destacado grupo de pintores y escultores.

La actividad literaria evolucionó en distintos movimientos creativos, en los que destacaron autores alicantinos como Rafael Altamira, José Martínez Ruiz *Azorín* y Gabriel Miró. La prensa local desempeñó un papel fundamental en la vida literaria con la difusión de las novedades nacionales e internacionales a través de los folletines. Las manifestaciones líricas en actos públicos como los juegos florales y otros certámenes permitieron la creación poética. Las representaciones teatrales fueron importantes formas de ocio.

La diversión más extendida eran los toros y los circos. Los casinos, las asociaciones musicales, las casas del pueblo, los cafés y las tabernas se convirtieron en espacios de sociabilidad, lo mismo que las fiestas populares como las Fogueras de Sant Joan desde 1928.

Alacant fa 100 anys. L'ambient cultural

En els darrers anys del segle XIX, el moviment més important de la cultura va ser l'anomenat Modernisme, que va significar la recerca d'una nova identitat expressiva i estètica per part de la burgesia urbana. A Alacant, el Modernisme només va suposar una tímida renovació arquitectònica i una revitalització de les artesanies

Les manifestacions més destacades del Modernisme es troben en edificis d'Alcoi i Novelda. En la ciutat d'Alacant, va predominar l'eclecticisme en arquitectura. La creació de l'Acadèmia de Belles Arts a la fi de la dècada de 1880 va permetre la formació d'un destacat grup de pintors i escultors.

L'activitat literària va evolucionar en diferents moviments creatius, en què van destacar autors alacantins com Rafael Altamira, José Martínez Ruiz *Azorín* i Gabriel Miró. La premsa local va ocupar un paper fonamental en la vida literària amb la difusió de les novetats nacionals i internacionals a través dels fulletons. Les manifestacions líriques en actes públics com els jocs florals i altres certàmens van permetre la creació poètica. Les representacions teatrals van ser importants formes d'oci.

La diversió més estesa eren els bous i els circs. Els casinos, les associacions musicals, les cases del poble, els cafès i les tavernes es van convertir en espais de sociabilitat, el mateix que les festes populars com les Fogueres de Sant Joan des de 1928.

Botijo modernista. Colección Quiles
Càntir modernista. Col·lecció Quiles

Sala de exposición del Museo Arqueológico Provincial en el Palacio de la Diputación (1932). Archivo Municipal de Alicante

Sala d'exposició del Museu Arqueològic Provincial en el Palau de la Diputació (1932). Arxiu Municipal d'Alacant

Museo Arqueológico

En un ambiente cultural más accesible a la sociedad, surgió en Alicante el Museo Arqueológico como resultado de la colaboración de la Comisión Provincial de Monumentos y la Diputación

A finales del siglo XIX e inicios del XX se construyeron edificios emblemáticos al gusto de las nuevas costumbres. El ocio comenzó a ocupar buena parte de la vida en Alicante. Se edificó la Plaza de Toros (1874), el Casino (1886) y el Real Club de Regatas (1909). La ciudadanía frecuentaba plazas arboladas con bancos, bulevares con quioscos y teatros al aire libre.

El 17 de enero de 1932, el Presidente de la República, Niceto Alcalá Zamora, inauguró el Museo Arqueológico Provincial en la planta baja del recién terminado Palacio de la Diputación. En su montaje inaugural, se plasmó el esfuerzo de Miguel de Elizaicin España y de los arqueólogos José Lafuente Vidal y Francisco Figueras Pacheco. Siete décadas después se trasladó al antiguo Hospital Provincial, edificio de pabellones proyectado por Juan Vidal Ramos, construido en 1926 y adecuado a finales del siglo XX para acoger al MARQ.

El museo arqueológico más antiguo de la provincia se instaló en el Colegio de Santo Domingo de Orihuela en 1908. En 1945 abrió sus puertas el museo de Alcoy y en 1947 el de Elche.

Museu Arqueològic

En un ambient cultural més accessible a la societat, va sorgir a Alacant el Museu Arqueològic com a resultat de la col·laboració entre la Comissió Provincial de Monuments i la Diputació

A la fi del segle XIX i inicis del XX es van construir edificis emblemàtics al gust dels nous costums. L'oci va començar a ocupar bona part de la vida a Alacant. Es va edificar la Plaça de Bous (1874), el Casino (1886) i el Reial Club de Regates (1909). La ciutadania freqüentava places poblades d'arbres amb bancs, bulevards amb quioscs i teatres a l'aire lliure.

El 17 de gener de 1932, el President de la República, Niceto Alcalá Zamora, va inaugurar el Museu Arqueològic Provincial en la planta baixa de l'acabat de construir Palau de la Diputació. En el muntatge inaugural, es va plasmar l'esforç de Miguel de Elizaicin España i dels arqueòlegs José Lafuente Vidal i Francisco Figueras Pacheco. Set dècades després es va traslladar a l'antic Hospital Provincial, edifici de pavellons projectat per Juan Vidal Ramos, construït en 1926 i adequat a la fi del segle XX per a acollir el MARQ.

El museu arqueològic més antic de la província es va instal·lar en el Col·legi de Sant Domènec d'Oriola en 1908. En 1945 va obrir les portes el museu d'Alcoi i en 1947 el d'Elx.

Memoria original de Manuel Rico. Fondo Histórico MARQ

Manuscrit original de Manuel Rico. Fons Històric MARQ

Ficha técnica

Fitxa tècnica

Editores / Directores

Editors / Directors

Rafael Azuar Ruiz, Manuel H. Olcina Domenech, Jorge A. Soler Díaz

Comisariado científico

Comissariat científic

Lorenzo Abad Casal, Mauro Hernández Pérez, Rosa Mª Castells González

Textos

Textos

Rafael Azuar Ruiz, Manuel H. Olcina Domenech, Jorge A. Soler Díaz, Enrique Giménez López, Enric Guinot Rodríguez, Javier Martí Oltra, Feliciano Sala Sellés, Francisco Sevillano Calero, Valentín Villaverde Bonilla. Juan A. López Padilla, José Luis Menéndez Fueyo, Julio J. Ramón Sánchez, María Inmaculada Gómez Martínez, Adoración Martínez Carmona

Bocetación y dibujos

Ebossament i dibuixos

Javier Hermida, Raúl Martín, Juan A. López Padilla

Traducción y corrección de textos

Traducció i correcció de textos

Josep Miquel García, Teresa Mª Llopis

Diseño y maquetación

Diseny i maquetació

GENERAL DE PRODUCCIONES Y DISEÑO S.A.

Asesoramiento científico

Assessorament científic

Juan Manuel Abascal Palazón, Marius Beviá García, Ricardo González Villaescusa, Ramón Buxo y Capdevila, Carolina Domenech Belda, Michèle Dupré Olivier, Antonio Espinosa Ruiz, Carles Ferrer García, Josep Miquel García, Elena Grau Almero, Pere Guillém Calatayud, Sonia Gutierrez Lloret, Paula Jardón Giner, Eduardo López Seguí, Alberto Lorrio Alvarado, Rafael Martínez Valle, Rafael Pérez Jiménez, Albert Ribera Lacomba, Fernando Robles Cuenca, Fernando Rodes Lloret, Clodoaldo Roldán García, Dolores Sánchez de Prado, Joan Seguí Seguí, José Luis Simón García

Colaboración proyecto museográfico y documentación

Col·laboració projecte museogràfic i documentació

Cristina Azorín Antón, Daniel Belmonte Mas, Miguel Benito Iborra, Vicente Bernabeu Plaza, Mónica Cárceles García, José Luis Duro Torrijos, Estefanía Escandell Jover, Carolina Fuentes Mascarell, Gema Fuentes Sánchez, Aida García Antón, Gabriel García Atienzar, Anna García Barrachina, Isabel Mª Gómez Trigueros, Omar Inglese, Teresa Mª Llopis García, Sofía Martín Escribano, Pedro L. Martínez García, Ana Mª Martínez Sánchez, Carmen Martínez Sevilla, Rosario Masanet Rameta, Guillermo Molina Burguera, Javier Moltó Poveda, Mercedes Navarro Tito, Silvestre Navarro Vera, Juan Manuel Ortolá Noguera, Miguel Fernando Pérez Blasco, Isabel Pons García-Romeu, Victoria Rico Pla, María Jesús Rico Saez, Beatriz Rivero Medina, Consuelo Roca de Togores Muñoz, María José Rodríguez-Manzanque Escribano, Salvadora Ruso Ruso, Antonio Sánchez Pérez, Alejandra Santo Franco, Fernando E. Tendero Fernández, Ester Torregrosa Pérez